

A LIBERALIZMUS TÖRTÉNELME

GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI TANÍTÁSAI

ÍRTA:
BALLA ANTAL

LÉGRÁDY NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R.-T.
KIADÁSA
BUDAPEST, 1926.

Légrády nyomda és könyvkiadó r.-t. nyomása, Budapest.

ELŐSZÓ.

Ez a könyv mérsékelt igényekkel lép az olvasóközönség elé. Beleszorítani a szabadelvűséget, ezt a sokáig ellenállhatatlannak látszó romboló és alkotó erőt, politikai és gazdasági eredményeivel együtt egy kis kötetbe, úgy, hogy ne vétsünk a tudományos alaposág követelményei ellen, csaknem lehetetlen feladat. De céloom nem ez volt; mindössze csak annyi, hogy rövid, világos, áttekintő előadásban megismertessem a magyar olvasóval a liberalizmus eredetét, lényegét, politikai, közgazdasági dogmáit, s rámutassak arra, hogy az emberiség a szabadelvű irányzatnak mennyit köszönhet. Azt hiszem, nem végeztem fölösleges vagy hiábavaló munkát. Mint újságíró, azokon a helyeken forgolódva, ahol a napi politika eseményeit tárgyalják, gyakran tapasztaltam, hogy mennyi illúziónak, rosszul értelmezett fogalomnak, és tévedésnek vagyunk áldozatai. Az emberek gyakran szidnak és hangulatok hatása alatt dicsőítenek politikai és társadalmi jelszavakat, melyeknek értelmével nincsenek tisztában. Milyen ellenmondás példáiul az, amikor ócsárolják a szocializmust, de közben követelik a mennél nagyobb mértékű állami beavatkozást!

A liberalizmus problémájához a legnagyobb tárgyilagossággal nyúltam. Azzal az objektivitással és megértésre való törekvéssel tárgyalom a szabadelvűséget és a XIX. század vele kapcsolatos jelenségeit, amelyeket a magyar történetírók közül Balagi Aladártól tanultam. Éppen ezért bizonyos megállapításaim és következtetésem a magyarországi liberalizmusról nem egyeznek meg az általában elíjrt felfogásokkal, mert az elfogulatlan igazságszolgáltatás arra indított, hogy a Tisza-rendszerről nem éppen kedvező, de véleményem szerint igazságos kritikát mondjak.

Bármennyire törekedtem is a tárgyilagosságra, nem tudtam, de nem is akartam, megtagadni önmagam. Meggyőződéses individualista, tehát a politikai és gazdasági kérdésekben liberális vagyok; de viszont elismerem, hogy a liberalizmussal ellentétes irányok: a konzervativizmus, a szocializmus, a katolikus reakció, szintén szükségképeniek. Ma egy fejtetőbe állított világban élünk. A diktatúrajárvány és az államosító mánia azt mutatják, hogy sok ember visszavágyakozik a rég kimúlt, annak idején csődöt mondott életformákba. Én az újkor történelméből azt olvastam ki, hogy minden haladás, minden eddig elért eredmény az egyéni szabadságnak és az egyén autonómiájának köszönhető, és a két angol-szász nemzet ma azért a világ ura, mert ezekhez a tradíciókhoz hű maradt. Meggyőződésem, hogy csak az individualizmusnak van jövője, s könyvemben azt próbálom igazolni, hogy minden olyan

elv, mely az egyén leigázására törekszik, bármilyen formáiban jelentkeznek is, a, haladás feltartóztatását jelenti. Mennyire sikerült ezt kimutatnom, annak elbírálására mások vannak hivatva.

A könyv bizonyos hiányait magam is érzem. Részletesebben kellett volna tárgyalni a szabadelvű pártok keletkezésének történetét, ki kellett volna terjeszkednem a kisebb európai országokra: Svájcra, Belgiumra, Hollandiára, az északi államokra; de akkor alig foglalkozhattam volna a magyar liberalizmussal, ami pedig, azt hiszem, mindenkit jobban érdekel.

Budapest, 1926 szeptember hó.

dr. Balla Antal.

BEVEZETÉS.

A liberalizmus eredete és fogalma.

Az individualizmus és a szabadelvűség kapcsolatai. – Humboldt Vilmos nézetei az államról. – Az állam és a társadalom. – Mi liberális és mi nem liberális?

A politikai és a gazdasági liberalizmust legújabban elavult és idejétmúlt álláspontnak kiáltották ki azok, akik visszavárják valami új formában az elvesztett középkort. A legmeggyőződésebb liberálisok sem tagadják, hogy az irányzat nem felelt meg a hozzáfűzött várakozásoknak, s nem tudta megeremteni azt az általános jólétet és békét, amit a felvilágosodási kor gondolkodói és később a manchesteri iskola agitátorai reméltek tőle. Az is lehetséges, hogy a liberalizmus túlélte önmagát, de ez megában nem volna nagy baj. A mostani zűrzavaros időszaknak az az igazi szerencsétlensége, hogy a szabadelvűség ellenfelei sem nyújtanak semmit, ami több kilátással biztatna a jövőre nézve, és ma itt állunk reménytelenül: van egy csomó tan, még több kétes értékű kritikai álláspont, egy sereg bizonytalan, ki nem forrott eszme, és nem tudunk

mit kezdeni az elmúlt évszázad devalvált értékű hagyatékával.

A magyar politikai élet elmúlt hét esztendeje a nehéz megpróbáltatások mellett igen érdekes és tanulságos képet nyújt. Az új rezsim, mely nálunk az összeomlást és a forradalmakat követte, a háború előtti korszak állítólagos liberalizmusát tette felelőssé minden romlásért. Az antiszemitizmus jegyében működő pártok minden rosszat a múltra hátrítottak; a 67-es kormányoknak szerintük túlságba vitt és meggondolatlan szabadelvűsége juttatta vagyonhoz és hatalomhoz a zsidóságot; a szabadelvűség és a demokrácia zsilipjén áradtak az országra a közerkölcsöket megrontó tanok, szóval minden csapás, mely bennünket sújtott: a forradalmak, Magyarország szétदारabolása, ennek az „átkos” liberalizmusnak szülötte. A magukat keresztényeknek nevező politikai szekták ezzel a tagadással szemben azonban nem nyújtanak semmiféle pozitívumot, és nem tudták önmagukat pontosan meghatározni. Napisajtójuk és demagógjaik ezt az új politikát világnézetes politikának szokták nevezni, ami veszedelmes eltévelyedés. A szabadelvűséggel kapcsolatos véres forradalmaknak az a legnagyobb és legszebb vívmánya, hogy az emberek nem bolygatják, hanem kölcsönösen tiszteletben tartják egymás világnézetét és kormányzati elvek szerint szerveznek politikai pártokat. Ha a világnézeteket belevisszük a napipolitikába, az ellenreformáció sötét századaiba süllyedünk vissza.

De a liberalizmus súlyos válság tüneteit mutatja máshol is. A szociáldemokraták Európa több északi országában alkotják a parlament többségét. Negyedik esztendejét érte meg a legnyíltabb anti-liberális elv: az olasz fascizmus. Ez a sajátos olasz lelki termék a bolsevizmus ellenhatásaként jelentkezett mint más színezetű, de belső lényegében a bolsevizmussal azonos véglet. Egész Európaszerte fertőzőleg hatott és infekciójának tulajdonítható a diktatúra mánia, különösen azokban az országokban», ahol politikai klikkek a népakarat kijátszásával akarják megkaparintani a maguk számára az államhatalmat.

Az európai reakció nagy örömjongással üdvözölte annakidején az angol liberális párt bukását. Ez a nagymúltú párt 1924-ben az őszi választásokon kis, jelentéktelen politikai csoporttá zsugorodott össze. A következtetések azonban, melyeket a reakciós tábor a párt lezülléséhez hozzáfűzött, teljesen hamisak. Angolországban ugyanis csak a párt bukott meg. Programját, követeléseit a múlt század folyamán a konzervatívok annyira kisajátították maguknak, hogy egykor forradalmiság számba menő követeléseik teljes mértékben átmentek az életbe. Így a liberális párt létjogosultsága voltaképpen megszűnt.

A liberalizmus fogalma meglehetősen szétfolyó és korántsem lehet olyan minden részletében kidolgozott, véglegesen megrögzített, dogmaszerűen lezárt gondolatrendszer, mint például a Marx-féle

szocializmus. Ezért szabatosan, hogy úgy mondjuk, tudományosan kifejtteni és meghatározni a szabadelvűség értelmét rendkívül nehéz. Mi a liberalizmus: történelmi vagy társadalmi jelenség-e! Pontosan körvonalazható, gazdasági vagy politikai doktrína, világnézet, vagy csak koronként felmerült társadalmi, politikai és gazdasági jelszavak tömege? – ez a kérdés.

Az 1820-iki spanyol forradalom népszerűsítette ezt a szót egész Európában. Szabadelvűeknek nevezték magukat azok, akik a középkori eredetű korlátlan uralkodói hatalom megszüntetéséért s a választott népparlament felállításáért harcoltak. És ugyanezek a szabadelvűek követelték akkor a haladokló feudalizmus utolsó maradványainak eltörlését, a teljes polgári egyenlőséget, és még ennél többet is: az egyéni szabadság mellett kívánatosnak tartották az idegen uralom alatt sínylődő nemzetek felszabadítását.

Ennek a munkának szűkre szabott kerete nem engedi meg, hogy a szabadelvűség szemléltetése végett részletesen ismertessük a középkor eszmevilágát. A középkor mai értelemben vett egyéni szabadságot nem ismer. Az univerzalizmus gondolatának az a lényege, hogy az ember, az egyén, bele semmül az emberiség nagy egységébe. („Homines sunt nomina”). Az ember önmagában valósággal semmi, hitvány szám, mulandó porszeme a nagy mindenségnek és az emberiség fogalmában kifejeződő valósághoz képest haszontalan pozdorja. A valóság

ugyanekkor kölcsönösen alárendeltségi viszonyban álló csoportokat mutat. Az egyén nem fejt ki önálló tevékenységet, mert mindenki beletartozik valamely osztályba, valamely csoportba, céhbe vagy egyesületbe. Ezek a csoportok szabadok voltak, mint olyanok, de a beléjük tartozó egyéneket teljesen paralizálták.

Jacob Burckhardt*) kutatásai óta az olasz renaissancet tekintik a nagy felszabadulási folyamat kezdetének, amelyet individualizmusnak nevezünk.. Az olaszok zabolátlan individualizmusa volt az emberiség első lázadása a, középkor univerzalizmusa és a minden emberi tevékenységet és gondolkozást bilincsekbe kötő tekintélyi elv ellen. Ez a nagy felszabadulási folyamat folytatódott a germán népek reformációjával. És a reformációt gyors egymásutánban nyomon követték az új racionális bölcsészeti és jogi iskolák. Az újkor individualizmusába a Grotius-féle természetjogi iskola és Descartes racionalizmusa szervesen belekapcsolódnak és együtt alkotják a nagy szellemi forradalmat, amely végeredményben az angol, majd pedig a francia forradalom intézményeihez vezetett. A renaissanceból, a reformációból, a természetjogi iskola tanaiból és a bölcsészeti racionalizmusból, ezekből a nagy dátumtalan világeseményekből összeredményképen eljutunk az individualizmus fogalmához, amelyet a politikában elősorban a Locke-féle angol szabadgondolkodó is-

*) Die Kultur der Renaissance in Italien, Basel, 1.S60. Geschichte der Renaissance in Italien, Stuttgart, 1867.

kola juttatott legtisztábban kifejezésre. A XVI., XVII. és XVIII. század nagy tekintélyromboló mozgalmi végre visszaadták az embert önmagának. Kialakultak a különböző protestáns szekták, új alapokat nyert az emberi gondolkodás, végül megbukott a korlátlan uralkodói hatalom, először Angolországban, majd száz esztendővel később Franciaországban és az európai kontinens összes Európa-hoz számító országaiban.

A szabadelvűséget tehát nem ragadhatjuk ki az újkor szóban levő lelki forradalmaiból, és nem tekinthetjük úgy, mint valami merőben új szellemi áramlatot, amelynek az előzményekkel semmi kapcsolata nincs. A felszínes és az első tekintetre kínálkozó meghatározás szerint a szabadelvűség nem is egyéb, mint az egyén jogainak realizálódása a politikában és a gazdasági életben.

Egy régi szociológiai megállapítás értelmében a tanok, a filozófusok elméleti elgondolásai szoktak megelőzni minden nagy mozgalmat. Ezt a megállapítást azzal egészíthetnénk ki, hogy az emberiség fejlődése voltaképpen filozófiai. Minden újkori nagy intézmény, akár a gazdaságiakat, akár a politikaiakat is vesszük, meg volt előzőleg valamely nagy gondolkodó csendes dolgozószobában megírt könyvében. Az újkori liberalizmus megszületett a renaissanceval és a reformációval, irodalmi formát kapott a jogbölcselek könyveiben és végül testet öltött az angol dicsőséges forradalom vívmányaiban, Amint mondtuk, a liberalizmus nem egyéb, mint

individualizmus a politika és a gazdasági élet területén. Ilyenformán az individualizmus tüzetes magyarázatából és meghatározásából megkapjuk a liberalizmusnak tartalmát és értelmét.

Az individualizmus mint jelenség az etika körébe tartozik. Erkölcsi értékelő álláspont, amely azt követeli, hogy az egyes embert a nagy társadalmi közösséggel szemben autonóm egységnek, önmagáért való célnak tekintsük. Tisztább és világosabb értelmét megkapjuk akkor, ha ellentétével, az antiindividualizmussal, azzal a másik etikai értékelő nézőponttal összehasonlítjuk, amely a középkorban úgy nyilvánult, mint univerzalizmus, majdpedig úgy ismerjük, mint szociális vagy kollektivistá felfogást. Az előbbi az egyént a közösség öntudatos, tiszteletreméltó és felelős egységévé magasztalta, az antithézise viszont megfosztja mindazoktól a kiváltóságoktól, melyeket az individualizmus ráruház. Eszerint a felfogás szerint az ember autonómiájának nincsen semmi értelme vagy jelentősége, mert a közösségtől elkülöníthető individium a valóságban nincs. Azok, akik ezt a nézetet ma is vitatják, álláspontjuk igazolására igen sok figyelemreméltó érvet tudnak felhozni. Őket támogatja az egész francia szociológiai iskola, amely August Comte pozitivizmusával kezdődik. Minden fogalom, minden képzet, amely egyéni öntudatunkat alkotja, részben a megelőző nemzedékekből szűrődött le, és úgy jutott hozzánk kívülről. A társadalmi közösségnek köszönhetünk mindent: a nyelvet, amelyen beszél-

lünk, a vallást, amelyet magunkénak vallunk, politikai, erkölcsi és egyéb nézeteinket, mindazt tehát, amit mi egyénileg érzünk s ami egyéni öntudatunk alkotja, egész Én-tudatunk a bennünket környező társadalomnak vsszhangja. És éppen azért – mondják a szociális felfogás hívei, – mert az izolált ember önmagában ilyen csekélység, sőt jóformán semmi a nagy társadalmi közösséggel szemben, az az állítás, hogy a család, az állam és a társaséletnek egyéb tényei az egyén jólétét szolgálják, tarthatatlan és hamis. Szerintük az ember fajában él valóban és nem az egyedekben, amiből logikusan az következik, hogy a faj életének és jólétének istapolása és emelése lehet a legfőbb cél, nem pedig az egyes emberé.

Melyik fontosabb, a faj-e vagy az egyén, üres és meddő skolasztikus vita. A faj virágzását nem lehet elkülöníteni az egyestől, abból az egyszerű okból, hogy a faj az egyedet magában foglalja. Az individualizmus, nem számítva a Nietzsche-féle és az anarchista szélsőségeket, nem tagadja azt, hogy az embert a kollektivitásból lehetetlenség kiszakítani, mert hiszen a társadalomhoz tartozásunk ténye aítái lettünk emberré. De feláldozni az egyes embert a fajnak és védtelenül kiszolgáltatni a közöseknek, ellenkezik az emberi méltóság érzetével. Az individualisták a szociálisokkal szemben arra is hivatkozhatnak, hogy a civilizáció egész haladása, a művészet, a tudomány, az irodalom, és a technika összes nagy alkotásai mind egyesek művei. A vilá-

got ma a tömegek korában is az emberiségnek egy kis szellemi elitje mozgatja és mentől jobban degradáljuk az egyént, annál inkább korlátozzuk a haladás lehetőségét. Az ember, amint a német idealista filozófusok, Kant, Hegel és Fichte tanították, akkor éri el rendeltetésének egyetlen célját, ha eléri személységének tudatát. A faj célját sokkal inkább szolgáljuk akkor, ha az egyes ember autonómiáját elismerjük és ha a társadalom tudatos, de egymással szolidaritásban élő lények tömege, s nem olyan alkotó elemekből áll, akik nem egyebek, mint magukat senkiknek érző senkik.

Az individualizmus és a szociális irányzat, ha helyességüket így elméletileg vitatjuk, a szavakkal való céltalan játéknak látszik; hol van az a határ, ahol a közösség beavatkozása az ember egyéni életébe véget érhet, meddig terjedhet az ember autonómiája, valószínűleg örökre vitatott kérdés lesz. Az értékkelő álláspontok természetüknél fogva szubjektívek és viszonylagosak s megnyilvánulásuk módja társadalmak szerint változik, így rendkívül nehéz, sőt csaknem lehetetlenség pontos határt megvonni abban a kérdésben, hogy meddig terjedhet társadalomban élő egyes ember önállósága. Eddig a legliberálisabb politikai és gazdasági program sem vonta le a legvégsőbb konzekvenciákat. A legszélsőbb liberális iskola is elismerte, hogy szükség van az államra, szükség van egy legfőbb ellenőrző hatalomra, csak annyit követel, hogy a beavatkozásnak legyen bizonyos határa. Az individualizmus egyben

nem ismer megalkuvást: a leghatározottabban elkülöníti az egyént az államtól. Mert bármennyire része is – mondjuk – a legszélsőbb demokrácia mellett az ember a közhatalomnak, folyvást beletotiunk az állami hatalom különböző szerveibe. Hasztalan mondják a szociálisok, hogy a közhatalom az összes egyének akarátának eredője, az államot mindig valami kellemetlen külső nyomásnak érezzük.

Az individualizmus legelőször az angol forradalomban szerepelt, mint program és célkitűzés, s itt tisztázódott először félre nem magyarázható módon az egyes ember és a különböző társashatalmak viszonya. Az angolszász liberalizmus felszabadította az embert egészen addig a mértékig, ameddig az jónak, célszerűnek, és a közös érdekek szempontjából racionálisnak látszott. A szabadságjogok legelőször Declaration of Rightsban öltöttek konkrét formát, majd a XVIII. század végén az Egyesült Államok alkotmányában.

Az újkori politikai írók közül az állam és az egyén viszonyait az individualizmus szellemében legtisztábban Humboldt Vilmos körvonalazta. *) A francia forradalom legvéresebb napjaiban (1791-93.) írta művét, mely a maga nemében klasszikus. Az összes írók és gondolkozók, kik a múlt század folyamán a szabadságjogokat vizsgálat tárgyává

*) Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen. (Az egész mű először Breslaufoan 1851-ben jelent meg.)

tették, valamennyien Humboldt művéből indulnak ki. Az ő megállapításain alapszik Mill Stuart híres Liberty-e, Franciaországban pedig Jules Simon és Laboulaye Edouard politikai fejtegetései.

Humboldt abból az etikai alapvető problémából indul ki, hogy mi voltaképen az ember végcélja és rendeltetése? Minthogy pedig értelmes lény számára nem lehet elképzelni magasztosabb és emberibb célt, mint a lelki tehetségek mentől szabadabb kifejtését, tehát az állam célját és rendeltetését is ebből a szempontból kell vizsgálni. Ennek a célnak elérésére legelsősorban szabadság és a „helyzet változtathatósága szükséges, hogy a szellem kifejthesse a benne rejlő képességeket. Ezért értelmes emberi lény csak olyan állapotot tarthat a maga számára kívánatosnak – mondja Humboldt – „amelyben nemcsak minden egyes a legkorlátlanabb szabadságot élvezi és kifejtheti önmagát a maga sajátosságai-ban, hanem amelyben maga a külső természet sem nyerhet emberi kéztől más formát, mint amilyent az egyes szükségletének és hajlamának mértéke szerint, erejének és jogainak határai által önmaga önként ad neki”.

Az most már a kérdés, hogy az államnak lehet-e befolyása és milyen befolyása lehetséges az ember képességeinek kifejtésére? Humboldt ezt a kérdést két szempontból vizsgálja: az egyes ember pozitív és negatív jóléte szempontjából. Pozitív jólét azt jelenti, hogy az állam direkt beavatkozással előmozdítsa az állampolgárok boldogulását. Az

államnak minden ilyen működése azonban Humboldt tanítása szerint káros. Káros legelsősorban azért, mert meggátolja a képességeknek szabad érvényesülését, elfojtja az egyéni sajátságok kibontakozását, végül akkora terheket kényszerít rá magára az államhatalomra, hogy az nem is tud megfelelni a kötelezettségeknek. Végső következtetését a következőkben foglalja össze: Az állam tartózkodjék a polgárok pozitív jólétéről való gondoskodástól, és egy lépéssel se menjen tovább, mint amennyi az egymás ellen és a külső ellenség ellen való biztonság végett szükséges.

Az államhatalom, egyetlen kötelessége a gondoskodás a negatív jólétről. Negatív jólét azt jelenti Humboldt fogalmazása szerint, hogy a közhatalom semmit sem törődjék azzal, hogy a polgárok milyen eszközökkel gondoskodnak a saját javukról, kivéve természetesen azt az esetet, amikor ezek az eszközök akadályoznak másokat a saját boldogságuk elérésében. Az államnak természetesen vannak kötelességei s ez a kötelesség a közjólét tekintetében rendkívül fontos; ez pedig a következő: Az állam tartozik úgy a külső ellenség, mint a belső viszálykodások ellen a polgárokat megoltalmazni. Ez az úgynevezett negatív gondoskodás ennél tovább nem terjedhet. Humboldt egyébként pacifista, – nem túlságosan lelkesedik a háborúk hőseiért és elutasít minden hódító háborút. A harc azonban még benne van az ember természetében, ezért az államnak kötelessége nem külön katonai kasztot nevelni, hanem polgárait

kiképezni olyan katonákká, akik az adott pillanatban önként sietnek a haza határainak a megvédésére.

Az államosító mánia legtöbb országban kivette a magánkézből az oktatást és nevelést. Az etatisták, a szocialisták és a különböző radikális szekták hívei is szüntelenül azt hangoztatják, hogy a nevelés, az iskolák, óvodák, elemi és középiskolák és egyetemek felállítása, állami kötelezettség. A nevelés és az állam kapcsolatait Humboldt igen szépen megvilágítja szóban levő könyvében. Szerinte a nyilvános nevelés az uniformizált, a sablon szerint működő állami iskolákban a magasabb és igazibb műveltséget veszélyezteti. Veszélyeztetni pedig azért, meri egyforma tucatembereket nevel s minden iniciatívát megöl bennük, még a serdülő korban. Az emberi haladásnak legfőbb faktora a jellem és az akarat-erő, ez pedig elsilányul, elsorvad akkor, ha a gyermekeket berakják állami intézetekbe, és egyenlő sémák és ugyanazon dresszura szerint neveljük őket. Arról nem szól részletesebben, hogy milyen legyen az iskoláztatás. Ezt a liberális felfogás szerint való nevelést csak Angolországban és az Egyesült Államokban tudták megközelíteni, ahol a középiskolák, sőt az egyetemek nagy része is magánvállalkozás és céljuk elsősorban nem a tanítás, nem tankönyvek bifláztatása mint nálunk Magyarországon, hanem az akarat-erő megedzése és a jellem képzése.

A vallás az ember legszentebb magánügye. Humboldt Vilmos elismeri a vallásnak az emberi gondolkodásra és jellemre gyakorolt nagy befolyá-

sát, de hangsúlyozza, hogy a különböző felekezetek lélek- és erkölcsnemesítő hatásukat csak úgy tudhatják kifejezni, ha az állam tanítói munkájukba nem avatkozik. Ennélfogva minden, ami a vallással kapcsolatos, kívül esik az állami beavatkozás határán, a vallás tanítása, az egész kultusz ne legyen más, mint a községeknek saját belső ügye, a közhatóságok legkisebb kontrolja nélkül.

Az államhatalom legfőbb és Humboldt tanítása szerint egyetlen kötelezettsége, örködni a biztonság felett. A biztonságnak következő definícióját adja: „Biztonságban élőnek nevezem a polgárokat akkor, ha az őket megillető jogoknak; úgy a saját személyükre, mint tulajdonaikra vonatkozó jogaiknak gyakorlásában idegen befolyás őket nem zavarja”. A biztonság eszerint nem más, mint a törvényszerű szabadság bizonyossága és ennek fenntartása végett az állam tiltson meg minden olyan cselekvést, mely alkalmas arra, hogy az emberek egymást jogaik élvezetében bántassák. A polgárok magánjogi viszonzvai ellenőrizhetők és szabadságában áll a hatalomnak felügyelnie arra, hogy az emberek például szerződések kötésekor egymás kijátszásával a mindenkit megillető jogokat meg ne csorbítsák. Az igazságszolgáltatás, melynek sarkalatos princípiuma, hogy részrehajlatlan és objektív legyen a pöroszkodó felekkel szemben, szintén állami hatáskör. Ez együtt jár a büütetohatáskörrel, ami szintén nem ellenkezik a szabadság szellemével, ha azt igazságosan és úgy gyakorolják, hogy az kizárólag csak a biztonság

fenntartását érintse. A büntetések emberiségét és enyhítését, amit Humboldt többször nyomatékosan hangsúlyoz, a kornak racionalizmusa hozta magával. A társadalmat és a közbiztonságot nem a középkori eredetű elrettentő és borzalmas büntetések, nem a brutális megtorlás, hanem a polgárok jogtisztelete és erkölcsi érzéke tartja fenn – mondja Humboldt, – ez a jogtisztelet pedig és a törvényeknek kényszer és büntetések nélkül való respektálása csak szabad emberek között képzelhető el.

A direkt állami támogatást Humboldt csak egy esetben tartja nélkülözhetetlennek: ha a gyengék, ügyefogyottak, rokkantak és gyengeelmjűek megvédelmezéséről van szó, amit mai kifejezéssel szociális védelemnek nevezünk. Az államnak ne legyen tulajdona, mert ha vagyonnal rendelkezik, olyan funkciók kifejtésére kényszerülnek, amelyek magánemberek számára vannak fenntartva. A rend a külső és belső béke fenntartásához szedhet adókat, de ha a hatáskörét ennyire szűkre szabjuk, nincsen szükség túlságos nagy jövedelmekre.

Humboldt ezekben a fejtegetéseiben nem lépte túl az általános eszmék és irányelvek területét, tisztán csak elméletet nyújt arra nézve, hogy milyen irányban fejlődjék a társadalom, hogyan építsük tovább intézményeinket, hogy a tökéletes polgári szabadságban élhessünk. Parlamentről nem beszél, demokráciát nem említi hanem átgondolva az emberiség földi életének végcélját és rendeltetését, tanácsokat ad, hogy mi módon juthatunk el egy jobb,

szebb és magasabb életszférába. A múltból, korának állapotaiból és berendezkedéseiből azt a következtést vonja le, hogy az emberi cselekvésnek szabad folyást kell a lehetőség szerint engedni addig a mértékig, ameddig ezt az egyes országok sajátos viszonyai lehetővé teszik a közrend és a nyugodt fejlődés kockáztatása nélkül. Humboldtnek minden során érezzük, hogy milyen erős és rendithetetlen hit élt benne a megvalósult szabadság erkölcsjobbító hatásairól, úgy gondolta, hogy az embereket hagyjuk lehetőleg magukra, az állam pedig ne legyen más, mint a közrend és biztonság legfőbb őre, mert ilyen módon a jobb és nemesebb tulajdonságok spontán módon kifejlődnek az emberiségben. Humboldt gyakorlati politikus, tudvalevőleg kiváló diplomata volt, nvított szemmel járt az életben, és látta, hogy a régi zsarnokság alatt az elnyomás következtében hogyan vernek gyökeret az emberi lélekben az aljas tulajdonságok, az alattomoság, a kegyetlenség, a gyűlölet azért, mert a szemérmetlen önkény ellen ez volt a védelemnek egyetlen módja.

Humboldt eszménye a maga lábán járn tudó és önálló ember. Véleményem szerint – mondja – az energia az ember egyetlen erénye. Az állam ne legyen erkölcsös, ugyanis hasztalan erőlködik, nem tudja az erkölcsöket megjavítani. Szilárd meggyőződése volt – ami optimizmusra vall -, hogy az emberben már születésénél fogva sokkal nagyobb számban vannak a jó-, mint a rossztulajdonságok,

a szabadság pedig ki fogja kelteni a lélek legszebb és a legnemesebb tulajdonait.

Humboldt Vilmos szép és mélyenjáró fejtegetéseinek rövid ismertetésével voltaképpen vázoltuk a liberalizmus etikai alapvetését. Láthatjuk, hogy a reakciósnak azok a vádjai, hogy a szabadelvű világfelfogás egyenlő a legridegebb anyagelvűséggel és hogy legfőbb mozgató elve a kíméletlen embertelenség, elfogultságból vagy szándékos ferdítésből származnak. A liberális gondolkodók nem vonták sohasem kétségbe, hogy az emberek jól érezhetik magukat az állami patronátus védőszárnyai alatt, de viszont az ilyen egyének nem öntudatos emberi, lények, hanem a legjobb esetben csak jól táplált rabszolgák. A liberalizmus emberideálja az önálló individum, ki tudatában van az ő hivatásának és erejének, ezért nem várja folyvást a rajta kívül álló hatalmak jóakarató támogatását. Mi most már a liberális állameszmény? – erre a kérdésre az elmondottakból önként adódik a felelet. A szabadelvűség államfogalmával az élet egészét magábazáró, akár immanens, akár transzcendens módon képzelt államhatalom össze nem egyeztethető. A kormány e felfogás szerint csak a társadalom hatalmi szervezete, de amely jogait viszont csak az összességnek akaratával, illetve ennek az összességnek akaratából kifolyólag gyakorolhatja. A társadalom és az állam ebben az elgondolásban két különböző és egymástól teljesen elhatárolható fogalom.

Az elmondottak alapján a liberalizmus főbb

elveit egész röviden a következőben foglalhatjuk össze:

1. Az egyéni szabadság, másszóval az a jog, hogy az ember tetszése szerint élhet, tetszése szerint cselekedhetik addig a határig, amíg bajt nem okoz másoknak, és nem korlátozza embertársát hasonló jogainak gyakorlásában.

2. A közhatalom (az állam és annak összes törvényhozói és végrehajtó szervei) nem külön szuverén; a nép akaratából származik és a népakaratnak felelős végrehajtója, következőleg: a közalkalmazottnak a polgársággal szemben csak kötelességeik vannak, nem pedig jogaik.

3. A gazdasági tevékenység, a termelés és a termelt javak szétosztása, nem állami, hanem egyéni feladat. Minthogy a haladás csak az egészséges verseny és a gazdasági erők szabad mérkőzése alapján képzelhető el, a szabadelvűek követelték a vám- és minden egyéb korlátozástól mentes szabad kereskedelmet,

4. Az állani a különböző egyházakról és vallásfelekezeteikről nem vehet tudomást; minden vallás, minden kultusz egyformán szabad, az egyházak pedig vallásos embereknek magántársulásai. Az oktatás nem állami monopólium, hanem épp úgy szabad polgári tevékenység, mint a tudomány, az irodalom, vagy a művészet.

A gyakorlati életben a liberalizmus két irányban nyilvánult. Az egyik a politikai liberalizmus, melynek a mai parlament, a demokratikus többségi

elv, a törvény előtti egyenlőség, a közigazgatási autonómia, a független bíróság látható eredményei. A másik irány az úgynevezett gazdasági liberalizmus, melynek típusául Cobden Richard tanításait s az angol manchesteri iskolát tekintjük.

Világnézet-e a liberalizmus? Az individualizmus, melyet főbb vonásokban ismertettünk, világszemlélet, mert ha a szabadságban látom a magam és embertársaim földi életének végső célját és rendeltetését, akkor valóban világnézeti kérdés, hogy mely felekezethez, a szabadság híveihez-e, vagy meggyőződéses ellenségeihez, például a szocialistákhoz, vagy az ultrakonzervatívokhoz tartozzam.

A szabadság híveinek említett ember- és állameszményét még az úgynevezett liberális érában is hasztalan keressük. Meg volt minden európai művelt országban, mint törekvés, de csak két nemzet, az angol és az Egyesült Államok népe tudta annyira amennyire megközelíteni. Az ellenhatások csaknem minden európai országban olyan erővel léptek fel a XIX. század elejétől fogva, hogy csak valami felemás liberalizmus alakult ki, amely abban nyilvánult, hogy megvalósultak bizonyos elodázhatatlan követelmények. Laboulaye Edouard, a nagynevű francia történétíró, afd Franciaországban SZÍVÓS harcot folytatott a központosító tendencia ellen, Humboldt Vilmos nyomán felvetette azt a kérdést, hogy a modern társadalomban meddig terjedhet a központi beavatkozás határa. Mint historikus, az emberiség történetében irányvonalat látott, mely azt

mutatja, hogy a római császárságtól fogva a centralizmus állandóan csökkenőben van, míg végre a központi irányítás eléri a maga természetes és észszerű határát,*) Megadni az államnak a legnagyobbfoku hatalmat, szerinte annyit jelent, mint az összesség erejét alkalmazni minden egyes energiájának megbénítására és tönkretenni azt, akit fel akarunk emelni. A természetes és észszerű határokat azonban sem Franciaországban, sem a legtöbb európai országban nem tudták megvonni. Franciaországban a III. köztársaság alatt sem szorult kisebbre az állami hatáskör, és kialakult az a bizonyos korcs és meghamisított szabadéviiség, melyet Franciaországban etatizmusnak neveznek.

Az etatizmusnak, melyre Franciaországon kívül Magyarország nyújtja a legszemléltetőbb példát, kiinduló pontja az a babona, hogy a magán iniciatíva csak a közhatalom jóindulatú támogatásával járhat sikerrel. Elfajulhat egészen az államimádásig, amit Bastiat, a cobdenista francia közgazdász a következő szellemes formulával jellemezett: „L'État est la grande fiction à travers laquelle tout le monde s'efforce de vivre aux dépens de tout le monde”, – az állam a nagy fikció, melynek révén az összesség arra törekszik, hogy az összesség költségén tartsa el magát. Lelki indítéka kétségkívül a felelősségtől való rettegés, a bátorság és az akaratelhatározás hiánya, ugp- mint ezt Faguet kifejtette nálunk is ismert elmés művében.

*) Ed. Laboulaye, L'État et ses limites. Paris, 1871.

A liberalizmus ellenfelei közül kezdetben a konzervativizmus volt a legnagyobb erejű organizáció, a középkori hűbériségnek ez a máig is élő maradványa. Legújabbán az úgynevezett szociális irányzat hatolt be a köztudatba, s hívei főleg az iskolátvégzettek közül toborzódnak, akik politikai érzelmeiket, amikor nagy társadalmi kérdések szóba kerülnek, ezzel a nyilatkozattal szokták kifejezni: „Szociálisan gondolkodó vagyok”. A szociális irány egyházi eredetű és híveinek az az elcsépeelt argumentuma, hogy a szabadverseny kiválasztja a társadalom ocsúját és nyakunkra hozza az erkölcsileg kisebb értékűek, ravaszabbak, az úgynevezett könyök-, emberek gazdasági despotizmusát.

Mi nem liberális? Ezt a kérdést röviden a következőkben foglaljuk össze:

1. A monarchizmus – a szónak szentszövetségkori érteimében. Itt a törvénynek és a jognak forrása egyetlen személy, aki feltétlen szuverénnek hirdeti önmagát és Istentől származtatja jogait.

2. A szocializmus Marx-féle formája. A megvalósult szocializmus szükségképen állami abszolutizmusra vezet, mert a kollektív termelés fenntartása és a javak elosztása, elképzelhetetlen központosítás, és bürokrácia nélkül.

3. Az ietatizmus. Az a követelés, hogy az állam irányítsa felülről a gazdasági élet menetét és hivatalnokaival közvetlenül vegyen részt az egész szellemi élet irányításában.

4. A szociális irányzat. Az előbbivel rokon.

Hathatós állami védelmet és ellenőrzést kíván a szabadverseny és az egyéni érvényesülés ellen.

Ezek a nem liberális, hanem többé-kevésbé retrograd társadalomképző faktorok leterítve az individualizmust egyenes vonalú útvjáról, a szabadelvűséget meghamisították. A fentebbiekben vázolt állami és társadalmi típust az európai országok közül csak Anglia tudta megközelíteni és rajta kívül az északamerikai Egyesült Államok. Nem véletlen, és nem magyarázható meg a geofizikai és egyéb ható okokból, hogy ezek a népek küzdöttek fel magukat a nemzetek családjában elsőnek és hogy ők ma a világ urai. A szabadelvűség története ezért az angolszász nemzet politikai, társadalmi, gazdasági és erkölcsi kifejlődésének történetével azonos. A liberalizmus távoli históriája az angolszász intézmények középkori kialakulásává], a közelebbi pedig az angol forradalommal és a Locke-féle szabadgondolkozó iskolával kezdődik.

I. FEJEZET.

A liberalizmus kezdetei. Az angol forradalom és John Locke tanításai.

Az ókori népek nem ismerték az egyéni szabadságot. – Az angol forradalom politikai eszméi. A puritánizmus szerepe az angol szabadságmozgalomban. Milton Defenziója. – Locke tanításai és a Bill of Rights. A közhatalmak megszlása és az alkotmányos királyság alapelvei. – Az Egyesült Államok alkotmánya. Az angol-szász ősi intézmények tisztuHabb formában. A liberalizmus és a demokrácia az Egyesült Államok kormányzatában.

A mai nemzedék, mely a modern polgári szabadságjogok levegőjében nőtt fel, könnyen abba a In bába esik, hogy a szabadságról való fogalmait általánosítja a mienket megelőző összes letúnt korokra. Valóban szinte nehéz elhinni, hogy az emberi szabadság olyan értelemben, mint azt az előzményekben meghatároztuk, nem örök emberi tulajdonság, hanem egészen modern jelenség, és alig tekint vissza néhány százéves múltra. A Humboldt, vagy a Mill Stuart értelmezése szerint való polgári jogokat pedig hasz-

talán keressük az emberiség annaleseiben, nem számítva az angol forradalom óta eltelt néhány századot.

A keleti népek, a kínaiak, a régi perzsák, a babiloniak és az egyiptomiak vallásos színezetű despotizmusban éltek. Ebben az ismeretes keleti despotizmusban a virágzásnak bizonyos fokára jutottak. A görög és a római történelem felületes szemlélete könnyen azt a meggyőződést keltheti bennünk, hogy mai demokratikus berendezkedésünk hasonmásai már megvoltak Athénben és a köztársasági Rómában. De itt is csalódunk. Mert Athénben vagy Rómában a demokrácia elvitathatatlan ugyan, megvolt azt mondhatnánk tökéletes, még a mainál is fejlettebb formában, de a demokrácia egymagában nem jelent liberalizmust. Az ókor népei ugyanis nem ismerték az individualizmust, és alig alkottak maguknak halvány fogalmat az egyéni öneéluságról. Az ókori állameszményeket legtökéletesebben Plato és Aristoteles összegezték, de sem Plato, sem az Aristoteles-féle államtan nem ismeri el az egyes embert, mint öncélt. Plato Államát Hegel óta úgy tekintik, mint a szocialista utópia, ösképét. Az orosz bolsevizmus egyes apostolai is dicsekedve emlegették, hogy ime, megvalósult a régi dicső utópia, melyről a nagy Plato álmodott.

Plato az ő ködös költői álmában az embert teljesen feláldozza az egésznek: minden közös a platói államban, a tulajdon is, egészen a legkisebb közszükségleti cikkeig, mindenki csak a közt szolgálja,

a nők az állam közös javai. Állami feladat nemcsak a védelem, hanem a nevelés, a földművelés, az ipar, a kereskedelem, s ennek a mindenható gondviselő államnak vérkeringését a filozófusokból álló autonóm bürokrácia szabályozza, a saját belátása szerint, a semmivé degradált állampolgárok beleszólása nélkül.

Aristoteles abban különbözik Platótól, hogy bizonyos engedményeket tesz az egyén javára. Az ókor legnagyobb elméje visszariadt a platói állam színtelen egyhangúságától, szükségesnek tart bizonyos mértékű differenciálódást, de végeredményben az embert ő is áldozatul dobja a köznek. Liberalizmusról az ókorban azért sem lehet szó komolyan, mert az emberiség két részre: szabadokra és rabszolgákra különül; Aristoteles sem tudta elképzelni a jól berendezett államot rabszolgák nélkül. A görög és a római vallásállami közületek az egyént testestül és lelkestül kiszolgáltatták a köznek, mindenütt, Athénben ugyanúgy, mint a kommunista Spártában, vagy a köztársasági Rómában.*)

Mai szabadságfogaimaink, amelyek alatt egyéni vagy polgári és sohasem csoportszabadságot kell érteni, az európai kultnrember lelkiségében gyökereznek. Csirájukat először a természetjogi iskolában lelhetjük meg, kikristályosításuk pedig az angol politikai géniusz műve. A polgári jogok vilá-

*) Fustel de Coulanges, *La Cité antique*, Paris, 1893. Robert Pöhlmann Gesell, *des antiken Kommunismus und Sozialisrons*, I-II., München, 1893.

gos, szabatos, félreismerhetetlen formáit legelőször abban a nagy élethalálharcban nyerték el, melyet az angol nemzet 1625-től 1649-ig Cromwell Oliver vezérlete alatt királyával, I. Károlylyal folytatott.

Az angol forradalom politikai eszméi.

Az angol nemzet minden más néptől eltérő karakteréből magyarázható, hogy a fejedelmi abszolútizmussal és a központosítással szembeszállva, olyan politikai berendezkedéseket alkotott, amelyek az egyén szabad kifejlését biztosíthatják. Az angol nemzet pszichológiájával sokat foglalkoztak főképen a franciák, kik sokszor kerültek összeütközésbe csatornántúli szomszédaiikkal. Magáról a népről már régen megállapították, hogy valószínűleg az éghajlati viszonyok folytán az összes népfajok között a legerősebb fizikummal rendelkeznek, s ezzel az edzett fizikummal jár együtt a minden akadályt leküzdő szívós akarat. Egy francia szociológus úgy jellemzi az angolokat, hogy ez a legutálatosabb, legveszedel mesebb nép a világon, mert szentimentalizmus nélküli, szívtelen, rideg és önző. Ebből a durva jellemzésből mindössze annyi az igazság, hogy az angolszászfajban van a legkevesebb romantizmus, s hiányzik belőle minden hajlam az érzelgősségre. És a makacs akarat és szívósság mellett öbennük legszilárdabb az egvéni Én tudata. Az állam és az összes közhatalmak mai közfelfogásuk szerint is, azért állnak fenn, hogy

az egyén szükségleteinek kielégítését és boldogságát elősegítsék. Ez a felmagasztosított Én-kultusz azonban nem fajult el náluk erkölcsi nihilizmussá, mert mély és szigorú vallásosságuk meghatározta a külvilággal szemben való viselkedés normáit. A Stuartokkal szemben folytatott küzdelmek alatt az angol gondolkodók és költők az individualizmust glorifikálják egyházi és politikai kérdéseket tárgyaló írásaikban. Közülük csak a legkiválóbbat, Milont említjük. Milton szerint „eretnek az, ki saját lelkiismerete és az Írásból merített meggyőződése ellenére követi az egyházat”. Máshol ezt mondja: „Ha valaki hisz dolgokat, azért, mert lelkipásztorai úgy mondják, vagy egy gyülekezet úgy határozta, anélkül, hogy hite számára más okok volnának, az ő hite lehet igaz, de az igazság az ő eretneksége”.

Milton, szerint a hit annyira az egyén ügye, hogy a világi hatóságoknak még csak közelíteni sem szabad feléje. Ő az első az újkori írók között, aki követelte az egyház és az állam szétválasztását. A siker kultuszát és az egyéni erő tekintélyét hirdette: „gyengének lenni, ez a valódi nyomor” – mondja egyik politikai iratában. Nagy költői műve, az Elveszett paradicsom, azzal végződik, hogy az első emberpár kiűzve az Éden kertjéből, önerejébe bízva, nagy reményekkei nekivág a küzdelmes és munkás világnak.

Guizot mutatta ki először, hogy az angol önkormányzati szervek ősrégiek, visszanyúlnak a X. század előtti törzsszervezetbe, tehát egészen a primi-

tív demokrácia korába. Az angolszászok, kik a bennszülött breton lakosságot az V. századtól kezdve lassanként leigázták, továbbra, is megtartották összes ősi intézményeiket. A normán hódítás nem irtotta ki ezt a kezdetleges ősgermán alkotmányt, melyet Tacitus a következőképen jellemez: „De minoribus rebus principes consultant, de maioribus omnes; ita tamen ut ea quoque quorum penes plebem arbitrium est apud principes pertractentur” (a kisebb ügyekről a vezérek tanácskoznak, a nagyobbakról az összesség; de úgy, hogy a vezéreknél is megtárgyalják azokat a dolgokat, amelyekben a nép dönt.) Hódító Vilmos (1066) esküvel kötelezte magát arra, hogy az angolszászok ősi törvényeit épségben fenntartja. Angolország történetében a fejedelmi abszolútizmusnak sehol sem akadunk nyomára. A királyság mellett 1066-tól kezdve mint koordinált hatalom működik, a witenagemot, a bárók gyűlése vagy tanácsa, s ebből alakult ki a XIII. században a parlament. A küzdelem a királyság és a nemeség között tart az egész középkoron át, s közben a rendek kiverekedtek a Magna Chartát, az alkotmány első írásos fundamentumát. 1240-ben használja egy angol krónikáíró a parliament (parliamentum) elnevezést, a bárók tanácsának jelölésére, s ez a tésület ekkor már úgy áll a királysággal szemben, mint egy külön szuverén. Ez időtől fogva gyors menetű a fejlődés. 1265-ben meghívást kapnak a parlamentbe a városok, a grófságok, a burgok képviselői, és már megvan kezdetleges formában a mai két-

kamarás szisztéma. A XIV. századtól kezdve Anglia népe választott képviselőket küld a parlamentbe; a királyi hatalom még igen nagy, de korlátozott és nincs törvényes alapra hivatkozó zsarnokság, mint akkor Európában mindenütt.

Az angol forradalom, melyet minden más fel-fogás ellenére úgy kell tekinteni, mint a mai liberalizmus bölcsőjét, lefolyásában korántsem volt olyan félelmetes, véres és megrázó tragédia, mint másfél-száz esztendővel később a franciák hasonló mozgalma. Az 1625-től 1690-ig tartó forradalom – ha ugyan forradalomnak lehet nevezni az angol nép harcát királyaival, – céltudatos, előre megszervezett és előkészített megmozdulása volt egy olyan nemzetnek, amely sohasem kergetett romantikus álmokat. Ezért a felkelés impozánsabb, eszmei tartalmát tekintve gazdagabb, ha pedig eredményeit nézzük, sokkal nagyobb jelentőségű a francia forradalomnál. Az angol forradalmakat főleg az különbözteti meg a kontinens hasonló mozgalmaitól, hogy sikerültek anélkül, hogy súlyos véráldozatokba kerültek volna és felforgatták volna magát a társadalmat,

A társadalmi átalakulás Angolországban megkezdődött már a XVI. század végén, Erzsébet királynő uralkodása alatt. Ebben az időben lendült fel a kereskedelem és a hitelélet, és London már hatalmas város. A polgárság olyan vagyonra tett szert, hogy amint Guizot mondja, az alsóház tagjai I. Jakab király parlamentjében, háromszor olyan

gazdagok voltak, mint a királyt támogató arisztokraták. Ezzel a gyarapodó polgári réteggel együtt érez a szabadságmozgalmakban a vidéki kisenemeség (gentry), a birtokos és földbérlő parasztság. A politikai élet súlypontjának tehát szükségképen át kellett lendülnie, erre a nagyjából három részre tagozódó társadalmi rétegre.

A protestáns vallásnak az angol forradalmakban ugyanolyan nagy szerep jutott, mint ugyanabban az időben a magyarság nemzeti küzdelmeiben, ü történelmi kézikönyvek azt tanítják, hogy Angolországot a zsarnok VIII. Henrik király pillanatnyi szeszélye emancipálta Róma uralma alól. Ez a megállapítás történelmietlen és helytelen. Lelkileg egyetlen nép sem volt úgy felkészülve a protestantizmus befogadására, mint az angol nép. A kálvinizmus egyházi demokráciája tökéletesen összevágott a régi angolszász intézményekkel, a protestáns individualizmus pedig tebesen az angol nemzeti karakternek felelt meg. A kettőnek e belső szövetsége azt mutatja, hogy a nemzet azért fordult el Rómától, mert a saját karakterének és világszemléletének megfelelő vallást vette fel. Nálunk Magyarországon a protestantizmus a nemzeti szabadsággal volt egy testvér, az angoloknál pedig a polgári szabadság eszméjével forrt össze. A hitbuzgó protestánsok nem akartak forradalmat. Az I. Jakab király korában megindult nagy parlamenti csatákban mindig azt hangoztatták, hogy Angolország ősi intézményei, a parlament és a helyi önkormányzat tökéletesen elegendők arra, hogy a fel-

törekvő népies rétegek politikai ambícióikat kielégíthessék.

A polgári osztály anyagi érvényesülése olyan gyors volt, hogy a társadalmi átcsoportosulásnak végbe kellett mennie. A parlament már az abszolutisztikus hajlamú Erzsébet királynő alatt szétszakadt, konzervatívokra és haladókra: torykra és whigekre. I. Jakab alatt az ellenszenv még nagyobb közöttük. A toryk, akikhez az arisztokrácia, a katolikusok és az anglikán papság tartoztak, védik a királyok Istentől származott jogát, a whigek a korona előjogaival és kiváltságaival szemben szenvedéllyel vitatják a népek természetből származó jogait.

A puritanizmus a whigek politikai és gazdasági erőfeszítéseinek vallásos szint kölcsönzött. A szekta rajongó embereinek klasszikus jellemzését megtaláljuk Macaulay nagy történelmi művében. Az angol nép vallásos hitének és a faj miszticizmusának sehol más népnél nem észlelhető megnyilvánulása a puritanizmus. Egészen más vallásos tünet ez, mint a katolikus rajongás, mely az engedelmesség, a lemondás és az egyéni ellenség bélyegét viseli magán. A puritánok mozgalma át van szöve őtestamentumi reminiscenciákkal; Isten választott népének tartották magukat, s az érzékelhető anyagi világba lehozták Istennek általuk értelmezett eszményi világát. Szörnyen utálták a katolikusokat, de rettentő gyűlölettel voltak eltelve az anglikán egyház hívei iránt is, kiket titkos pápistáknak tartottak. Etikájuk a kálvinizmus hivatás etikája, melyet a forradalom

lázás esztendeiben Bunyan örökített meg a híres Zarándok útjában. Eszerint az ember Isten akaratának erőtlén eszköze, és aszerint, hogy mire van kiválasztva, pályája egyenesvonalu haladás a kegyelem elnyerése vagy a kárhozat felé. Cromwell ezt szokta volt mondani magáról: „A dicsőség Istené és én nem vagyok más, mint az ő gyenge és méltatlan eszköze”. A puritán hit, mely az üldözések korában arra készítette a szekta tagjait, hogy átszeljék az óceánt és Amerika ösvadon ja iban alapítsanak új hazát, semhogy elhagyják hitüket, a végsőkig feszítette a lelki és fizikai erőket, és akadályt nem ismerő aktivitást vitt be az életbe. Ez az azelőtt soha nem hallott tetterő morzsolta szét Angol országban a korhadt feudalizmust, és söpörte el a korlátlan királyságot.

Az első komoly és elkeseredett küzdelem a konzervatívok és a haladók között, 1601-ben tört ki, I. Jakab király parlamentjében. Egyszerre nagy nevek tűnnek fel a liberalizmus bajnalhasadásával, mint aminők Sandays, Coke, John Elliot, Seiden, Pym; ők az újkori liberalizmus első parlamenti szónokai és debatterei. I. Károly király trónralépéséig (1621) a parlamenti harcok még elviek, de ettől az időtől fogva a két párt között, a királypártiak és a haladók között nyílt a szakadás, s ellenségként állnak egymással szemben. A két ellentétes tábor eszméit igen könnyen lehet jellemezni, mert mint mondtuk, az angol forradalom céltudatos, meg lehetőségen egységes, előre elkészített mozgalom volt,

és nem csapott át olyan szertelenségekbe és végletekbe, mint a francia forradalom. Bárdolatlan, vad és a közélet kérdéseiben járatlan tömegek, sansculottek, az angol forradalomban nem szerepelnek. A vezérek apostolok, Isten országának papjai, az Úr kiválasztottai, Cromwell hadserege pedig vallásos sokadalom, amely zsoltárokat és vallásos himnuszokat énekel az ütközetek előtt. A fékevesztett düh sohasem ragadta a tömeget olyan borzalmakra, mint amilyenektől a francia forradalom évlapjai be vannak szennyezve.

Az ősidőktől kezdve szabad Anglia, melyet a hűbériség is megkímélt, nem maradhatott ment a kontinens hatásaitól. Európában ebben az időben virágkorát éli az uralkodói abszolutizmus. VIII. Henrik király szeszélyes zsarnok, Erzsébet királynő a protestantizmus megmentője, szintén abszolutisztikus hajlamú. A Stuart házbeli királyok ideálja pedig Paris és Madrid, hol fénykorát éli a katolikus egyházzal összeforrt korlátlan királyság. Angliában az államegyház akarta betölteni a katolicizmus helyét, és Laud érsek, I. Károly benfentese, maga ellen zúdította a presbiteriánusokat és a puritánokat. 1636-ban, amikor a király és a parlament közt már nyílt volt a szakadás, a katolikusokat és az anglikánokat politikai brosrák százai támadták.

1642-ben a király makacssága miatt kitört Angliában a polgárháború. A forradalmat úgy jellemezhetjük, hogy egyformán vallásos és politikai mozgalom. Az 1643-ban megalakult presbitériánus-

párt tisztára vallásos irányú. A párt célja az egyházi és ugyanakkor a politikai demokrácia. Csaknem velük egyidőben alakult meg az independensek pártja, melynek Cromwell a vezére. Ezeket a presbiteriánusoktól árnyalatok különböztetik meg. Programjuk tökéletes modern program. Követelik a teljes jogegyenlőséget, a társadalmi javak igazságos szétosztását, a legteljesebb lelkiismereti szabadságot és végül a királyság összes visszaéléseinek megszüntetését.

1644-ben Cromwellre bízta a hadsereget, aki brutális energiával fegyelmet teremtett és a királyt legyőzték. A forradalomnak lehetetlen volt meghát-rálnia, mert a király és a reakcióskok elbizakodottságukban minden békeajánlatot visszautasítottak, így csúszott át a hatalom 1648 decemberében, miután a királyhú presbiteriánusokat az alsóházból ki-verték, a republikánus szélsőség kezébe.

A király pöre rendkívül érdekes és legnagyobb jelentőségű mozzanata a forradalomnak abból a szempontból, hogy milyen elvek állottak egymással szemben.

A felsőház helytelenítette a király elítélését P amikor a király felett ítélkező bíróságot megválasz-tották, Manchester lord, a felsőház egyik vezető tagja kijelentette, hogy király nélkül nincs parla-ment, következőleg a király a parlament ellen nem követhet el vétséget. Ellenkezőleg gondolkozott a csonka alsóház, arról Cromwell kerekfeji voltak a hangadók. Szerintük a nép lévén Isten után minden

törvényes hatalom forrása, Angliának a nép által választott és a népet képviselő községei rendelkeznek a szuverén hatalom felett.*)

Ezért úgy határoztak, hogy az alsóház tagjaiból választott 135 tagú főbíróság vonja a királyt felelősségre. A parlamenti ítélőszék elnöke John Bradshaw lett, Milton unokatestvére, akit Guizot mint zord, igen szigorú, de szelíd erkölcsű férfit jellemez. A közvádat John Coke jőnevű ügyvéd, Milton belső barátja képviselte.

A Westminster Hallban tartott első nyilvános ülésen Bradshaw elővezettette a foglyot, miután Coke elmondta vádbeszédét, amelyben a zsarnokság, árulás és gyilkosság vádjait olvasta a király fejére, a következőket mondta:

— Stuart Károly. Anglia királya, Angliának a parlamentben egybegyűlt községei mélyen megrendülve azoktól a szerencsétlenségektől, amelyekkel a' nemzetet sújtották, s amelyeknek főokozójául önt tartják, azt határozták, hogy megvizsgálják a vérbűnt. Ezzel a szándékkal alkoták meg az ítélőszéket, mely előtt ön megjelent. Hallotta az önt terhelő vádakat.

— Király ur, — ismételte Bradshaw — hallotta ön a vádiratot és az ítélőszék várja feleletét.

A király így felelt:

— Szeretném tudni, miféle hatalom idézett engem iae... Szeretném tudni, miféle tekintély, értem, törvényes tekintély, mert van a világon sok törvénytelen tekintély is, mint a rablóké és az utonállóké — tehát szeretném tudni, miféle tekintély hozott engem ide és hurcol engem egyik helyről a másikra, nem tudom milyen szándékká h Ha megtudom, hogy ez a tekintély törvényes, felelek.

Bradshaw elnök:

*) Guizot, Charles I-er II. 333. 1.

– Ha szíves volt figyelni ön arra, amit az ítélőszék ideérkeztekor mondott, tudni fogja, hogy ez miféle tekintély. Ez azt követeli öntől Anglia népének nevében, mely önt királyául választotta, hogy feleljen neki.

Az elnök és a király között így folyt egy darabig a vita. A király azt erősítette, hogy Anglia nem választott, hanem ezer esztendő óta örökös királyság, s így a parlament nem ítélkezhet felette. És kérte, hogy hallgassák meg kifogásait.

Bradshaw kifejtette, hogy úgy maga a király, mint összes elődei, felelősek a parlamentnek és így a királynak nem lehetnek kifogásai.

Ez a tárgyalásból vett néhány idézet a legvilágosabban szemlélteti a két egymással ellentétes államjogi princípiumot: a királyi hatalom isteni eredetét és a népszuverenitás elvét. Minthogy azok, kik ez utóbbit képviselték, erősebbek voltak, I. Károly, Anglia királya, fejével lakolt azokért a bűnökért, melyeket a parlamenti ítélőszék beigazoltnak talált,

A forradalom korának publicisztikai irodalma rendkívül gazdag, hiszen mindkét párt igazolni igyekezett önmagát, Egy sereg gyalázkodó röpirat jelent meg az angol nép, a parlament és főleg Cromwell ellen. A győzelmes forradalom Miltonban, a nagy költőben találta meg méltó védelmezőjét, aki ebben az időben már nagyhírű költő, amellet buzgó protestáns, fanatikus híve és támogatója Cromwellnak, Salmasius (Saumaise) francia nyelvész röpirata alkalmat adott neki arra, hogy nemzetét megvédje az ellen a vád ellen, hogy ártatlanul, minden igaz ok nélkül, ölte meg királyát. Nagyhatású röpirata, a „Defensio pro populo anglicano” (London, 1051) minden idők egyik leghatalmasabb erejű politikai

irata. Koppant tudással, páratlan logikai fegyverzettel, vágó elmeéllel bizonyítja a zsarnok-ölés jogsultságát. A király épp úgy alá van vetve a törvénynek – mondja – mint az állam bármely polgára, és ha a királyok Isten által uralkodnak, a nép is Isten által követelheti a szabadságot magának, mert minden Istentől és Isten által lett. A király és zsarnok nem egy és ugyanaz. A lefejezett I. Károly rabló, sötétlelkű, fukar zsarnok volt, aki elpocsékolta és saját hívei között herdálta el a nemzet javait.

Mint hogy a királyság a közös béke és védelem céljából jött létre annakidején, – mondja tovább Milton – a nép természetes jogánál fogva leteheti azt a királyt, aki az uralkodásra alkalmatlannak bizonyul. Soha semmiféle nép, még a szolgasághoz szokott keleti népek sem túrték meg, hogy királyaik kényük kedvük szerint zsarnokoskodhassanak rajtuk. Cézár meggyilkolása isteni és dicső dolog volt és ki meri a töméntelen sok történelmi példa után kétségbevonni az angol nép hasonló jogát. A nép nem követhet el felségsértést, ha vétkes királyát megbünteti, mert a nép nagyobb mint a király, ki neki köszönheti uralmat,

Milton ezután az angol nép ősi intézményeire hivatkozva bizonyítja, hogy Angliában a királyság sosem volt korlátlan. A Magna Charta ezt mondja: „Non negabimus non differemus cuiquam ius aut iustitiam”. A parlament a király felett állt mindig, mert ez „a nemzetnek legfőbb gyülekezete, melyet a

szabad nemzet azért választott, és ruházott fel teljhatalommal, hogy a legfőbb közügyekben döntsön”. Károly szembeszállt nemzete akaratával, erkölcstelen életet élt, saját szenvedélyeinek kielégítésére poszékolta el a nemzet javait, zsarnok volt, gyilkos és áruló, mindenkép megérdemelte tehát a halált, melyet az angol nép legfőbb ítélőszéke tudatosan és megfontolva kimondott fejére.

Locke tanításai és a Bill of Rights.

Az említett természetjogi iskola, melynek megalapítása Hugo Grotiusnak, a nagy holland jog-filozófusnak nevéhez fűződik, azt tanította, hogy a jog nem emberi találmány, nem mesterséges mű, hanem bizonyos állandó és elévülhetetlen törekvés, mely mélyen benne gyökeredzik emberi természetünkben. „A jognak önmagában van a forrása, és éppen olyan megváltozthatatlan, mint maga a természet és az ész” – mondja Grotius. Az ösztönös vágyakból az ész tudatos munkája jogi és politikai intézményeket formál, amelyek aszerint lesznek jók, igazságosak és célszerűek, amennyiben a természet útmutatásait követik. Ez a gondolat nem volt új; megtalálhatjuk már egyes görög bölcseknél és Cicero *De Legibus* című munkájában, de Grotius és kortársai, különösen a német Puffendorf és Althusius rengeteg számú adattal több-kevesebb eredetiséggel és ékesszólással rendszerré kibővítették, úgyhogy Locke

fellépésekor már széltében-hosszában vitatott probléma.

Locke is, miként kortársai, ebből az apriorikus természeti jogból indul ki. hogy következtetés útján leszűrje belőle a társadalom törvényeit, a legjobb és a legeszszerűbb államkormányzás alapelveit. Ő is feltételezi, mint Hobbes, az abszolutizmus védője, hogy volt valamikor egy társadalmon kívüli chaotikus állapot, amikor az egyént senki sem védte a támadások ellen, s amikor mindenki kénye-kedve szerint érvényesíthette vele született természetes jogait. Ez az a mesés őstermészet! állapot, amely később Jean Jacques Rousseau romantikus elképzelésében, mint a boldogság paradicsomi kora jelenik meg, melyben jámbor emberek éltek együtt úgy, amint a Teremtő kezéből kikerültek, gyermekes ártatlanságban. Locke azt mondja, hogy ez az állapot nem lehetett épen paradicsomi, mert senki sem tudhatta, mikor bántják meg mások természetadta kiváltságainak birtoklásában. A helyzet bizonytalan volta tehát arra ösztönözte az embereket, hogy egymással szövetségre lépve, közös érdekeik védelme céljából megszervezzék a mai politikai közösséget, az úgynevezett államot.

A szervezett társadalom, (állam), tehát a természeti állapot zürzavarából alakult ki, az emberek tudatos elhatározása folytán, célja pedig a biztonság, a védelem és a folyékony állapot konszolidálása. Az emberek közös megegyezés folytán lemondanak bizonyos jogaikról, feladják a korlátlan szabadság-

jogot is, hogy egyéb kiváltságaikat: az élethez való jogot, a tulajdon jogát, stb. az önmaguk fölé kiterjesztett közhatalom védelme alatt szabadon gyakorolhassák. Miután így társadalommá tömörültek, a közhatalom torolja meg mindazokat a sérelmeket, melyeket egyesek mások ellen elkövethetnek, ez oltalmazza őket összes természetes privilégiumaik szabad élvezetében. Senki sem mondott tehát le természetes szabadságáról, csak abba nyugodott bele az államhatalom megalkotásakor, hogy hajlandó elismerni bizonyos korlátozásokat, de amelyeket viszont önmaga szab meg, mint teljes jogú tagja a közhatalomnak. *) Locke szerint a közhatalom összessége úgy nőtt fel alulról, a társadalommá összeállt sokaság öntudatos műve, s nem Istentől származik természetfölötti módon, mint a középkori korlátlan királyságról képzeltek. Ebből a megállapításból logikusan az is következik, hogy az állami funkció a közhatalomnak származékai. Az most már a kérdés, mi módon nyilvánuljon meg a közösségben élő egyének akaratát

Locke azt mondja, hogy ember nem gyakorolhat uralmat ember felett, legfeljebb csak annak beleegyezésével. És ha az együttség nem tud meg egyezni valamely közkérdésben és nem sikerül egyöntetű módon megállapodnia abban, hogy kik gyakorolják a főhatalmat, ebben az esetben egyetlen irányadó elv a többségi vélemény. A többségi akaratot Locke mondotta ki először ebben a formában

*) Locke, Two treatises of Governement c. VII.

és azóta ez lett a demokráciának általánosan elismert elve, amelynek helyességét ma csak az orosz bolsevisták és a fascisták tagadják.

Amikor az emberek önként, szabad akarat-elhatározásukból beléptek a társadalomba, egyúttal a többség akaratának is alávetették magukat. És ez a vélemény kormányoz ma minden olyan országot, melynek tagjai szabadon rendelkeznek önmagukkal és nem kötelesek vakon engedelmeskedni valamely despota akaratának. Lemondani velünk született jogainkról, átszolgáltatni születésünk tényével meglevő jogainkat az államnak, vagy az azt megszemélyesítő uralkodónak, Locke szerint ellenmondásban van az állam tulajdonképeni rendeltetésével és céljával. Mert a társuló egyének nem lesznek olyan együgyűek, hogy lemondva minden polgári szabadságukról, önként alávéssék magukat bármely külső hatalom kénye-kedvének; ez semmivel sem volna kedvezőbb, mint a társadalmon kívüli bizonytalan állapot.

A természeti állapot elméletét Locke nem hagyta figyelmen kívül. A tapasztalati kutatás hirdetője és a filozófiai empirizmus egyik legnagyobb úttörője nem fogadhatott el kételkedés nélkül ilyen feltevést. Az ellenvetést ő maga megkockáztatja, és hosszasan fejtegeti, hogy ezt a bizonyos feltételezett ősállapotot tudományosan igazolni lehetetlen, de ismerünk több tapasztalati példát, amikor egy embercsoport ilyen közös megegyezéssel új államot alapított és az állam tagjai betűszerinti érte-

lemben szerződtek egymással. (Velence alapítása.) Amerikai példát idéz, hogy egyik primitív indián-törzs csak az esetben ismeri el főnökének hatalmát, ha háborúra kerül a sor a szomszédokkal, egyébként a törzset alkotó egyének nem ismernek el semmiféle hatóságot vagy egyéni szabadságaik korlátozását.*)

Locke bizonyos állam- és kormányforma helyességét vagy előnyeit sehol sem vitatja. Minthogy az emberek maguk jószántából léptek be az államba és önként szabtak határt természetes jogaiknak, szabadon választhatják meg azt az állami és kormányformát is, amelyben élni kívánnak. Tisztán tőlük függ, hogy közvetlenül akarják-e a főhatalmat gyakorolni, a demokratikus többségi elv szerint, vagy pedig egy testületet válasszanak maguk közül, és saját törvényhozói jogaikat reáruházzák. A legfőbb hatalmat át lehet adni, természetesen szigorú ellenőrzés mellett, egy személynek is, akinek elismerik örökösödési jogát, s ilyenformán létrejön az örökös monarchia, korlátozott hatalmi körrel és jogokkal.

Ez a népből származó közhatalom három részre: törvényhozói, végrehajtó és föderatív hatalomra oszlik Locke szerint.*) Ezek között a legmagasabb és legfontosabb a törvényhozói hatalom, mert a törvényhozás tartja össze az egész közösséget, ez olvasztja eggyé a társas viszonyba belépő tagokat. Ha felbomlik, szükségképen velejár magának a tár-

*) Locke, Two treatises of Governement London, 1689; C VIII.

*) Two Treatises c. XII.

sas közösségnek felbomlása is. De ez sem lehet korlátlan, nem rendelkezhetik a maga tetszése szerint a társadalom vagyonával és életével és a testület vagy társaság, melyre valamely embercsoport a maga jogait reáruházta, csak olyan törvényeket készíthet, melyek észszerűek és megfelelnek az összesség érdekének. „Minthogy a törvények egyszerre és rövid idő alatt készülnek, – mondja Locke – ameltett állandó és tartós hatályuk van, ami folyvást tartó végrehajtást igényel, másszóval, egy vele foglalkozó készütséget: szükség van arra, hogy legyen állandóan egy hatalom, mely a kész vagy érvényben levő törvények végrehajtásával vau megbízva”.

A közhatalmak harmadik faját Locke föderatív elnevezéssel jelöli, és érti alatta az államnak azt a jogát, hogy a háború és béke kérdéseiben döntsön, ligákat és szövetségeket kössön más országokkal. Az államnak ez a hármas kategóriára osztott jogköre állandó ellenőrzésnek van alávetve; másszóval: a népé a hatalom, és a nép tetszése szerint változtathatja előljáróit, kik voltaképen nem tesznek mást, mint ideiglenesen gyakorolják az ő természetes és veleszületett jogait.

Hogyan különül el egymástól és mi módon kapcsolódik össze ez a három, hatalom, hogyan védheti önmagát a nép, azoknak a hatósági és kormányközegeknek önkényei és visszaélései ellen, akik az ő jogaival sáfárkodnak, ezt a kérdést Locke csak érinti és nem ragaszkodik egy bizonyos kormányformához. A társadalom felett álló hatalmak között

a törvényhozói a legnagyobb, s ennek van a másik kettő alárendelve, de hogy ez hogyan és mi módon történjék, Locke szerint részletkérdés, a legfontosabb az, hogy ugyanazok a személyek, kik a nép bizalmából a törvényeket készítik, végrehajtásukkal sohase legyenek megbízva, mert ebben az esetben egy kézben túlságos nagy hatáskör összpontosulna.

Ezt a nagyfontosságú alkotmányjogi tételt, mely később a független bíróság és az autonom közigazgatásban öltött testet, Locke nem vezeti logikusan keresztül, hanem alkalmazkodik az akkori viszonyokhoz. A király, szerinte, alá van vetve maguknak a törvényeknek, de nem függ a törvényhozói testület akaratától. Úgy gondolta, hogy a népszuverenitás elve a törvényes uralkodó kiváltságaival tökéletes összhangba hozható. „Ahol a törvényhozói és végrehajtó hatalom – mondja – különböző kezekben van, mint minden mérsékelt monarchiában és jól megalapozott kormányzásban, a társadalom érdeke kívánja, hogy egy sereg fontos ügy annak intézésére legyen bízva, aki a végrehajtó hatalmat gyakorolja.”*) Lehetetlenség ugyanis – mondja tovább, – hogy a törvényhozók mindent előre lássanak, és a törvényekben mindent előre elkészítsenek, ami hasznos lehet a közösség számára; ilyen esetben azután a törvények végrehajtójának maga a természeti törvény adott jogot arra, hogy éljen vele a társadalom javára mindaddig, míg őssze nem ül a törvényhozó testület. Fordulhatnak: elő

*) Two treatises of Government c. XIV.

ezenkívül olyan esetek is, amikor éppen a közjó követeli, hogy az uralkodó pótolja a törvényt, vagy annak igazságtalanságán és szigorán enyhítsen; ilyen például a kegyelmezési jog esete.

A népszuverenitás elvéből Locke nem merte levonni azt a következtetést, hogy a népnek joga van felelősségre vonni az uralkodót, az esetben, ha a köz kárára visszaélne törvénynyújtotta privilégiumaival. Mi történék akkor, ha konfliktus támadnék az uralkodó és a nép között? Azt mondja, hogy egy ilyen összeütközésnek elsimítására nincsen bíró a földön, a népnek egyetlen reményése van csak, appellálni az égre. Locke politikai rendszerének tehát nyilvánvaló hiánya, hogy nem tisztázta az uralkodó és a népszuverenitás viszonyát, túlságos nagy jogkört enged a királynak, kinek önkényével szemben az alattvalók csak a passzív rezisztencia csekély értékű fegyveréhez nyúlhatnak.

Locke az államkormányzásról szóló értekezésben megpendített bizonyos gazdasági kérdéseket is. Csak néhány megjegyzésre szorítkozik, de gondolatai a gazdasági eszmék történetében igen nagy jelentőségűek, mert ő rakta le a közgazdasági tannak azokat a pilléreit, amelyekre később Smith Ádám és Ricardo a gazdasági liberalizmust felépítették. Életünk, emberi létünk fundamentuma a föld – mondja Locke. – A termőföld mindnyájunké, de az egyes ember tulajdonává válik az a bizonyos földterület, melyet ő maga kétféle munkájával megművel. „Az ember testének munkája, kezének műve

az ő tulajdona”. Összes terményeinknek vagy kilenc-tized részéhez a munka árán jut az emberiség, az egyéni tulajdonnak tehát csak a munka lehet egyetlen forrása*) Összes tárgyaink a megmunkálás által nyerik el értéküket, amiért is összes terményeinknek, összes közszükségleti cikkeinknek értékét a befektetett munka-mennyisége szabja meg. Locke volt az első, aki ármunkát tokinti a vagyonosodás egyetlen forrásának, s erre a kizárólagos bázisra alapítja a tulajdon jogát. Ez a tanítás abban az időben, amikor az adományozás útján való tulajdon még rendületlenül állott egész Európában, egészen meglepő és forradalmiság számba ment. Így csak a polgári osztály gondolkozhatott, amely egyetlen társadalmi réteg volt a feudális korban, mely munkájának és szorgalmának, nem pedig királyi adományának vagy foglalásnak köszönhette vagyonát.

Lockenak a tulajdonról szóló nézeteit későbbi kitikusai különböző és ellenmondó kommentárokkal kísérték. Az nem lehet vitás, hogy a Smith Ádám és Ricardo-féle klasszikus gazdasági iskolának csiráit megelhetjük nála. De tőle származtatni a későbbi, úgynevezett tudományos szocializmust, tnlzott és hamis. Locke szerint a munka szabja meg a gazdasági produktumok értékét és a munkásnak joga van munkájának teljes hozadékára, de viszont az egyéni tulajdon megoltalmazását tartja az állam legfőbb és legelsőrendű hivatásának.

Locke tanításai, melyeket itt röviden összefog-

*) Two treatises c. V.

laktunk, Angliában nem voltak már ebben az időben újak, sem merészek és legkevésbé forradalmiak. A szigetország második, úgynevezett dicsőséges forradalmában Orániai Vilmos bevonulása után (1689) beteljesült mindaz, amit Locke helyeselt: a népszuverenitás, a közhatalmak megosztása, a magántulajdonnak és az egyéni érdekeknek fokozottabb védelme, a Stuartok abszolút királysága pedig örökre megszűnt. Locke tehát, a dicsőséges forradalom publicistája; nem követelt többet, mint amennyit az angol nemzet vér nélkül elért. Száraz és nehézkesen megírt, bibliás pietizmussal átszőtt elmékedéseit egyetlen gondolatban, az abszont individualizmus gondolatában összegezhetjük: a hatalom minden formája korlátozott az egyén javára, s minden közintézmény ő érte, saját magának és tulajdonának védelmére létesült.

Lockeot elnevezhetnénk a szocialisták frazeológiájával az első polgári ideológusnak. A Stuartok királyságának a polgárság, az elpolgáriasodott köznemesség (gentry) szegült ellen, az a két népelem, mely együtt ült a parlamentben több mint három évszázad óta. Ennek a folyton vagyonosodó rétegnek szabadabb mozgási a volt szüksége, hogy kielégítse gazdasági és politikai ambícióit. Mozgalomba nemcsak gazdasági, hanem vallásos indítékek is vegyültek. A protestantizmus egyet jelentett a demokratikus szabáságjogokkal, a parlamentnek a király feletti szuverenitásával, a katolicizmus viszont a lelkiismeret és a politikai szabadságot lábbal tipró

Stuart-királyságot jelentette, XIV. Lajos uralmának elrémítő példája szerint.

II. Jakab király vesztes maradt abban a nagy küzdelemben, melyet alattvalói ellen folytatott. Mikor Orániai Vilmos áthajózott a csatornán és 1689 decemberében bevonult Londonba, a legkisebb ellenállás nélkül elmenekült Anglia utolsó királya, aki még valóban királyi hatalmat és jogokat élvezett. Az angol nép parlamentje ekkor kodifikálta régi, de a Stuartok alatt kétségbevont jogait. A konzervatív toryk a haladó whigekkel egyesülve alkotják meg a politikai liberalizmus első kátéját, a jogokról szóló nyilatkozatot, (declaration of rights), amely 1690 február 23-án Bill of Rights néven a brit királyság alapvető törvényévé lett.

A Bill of Rightsben az angol politikai bölcséségek ebben a nagy mesterművében, melyet Somers Edward, a nagy jogtudós fogalmazott, a nép fel lép a királyok isteni jogának helyére. II. Jakab király – mondja a nyilatkozat – megszegte a király és a nép között kötött szerződést, a jezsuiták tanácsára hallgatva, megsértette az alapvető törvényeket, majd lemondott kormányáról, trónja tehát megüresedett. Kimondja a Bill of Rights többek között, hogy minden adózás törvénytelen a parlament előzetes megszavazása nélkül. Az alattvalók minden panaszukkal az uralkodóhoz folyamodhatnak, (petíció jog). A király béke idején nem tarthat hadsereget az országban, a parlamentben pedig mindenki elmondhatja véleményét, szabadon kritizálhatja a

kormányt és beszédéért nem vonható felelősségre. Intézkedik még a Bill arról is, hogy a képviselőválasztásokon a polgárságot szavazati jogának gyakorlásában senki ne befolyásolhassa. A Bill a politikai szabadságok egyoldalú foglalata, vallásszabadságról Angolországban ebben az időben még szó sincs; oly nagy a katolikusok elleni gyűlölet a szabadságharcok alatt nyilvánított magatartásukért, hogy kizárták őket az összes közhivatalokból.

A két forradalom legdicsebb műve az angol parlament, mely sok százados múltra tekinthet ugyan vissza, de ekkor nyerte el mostani formáját. Mi az angol parlament! Helytelenül ítélnénk meg az angol nemzet büszkeségét, ha a kontinens utánzott parlamentjeinek, ezeknek a törvénygyáraknak mintája szerint alkotnánk róla fogalmat. Az angol parlament méltóságos és a nemzet minden rétege által tisztelt intézmény, és az angol közjogi felfogás szerint egyetlen legfőbb, valósággal mindenható nemzeti szuverén. Mindent megtehet, ami végrehajtására nézve nem kivihetetlen, vagy nyilvánvalóan nem esztelen. A többi összes közhatalmak felett áll és nemcsak törvényhozó, hanem bizonyos esetekben bírói hatalom, mely elevenek és holtak felett ítélni. Beleszólhat például a királyi család magánügyeibe, tetszése szerint megváltoztathatja a trónöröklés rendjét is.* A parlamentbe az angolok bele szokták rendszerint érteni a lordok házában és a képviselőhá-

*) L. A. V. Dicey, Introduction to the Study of the Law of the Constitution (6. kiad. 1904.)

zon kívül a király is. És a királyok még a XVIII. században sokszor beleszóltak a kormányzásba, s nem egyszer ujjat húztak a nemzetet reprezentáló parlamenttel, de ezeket a visszasságokat az angolok körülbelül egy század leforgása alatt lassacskán lenyesték.

Az angol parlament dicső győzelme óta több mint kétszáz esztendő telt el és a történelmi időkhöz mérten sem hosszú idő alatt Anglia kinötte magát minden korok legnagyobb világbirodalmává. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a nemzet a parlamentarizmusban meglelte azt a kormányzati formát, mely legalkalmasabb arra, hogy államalkotó képességeit és vállalkozó szellemét kifejtse. Száműzték a központosítást, azért, mert az egyének cselekszenek maguktól, mert hiszen külső kényszer nélkül is él bennük az a tudat, hogy ők egy hatalmas tevékeny közösség tagjai. Az angolokat nem fegyelmezte a korlátlan királyság hóhérbárdal, mint a franciákat, nem javította erkölcsüket az abszolútizmus káplárpálcával, mint például a poroszokét, mégis összeláncolja őket valami impozáns nemzeti szolidaritás. Magánvállalkozók hódítottak meg nagy birodalmakat, mint például Indiát és Dél-Afrikát. A XVIII. század végén az angol parlamentarizmus és demokrácia behatolt az európai kontinensre, és pusztító forradalmakba bonyolította a hierarchizált államrendben élő népeket, de korcsformában valósult meg mindenütt és ma sem működik hibátlanul, kivéve talán az egyetlen Franciaországot.

Guizot, az angol forradalom történetírója, a népszuverenitás diadalát három nagy ember nevéhez kapcsolja. Az első Cromwell volt, a „kerékfejúek” vezére. Nagyeszű, rettentő energiájú fanatikus ember; a második Orániai Vilmos, a nagy uralkodó, ki átkelt a csatornán, hogy a protestantizmus és az angol nép szabadságát megmentse. Becsvágyó ember volt, a nagyratörésnek és a lemondásnak fenéges keveréke, – mondja róla Guizot. A harmadik Washington, szerény, egyszerű polgár, puritán ember, ki lelkesedésből állt a felszabadító mozgalom élére.

Az Egyesült Államok alkotmánya.

A XIX. század első évtizedeiben, amikor Európa népei a reakció elleni véres harcaikat vívták, az Egyesült Államok alkotmánya volt a demokrácia példányképe, amelyet elérni vagy legalább is megközelíteni törekedtek. A francia liberalizmus és demokrácia nagy úttörői, akik már okultak a forradalom tanulságain, köztük Tocqueville és Laboulaye, erre mutattak rá mint a legtökéletesebb és utánzásra egyedül érdemes mintára, és Magyarországon is ez volt az eszményképe Kossuth Lajosnak, a liberalizmus legnagyobb képviselőjének. Az Unió 1781-iki alkotmányában sokan a politikai alkotó erő új és eredeti termékét látták, melyhez hasonló sehol sincs. De valójában nem volt az; alkotmányok nem teremődnek máról-holnapra.

Másfélszáz esztendő történelmi távlatában tisztán látjuk a kontinuitást az amerikai és angol alkotmány között és pontosan ki lehet mutatni, hogy a kettő nagy vonásokban és a lényegben azonos és csak a részletekben mutatkoznak közöttük eltérő jellemvonások.

Amerika első telepesei, akik az angol népből szakadtak ki, a brit szigetekről nem a Stuartok katolikus monarchiáját, hanem Cromwell és Milton puritán köztársaságát vitték magukkal. Alkotmányukat úgy tekinthetjük, mint az angol alkotmány tisztultabb, előrehaladottabb és a viszonyokhoz alkalmazott formáját. Hősies küzdelmük a szabadság megvalósításáért az eszményi liberalizmus etikáját mutatja, amely ma már nincsen meg. Az a néhány évtized, mialatt az államszövetség megszilárdult, egyik legszebb és legfelemelőbb fejezet az emberiség történetében; a mai elzúllott, ezerféle módon meghamisított demokrácia fénykora. A polgári szabadság valósággal szentség. „A szabadság épületünk alapja – mondotta Washington, – bárki, aki ez ellen bármilyen szín alatt felemeli kezét, legyen átkozott, mint áruló és a legkeményebb módon megbüntetve egy bántalmazott nemzet keze által.” Amerika nemzeti hősei nem Napoleon-szerű Übermenschek, hanem tisztán erkölcsi nagyságok, a közszabadság gondolatának odaadó, önzetlen képviselői. A puritánok vallásos hitével rendelték magukat alá a nagy eszmének, melyet így foglalhatunk össze: megteremteni egy új emberi közületet, úgy-

hogy abban az elérhető legnagyobb legyen a polgári szabadság, ahol az állam nem önmagáért való cél, hanem közszabadságok öre, s amennyiben hatalom, nem lehet más, mint az egyesek közös akaratának eredője.

Közel tíz esztendőös vergődés után az alkotmányt 1789-ben írásba foglalták, hogy világosan elkülönítsék az állami és az egyéni hatáskört. Mi az állam feladata? A nagyvilág előtt képviselni a szabad köztársaságok egységét (diplomácia), fenntartani a közrendet, gondoskodni a köztársaságok biztonságáról, kereskedelmi- és vámszerződéseket kötni, hogy ezzel előmozdítsa az állampolgárok szabad gazdasági tevékenységét, és jóformán semmi több. Az alkotmány két legfontosabb jellemvonása a népszuverenitás teljes biztosítása mellett a közhatalom részekre osztása és a részek elkülönítése egymástól. A Locke és Montesquieu elmélet szerint a zsarnokság elleni védelem egyetlen módja a közhatalomnak törvényhozói és végrehajtó hatalomra való kettéosztása. Laboulaye írja,*) hogy Washington könyvei között megtalálták Montesquieu írásait, teleírva megjegyzésekkel. Biztosra vehető tehát, hogy a l'Esprit des lois egész gondolkodására elhárító befolyást gyakorolt. Az 1789-iki alkotmány a törvényhozói és a végrehajtói hatalom mellé még állit egy harmadikat, amely mindkettőtől független: az Egyesült Államok legfőbb Ítélszékek

*) L. E. Laboulaye, Histoire politique des États Unis, Paris, 1895.

A három részre osztott főhatalom magából a népből származik és annak állandó ellenőrzése alatt áll. A törvényhozást az Egyesült Államok kongresszusa gyakorolja, amely a szenátusból és a képviselőházból áll, és a képviselőket két esztendőre választják. A képviselőház mellé egy másik felsőházaszerű kamarát szerveztek, amely részben a törvényhozói, részben a legfőbb ellenőrzői hatalmat gyakorolja. A szenátorokat az 1787-iki alkotmány szerint egyes államok törvényhozó testületei választják, amit 1913-ban úgy módosítottak, hogy maguk a szavazó polgárok szemelik ki, nem kerületek, hanem államok szerinti szavazással. Minden állam két szenátort küld a kongresszusba, tekintet nélkül az illető állam népességére. Az alkotmány készítői ezzel az intézkedéssel azt akarták dokumentálni, hogy az államszövetség tagjai teljesen egyenrangúak.

A szenátorokat az első ülés után három osztályba sorozzák, s az első osztályba kerülők helyei a második év végén megürülnek, a második osztálybelieké a negyedik év végével, a harmadik osztálybelieké a hatodik év végén. A szenátus egyharmada tehát kétévenként megújul. A testület jelentékeny hatalmat kapott. Ítélt a hűtlen államhivatalnokok felett, sőt az Egyesült Államok elnöke felett is, ha az arra alkalmat szolgáltat, joga van módosításokat végezni a képviselőház által kezdeményezett és elfogadott törvényjavaslatokon, végül az elnök a

szenátus tanácsára és jóváhagyásával köthet kereskedelmi szerződéseket, nevezi ki a minisztereket, a követeket és bizonyos főhivatalnokokat is.

Ez az intézmény szenvedélyes viták tárgya az új államszövetség első bizonytalan évtizedében. Sokan, így Franklin Benjamin, a bölcs aggastyán is, ellene nyilatkozta: abban a hiszemben, hogy ilyen arisztokratikus testület megteremtésével az oligarchiának vetik meg alapját. De csalódtak; a szenátus nagyszerű kormányzó testületnek bizonyult, sőt ez adta meg első időkben a szétfolyó államszövetségnek a külső egységet, ami azután lehetővé tette, hogy a külföld elismerte tárgyaló félnek.

Az alkotmány a végrehajtó hatalmat a négy-évenként választandó elnökre ruházta. Megválasztása úgy történik, hogy a szavazó polgárok államonként ugyanannyi elnökválasztót jelölnek ki, mint amennyi kongresszusi képviselő és szenátor megválasztására jogosultak. Az államfői méltóság betöltésében tehát a nép széles rétegei ugyanúgy részt vesznek, mint a törvényhozó testületek megválasztásánál. Az elnök személyes hatalma kisebb, mint az Isten kegyelméből való monarcháké volt pl. Ausztria-Magyarországon, de nagyobb, mint a tiszta alkotmányos monarchiákban, pl. Angliában, vagy Belgiumban, ahol a király csak uralkodik, de nem kormányoz. Az Egyesült Államok elnöke uralkodó és legfőbb kormányzó hatalom is egyszerre. Főparancsnoka az Unió szárazföldi és tengeri haderejének, és az egyes államok milíciájának

is, ha azt tényleges szolgálatra behívják. Kinevezi az Egyesült Államok kabinetjének tagjait, akik nem a népképviselőnek, hanem neki felelnek kormányzati működésükért. A kinevezéshez a szenátus jóváhagyása szükséges. Az elnök a megszavazott törvényjavaslatok ellen vétőjoggal élhet, de ez elveszti hatályát, ha a kongresszus a javaslatot kétharmad többséggel újból megszavazza. Az elnök hivatali idejét azért szabták meg négy esztendőben, hogy a despotizmusra való törekvésnek elejét vegyék. Az alkotmánnyal nem ellenkezik, hogy az elnököt újból megválasszák, de még sohasem történt, hogy az államfői méltóságot bárki is két esztendőnél tovább viselte volna. A hadüzenet és békekötés jogát az 1789-iki alkotmány a kongresszusra ruházta ugyan, de a valóságban ez a jog is az elnöké, minthogy az ő parancsnoksága alatt állanak az összes haderők.

Az Egyesült Államok szervezői az ítélő hatalmat egy külön állami főtörvényszékre és a kongresszus által felállítandó altörvényszékekre ruházták. Az ítélő hatalom, mint harmadik, a két előbbtől elkülönült állami attribútum szerepel. Független. autonom szövet létesítettek, hogy az ne lehessen a politikai hatalom akaratának végrehajtója, hanem a törvényt alkalmazza teljesen szigorúsággal, de igazságosan és elfogulatlanul. Az állami főtörvényszék ítél a miniszterek, követek, konzulok pőréiben, mindazokban az esetekben, amelyek az alkotmány alapján kötendő szerződések nyomán keletkeznek, ítél az egyes államok között felmerült viszá-

lyokban is. A bírák, akiket az elnök nevez ki élethossziglan a szenátus hozzájárulásával, állásukból csak per útján mozdíthatók el. A főtörvényszék az államszövetség alkotmányának legfőbb öre, amelyben csak olyan törvényeket alkalmaz a való életben, amelyek az alkotmány szellemével és rendelkezéseivel nem ellenkeznek. Nem tiltakozik kongresszus által hozott törvények ellen, de kimondhatja bizonyos perekben, hogy ezt vagy amazt a törvényt nem alkalmazza, mert a törvényhozók nem vették figyelembe az alkotmány rendelkezéseit.

Az északamerikai függetlenségi harc lelkes vezérei a szabadság számára akartak hazát teremteni, ezért olyan emberi közösség volt eszményük, ahol a közakaratból eredő állam nem gyakorolhat más jogokat, mint amelyek biztosítják bent a polgárok életét és vagyonát, kifelé pedig az egységet, szóval szerves emberi közösség legelemibb létfeltételeit. Látjuk, mennyire vigyáztak arra, hogy a három részre osztott közhatalom bármelyike zsarnoksággá el ne fajuljon. Az 1787-iki alkotmánynak igen fontos fejezete a személyes szabadság védelme. Az I. cikk 9-ik szakaszában kimondották, hogy a habeas corpus fel nem függeszthető, kivéve, ha lázadás vagy betörés alkalmával a közbiztonság végett szükséges. A kongresszusnak nincs joga államvallást megállapítani, sem bármely vallás szabad gyakorlását betiltani, vagy korlátozni a szólási vagy sajtószabadságot, sem a népnek azt a jogát, amely szerint szabadon összegyűlhet, s a kormánynál sérelmeinek or-

voslása végett kérelmezhet. (I. pótcikkely.) A vallás-szabadságban különben Amerika annyira ment. hogy az állam nem vesz tudomást semmiféle egyházzól, és már a gyarmatok egyesülése előtt kimondták az egyház és állam szétválasztását.

Az alkotmány negyedik pótcikkelye hangsúlyozza, hogy „a polgároknak az a joga, amely szerint személyük, házaik, irataik, s mindennemű javaik indokolatlan kutatás s letartóztatás ellen biztosítva vannak, sértetlenül fennmarad”. Senki sem köteles főbenjáró vagy megbecstelenítő vád ellen védni magát, csak miután a feljelentést vagy vád alá helyezést egy nagy zsűri végrehajtotta, kivéve a háború vagy közveszély esetén. (V. cikk.) A vádlottnak joga, hogy gyorsan és nyilvánosan mondjon felette ítéletet minden bűnvádi keresetben a részrehajlatlan bíróság, még pedig abban az államban vagy kerületben, ahol a bűnt elkövették. (VI. cikk.)

Az állami mindenhatóság hívei azt mondhatnák, hogy az Egyesült Államok megalapítói ugyanazokat a jogokat ruházták az államra, melyeket a központi hatalom az úgynevezett alkotmányos monarchiában is mindenütt gyakorol. Az elnök hatalma igen jelentékeny, hiszen államfő, amellet kormányelnök is egyúttal; igaz, hogy a kinevezéseket ellenőrzi a szenátus. Hiányzik a miniszteri felelősség elve, ami az európai alkotmányos felfogás szerint a népszuverenitásnak elengedhetetlen kelléke. Amerikában a parlament nem buktathat máról-holnapra kormányt, mert a kabinet csak az elnöknek

felelős, és tagjai a kongresszus ülésein meg sem jelennek. Az elnök, az alelnök az alkotmány szerint csak akkor mozdíthatók el hivatalukból, ha árulás, hűtlenség vagy megvesztegetés miatt vád alá helyezték és jogerősen elítélték őket. Ha az elnökre és a központi kormányra igen nagy hatalmat ruháztak, hol van akkor a demokrácia? Washington, Franklin, Jefferson Tamás, és a többi nagynevű szervező nem azt értették népszuverenitás alatt, hogy a központi kormányt bármely pillanatban felforgathassa akár a kongresszus, akár pedig valamely alulról támadó mozgalom. Ezért a legfőbb állami igazgatásban korlátokat állítottak a népakarat elé, hogy az el ne fajuljon tömegzsarnoksággá, mint egykor Athénben. Másrészt azonban gondoskodtak arról is, hogy ez a szilárd és biztos központi kormányzat meg ne rögzödjék és át ne alakulhasson csoport- vagy egyéni tirannizmussá. Ez ellen, a zavaros időkben könnyen bekövetkezhető veszély ellen oltalmat nyújt a négyévenként megismétlődő választás, és az ezzel járó egészséges politikai váltógazdaság. Az Egyesült Államok legfőbb kormányzata valóban nem túlságosan demokratikus: a kongresszus nem buktathat bármely neki tetsző pillanatban kormányt, de figyelembe kell vennünk, hogy Amerikában a legszigorúbban meg van határozva, és kicsiny területre van szorítva az állami hatáskör. A demokráciát nem is itt kell keresnünk.

Az annyit emlegetett amerikai demokrácia két figyelemreméltó tényben nyilvánul. Az egyik a pol-

gároknak állami befolyástól mentes cselekvési szabadsága, az individuális szabadság és iniciativa, amelyet a hivatalos hatalmak nem bántanak mindaddig, amíg a köznek nyilvánvalóan ártalmára nincs. A népoktatás az egyetlen közfeladat, minden más tevékenység egyéni. Az egyetemek, kórházak, kulturintézetek mind magánalapítások és sohasem hallottunk arról, hogy az Egyesült Államokban ipari vagy kereskedelmi vállalatot állami pénzzel szubvencionáltak volna. Magánvállalat ma is minden úgynevezett közüzem (vasút, telefon, hajózás stb.). A másik jelenség, az Unió tökéletes helyi önkormányzata, amely a legfejlettebb az egész világon, valódi demokrácia nem is valósítható meg egy nagy birodalom kormányzatában, hanem csak a községekben, a kerületekben és a birodalmat alkotó kis államokban. Ennek a helyi önkormányzatnak alapjait a kivándorlók szintén Angliából vették, ahol a községi autonómia szintén ősrégi és magával az angol alkotmánnyal egyidős.

Az Egyesült Államok helyi önkormányzata nem egyöntetű, de megegyezik a főbb alapelvekben és egyforma abban a tekintetben, hogy ellenmondás nélkül végrehajtotta a demokrácia rendszerét. A legkisebb közigazgatási egység a town (község), a nagyobb a county (járás). A polgárok maguk adminisztrálják önmagukat, és az összes közigazgatási ágakat négy esztendőre választott hivatalnokokkal töltik be; a kinevezés vagy élethossziganra való megválasztás ismeretlen. A nagyobb

városok polgármestereit részint maguk a polgárok választják közvetlen szavazással, részint pedig a városi tanács. Countyként választják még a rendőrtisztviselőket és a bírakat is rendszerint igen rövid időre.*) A helyi önkormányzati egységek kezdettől fogva igen mozgalmas politikai életet éltek, és ezek nyitották meg a Capitoliumba vivő utat a politikai ambíciók számára. Bizonyára igen sok fogyatkozása van az amerikai helyi önkormányzatnak, és nem alaptalanok azok a vádak, hogy a rosszul fizetett, népkegyűl függő tisztviselők korrumpálják a közigazgatást és a választott bírák nem lehetnek a törvények hű, igazságos és szigorú végrehajtói. De ez a fonákja a dolognak. A szín egészen mást mutat; a demokrácia nagyszerű vívmányai eltörpülnek ezek mellett a hátrányok mellett.

Ez a páratlanul fejlett önkormányzat fenntartotta az egyéni iniciatívát, és legfőbb része van abban, hogy a szabad köztársaság kohójában a kivándorolt együgyű és tudatlan munkástömegek önérzetes polgárokká változtak. Minthogy a lakosság nem oszlik kormányzókra és kormányzottakra olyan értelemben, mint a bürokratizált Európában, nem aludt ki az egyéni helytállás érzése és senki sem eszedzik a hatóságok közbenjárásáért és támogatásáért. És van az önkormányzatnak még egy más megbecsülhetetlen értékű hatása. Az Unió meg tudott menekülni a bürokráciától, nem engedte kifejlődni a hiva-

*) L. J. Bryce, *The American Commonwealth*, I.-III. London, 1893-95.

talnoki kasztot, amely a köztől várja eltartását élete végéig és könnyen állammá válik az államban. A közfelfogás összeférhetetlennek tartja a polgári szabadság gondolatával azt, hogy a néptől semmit sem függő permanens testület intézze felelősségtelenül az adófizetők legközvetlenebb mindennapi ügyeit.

Másfél évszázad telt el a függetlenségi nyilatkozat proklamálása óta, és azóta a kicsiny, néhány millió lakost számláló államszövetség a világ leggazdagabb és egyik legnagyobb birodalmává növekedett. Az akkori kisipari üzemek monstrum vállalatokká duzzadtak, az első telepések szerény faházai helyén pedig felhőkarcolók nyúlnak fel az égnek. Mivé lett azóta az: Egyesült Államok eszményi demokráciája! – a kérdés külön tanulmányt érdemelne. Washington és Franklin, az ideális lelkű szabadságapostolok, nem álmodhatták, hogy a népakaratot egykor titkos kezek fogják irányítani, politikai és gazdasági érdektársaságok céljai szerint, a tisztességes, erkölcsös gazdasági szabadverseny pedig a trösztök diktatúrájává változhat. Ők azt hitték, hogy az egyéni szabadsággal való visszaélésnek határt szabnak a belső erkölcsi erők, az a bizonyos erkölcsi törvény, amit az emberi jogok deklarációja így fejezett ki: „Ne tedd azt másnak, amit magadnak nem kívánsz”.

Ostrogorski, a kiváló lengyel szociológus, annakidején nagy feltűnést keltő könyvében *) ki-

*) La demokraie et les partis politiques. Paris, 1912.

mutatta, hogy az elnökválasztások alkalmával hogyan hamisítja meg a népakaratot egy pokoli mechanizmus: a gazdasági hatalmak szolgálatában álló kortesklikk. Bizonyos, hogy a régi mintaképnek tartott demokráciát ma Amerikában hiába keressük. Amerika szabad levegőjét megfertőzte a magánérdekek alantas, nem egyszer piszkos harca, az egykori önzetlen s önmagukat a köznek áldozó egyéniségeket pedig felváltották az úgynevezett „szürke lovak” (black horses), a közepes vagy éppen semmi emberek, így a dicső amerikai demokrácia is számos fogyatkozást és dekadens tünetet mutat. Az Egyesült Államok élete azonban a maga összességében, korántsem igazolja azt a lesújtó ítéletet, és azt a sok gáncsoskodást, amit a demokrácia és a liberalizmus ellenségei fel szoktak hánytorgatni ellene. Mert a tagadhatatlan dekadens tünetek mellett is ez a társadalom képviseli ma az emberiség családjában az erőt és a haladást. Az életnek ez az eleven, sőt ellenállhatatlan lendülete, nálunk Európában sosem volt meg, ujabban pedig teljesen kiveszett. De a régi puritán erények sem pusztultak ki teljesen. Az anyagiasság és az utilitarizmus mellett az emberek tudnak lenni jók, emberszeretőek és a közért áldozók. A tudomány, a művészet, a közegészségügy összes hajlékai mind magánadományokból épültek. A nagytőke itt ébredt először kötelességeinek tudatára s ennek tulajdonítható, hogy nem eresztett mélyebb gyökeret semmiféle felforgató áramlat. A nagy vagyoneletelődések nem bontották szét a társadalmat

ellenséges, egymás ellen acsarkodó foglalkozási csoportokra, mint Európában.

Azok, akik a mi esztétizáló és hedonista alkultúránkat túlnagyra értékelik, az amerikai technikai és gazdasági kultúra ellen azt szokták felhozni, hogy az rideg, prózaiságba süllyedt világ, és hiányzik belőle minden lelkeség és belsőség. Ez azonban tévedés; a gépek terrorja, a káprázatos gazdasági és általános jólét az amerikaiakból nem ölte ki sem a hitet, sem a lelkesedést, sem az idealizmust. És ma is rendületlenül áll a nagy köztársaság két etikai alappillére: az egyéni helytállás tisztelete és a munka szentsége. Az a tisztelet és csodálat tehát, mellyel a liberális gondolat zászlóvivői Tocqueville, Laboulaye és Kossuth Lajos az unió alkotmányának és demokratikus berendezkedéseinek adóztak, mindenképen igazolódott.

II. FEJEZET.

A liberalizmus Franciaországban.

Az abszolutizmustól az ideális emberi szabadságokig. A francia nemzeti jellem. – Montesquieu és a felvilágosodási iskola. Az angol alkotmány teóriája; a közhatalmak megosztásáról szóló elmélet. A felvilágosodási iskolatanításainak negatív jellege. – Az emberi jogok deklarációja és a forradalom alkotmányai. Az ellenmondás a tanok és tények között a francia forradalomban. Miért nem sikerült a forradalom? – Az első köztársaság bukásától a 48-iki forradalomig. A restauráció és a Charte constitutionneile. A júliusi monarchia; a doktriner liberálisok. Vissza a nagy forradalomhoz. A polgári Franciaország ismét az abszolutizmus védelme alá menekül.

Locke és Milton, az angol szabadságmozgalom két legkiemelkedőbb szellemi vezére, az egyénre építették az államot a társadalom összes berendezkedéseivel. Ez az alap az idők folyamán minden tűzpróbát sértetlenül kiáltott, mert az angolok a földkerekség egynegyed részére kiterjesztették uralmukat, Amerika földjén pedig az egykori kis puritán kolóniák kinőtték magukat egy csodás, még szertelenségiben is elragadó köztársasággá. Az angolszász

népeknél mindez szisztematikus fejleménye azoknak az ősi társadalmi és faji adottságoknak, melyek úgy látszik, végzetesen befolyásolják minden emberi közösség életét.

Régen és többek által megállapított igazság, hogy a francia nemzet az angollal összehasonlítva, gyenge individuum. Az egyes ember rászorul valaki másra, ki őt támogatja, az összességnek pedig szüksége van arra, hogy kormányozzák, mert nem tudja kormányozni önmagát. Nyilvánvaló, hogy ez a múltból való örökség. Franciaországnak a középkoron át nincs sem állami, sem nemzeti egysége. A szétfolyó társadalomnak IV. vagy szép Fülöp király óta a megizmosodó központi királyi hatalom adott szilárdabb keretet, hosszú, kegyetlen harc után, mely Richelieu alatt a főnemesi oligarchia teljes leveretésével végződött.

Olyan volt Franciaországban a királyság, mit jelentett a franciáknál ez a szó „király”, azt megsejthetjük Bossuet-nak, a ragyogó tollú meauxi püspöknek iratából, a Szentírásból merített politikából. Bossuet valósággal az istenek közé iktatja a királyokat és elragadtatásában így kiált föl: „Oh rois vous êtes des Dieux!” – Oh királyok, istenek vagytok! Manapság nincs is tökéletes szavunk annak a fogalomnak jelölésére, amit a rojalista franciák király alatt értettek, kinek nevét áhítattal s tiszteletteljes ábrázattal ejtették ki, mint a buzgó katolikusok a szentekét.

Az utolsó rendgyűlést 1614-ben XIII. Lajos fel-

oszlatta és többé nem hívták össze. A megsemmisült rendi partikularizmus helyén felemelkedett a királyság olyan rettentő hatalommal, amely valójában semmivel sem nyújtott több közszabadságot az alattvalók számára, mint a régi perzsa királyok despotizmusa. Ez a francia királyi abszolútizmus mai fogalmaink szerint elavult és visszariasztóan ósdi intézmény. Mégis, ha nagyszerű eredményeit vesszük tekintetbe, elfogulatlanul azt kell mondanunk, hogy a francia politikai géniusz ebben a legtökéletesebbet és a legnagyobbat alkotta. XIV. Lajos királysága teremtett szinte csodás dolgokat; megvetette az iparnak, kereskedelemnek alapjait, ő alatta épültek az első utak és csatornák, és kiegészítette eket egy akkor páratlanul álló szellemi kultúra is. Az egész népet berekesztették a nagy egységbe, melyet egyetlen akarat mozgatott, de a francia szellem ebben a zárt egészben ki tudta fejteni képességeit.

Az abszolútizmus nem tarthatott sokáig, mert korrumpálódott és végre kimúlt a saját bűneiben, de az újkor individualista forradalma is végigvonaglott Franciaországon, ami szintén sietette a királyság bukását. Descartes racionalista filozófiája, amely a gondolkodó énből származtatta le a tudás egész világát, szervesen belekapcsolódik a nagy reformációba. A francia szellemtől a protestantizmus nem lehetett annyira merőben idegen, mint azt némelyek állítják, hiszen a franciák protestantizmusa a kálvinizmus, amely Svájcban, Skóciában, és Magyarországon talált talajra. De a reakció Franciaország-

ban erősebb volt, és kiirtotta a protestantizmust, hogy a királyi abszolutizmusnak és a központosításnak ne álljon útjába. Ha olyan brutális módon ki nem gyomlálják, a francia történelem talán egész másképpen alakult volna. Mert a franciák nemzeti vallása, a katolicizmus, száműzött minden korszerű újítást, és a romlott királysággal teljesen egybeforrt. Quinet Edgar, a forradalom legmélyebben járó történetírója, kimondja azt a nagy igazságot, hogy a franciák a forradalomban apáik bűneiért lakoltak.

Az isteni monarchia nem maradhatott tartós, mert össze nem egyeztethető ellenmondásban állott a racionalizmussal, gyűlöletessé tették visszaélései, közben pedig egyre gyarapodott a harmadik rend, a polgárság, amely nem élhetett tovább a rendi keretben. Descartes filozófiai racionalizmusa halálos csapást mért a középkori isteneszmére, s megbolygatta az egész közgondolkodást. Természetszerűleg következett, hogy a lét és a megismerés kérdéseinek kritikája után az államra és az intézményekre is sor kerül. Az állam, a törvények és az egész akkori állami és társadalmi rend, egész összességében megtalálta kritikusat, félszázaddal az angol dicsőséges forradalom után, Montesquieu-ben. Franciaországot csak egy „lépés”, a csatorna választja el Angolországtól, és az angol dicsőséges forradalom nem maradhatott hatástalanul. Montesquieu az *Esprit des lois* (1748) című művében, ebben a páratlanul álló polemikus műben, megalkotta az angol alkot-

mány filozófiáját, és ezzel az első rést ütötte a francia fejedelmi abszolútizmus és az elavult rendiség: kínai falán.

Montesquieu és a felvilágosodási iskola.

Az *Esprit des lois* első látszatra tisztán teoretikus mű, mintha azzal a céllal íródott volna, hogy az összes létező kormányformáknak tudományos magyarázatát nyújtsa. De Montesquieu túlmegy a kormányzati módok egyszerű analizésén, értékkel, kimutatja a despotikus államforma kárait, szembeállítva a demokrácia és az alkotmányos, monarchia előnyeivel. Locke empirikus módon egészen szárazon írja le az államnak ebben az időben kialakult új szervezetét. Montesquieu, miután a despotizmus hátrányait több helyt Franciaország példáira hivatkozva bebizonyította, érvek tömegével igazolja az angol alkotmányos monarchiát, mint a demokratikus kormányzásnak legészszerűbb példáját.

A politikai hatalom nála is három részre: törvényhozói, végrehajtói, és bírói hatalomra különül. Mert szabadságról szó sem lehet ott, hol a törvényhozói és a végrehajtói szervezet egyetlen kézbe összpontosul, mert attól lehet tartani, hogy ugyanaz az uralkodó vagy ugyanaz a tanács csak zsarnoki törvényeket hoz, hogy azokat zsarnoki módon végrehajthassa. De leghatározottabban el kell különíteni

a bírói hatalmat is a törvényhozástól, mert ha ez utóbbi a törvényhozói hatalommal egybeforr, kétségsé és bizonytalanná válik a polgárok szabadsága és élete: az az abszurdum állna elő, hogy a bíró törvényhozó is lenne egyúttal. Abban az esetben pedig, ha a bíróságot a végrehajtó hatalommal egyesítenék, a bíró túrhetetlen zsarnokká és elnyomóvá válnék.

A nép szabadságának a legsarkalatosabb biztosítóteka tehát az, ha szétkülönül a közhatalomnak ez a három kategóriába, melyeket már Aristoteles tanított, Locke pedig – szerinte – egyszerűen lemásolt. A bírói hatalomról még elmondja Montesquieu, hogy azt veszedelmes egy állandó testületre ruházni, hanem olyan, a nép közül választott egyénekre bízunk, kik a törvény által előirt módon törvényszéket alakítanak, mely nem tart tovább, mint ameddig a szükség parancsolja. Így azután a retentő bírói hatalom nem lévén hozzákötve sem egy bizonyos állapothoz, sem egy bizonyos hivatáshoz, láthatatlanná, úgyszólván semmivé válik. A törvényhozó testület csak egy esetben léphet fel bíróként: na az államot belső összeesküvések a felfordulás veszedelmével fenyegetik, vagy egyesek külellességgel paktálnak. Ilyen esetben a végrehajtó hatalmat fel lehet ruházni azzal a jogkörrel, hogy a gyanús elemeket megfossza szabadságuktól.

Montesquieunek az a tanítása, hogy az állandó bírói kaszt a polgári szabadsággal össze nem egyeztethető, és ítéljen a nép, amit a politikai liberalizmus

meg is valósított nagyjából, az esküdtszékek intézményének felállítására vezetett, A mai esküdtszék nem az athéni minta szerint való néptörvényszék, mert az állandó bírói testület továbbra is megmaradt, de az eszmét annyira-amennyire mégis megközelíti. Az angol nemzet úgy oldotta meg ezt a nehéz problémát, hogy megalkotta a törvényhozó és a végrehajtó hatalmaktól, a kormánytól, a politikai pártoktól teljesen független bíróságot, amely az esküdtekké] együtt működik. Ez a bíróság, melyet a kontinens országaiban is utánoztak, független erkölcsi testület, s teljes garanciát nyújt arra, hogy a legelfogulatlanabbul alkalmazza a törvényt, amikor a nép választott bírái a vádlott bűnösségét kimondták.

Montesquieu hosszasan fejtegeti, hogy a nép akaratának érvényesítésére a képviseleti forma a lehető legalkalmasabb. Szabad államban – mondja – minden szabad elhatározású polgárnak meg van a joga a saját kormányzására, amiből az következik, hogy a törvényhozói hatalom testületileg csak a népet illeti. De ez nagy államban kivihetetlen; sok bajjal és zűrzavarral járna, ezért szükséges, hogy a nép választott képviselőivel végeztesse mindazt, amit maga a körülmények miatt nem tehet, A képviseleti formának nagy előnye még, hogy alaposan meg, lehet vitatni az ügyeket. A nép a nagy közkérdéseknek ilyenszerű megvitatására egyáltalában nem képes, s ez egvik legfőbb ok, ami lehetetlenné teszi a tökéletes demokráciát. És erre nincs is szük-

ség – Montesquieu szerint -, mert a szélsőséges demokrácia ártalmas. A tömegek akaratát valami módon ellensúlyozni kell, mert minden országban vannak születésüknél fogva kiválók, mindenütt vannak gazdagok, de akik viszont a lakosságnak kisebbségét alkotják. Ez a kisebbség a korlátlan demokrácia mellett könnyen ki volna téve annak, hogy a nép többsége számának eleven erejénél fogva egyszerűen elnyomja.

A kiválók háttérbeszorítása ellen Montesquieu a kétkamarás rendszert ajánlja, oly módon, hogy a nemesség és a nép képviselői külön-külön törvényhozó testületet alkosson. Minthogy azonban a nemesség testülete arra hajlamos, hogy fenntartsa és védelmezze az ő gyűlöletes előjogait a nép érdekeinek kárára, szükség van egy közvetítő hatalomra, mely a római néptribunok módjára meggátolhatja az olyan törvények életbeléptetését, melyek a másik fél szempontjából károsak.

A végrehajtó hatalomra nézve Montesquieu azt kívánja, hogy ez a maga teljességében az uralkodó kezében maradjon, mert a kormányzásnak ezt a részét, mely rendszerint pillanatnyi beavatkozást igényel, sokkal jobban gyakorolja egy ember, mint a sokaság, ellentétben a törvényhozással, mert ez viszont jobban működik akkor, ha a többségre és nem egy emberre van rábízva. De hogyan fér most meg egymás mellett a kettő: az egy emberre reáruházott végrehajtói és törvényhozói hatalom?

Montesquieu úgy gondolta, hogy a közhatal-

mak eme megosztására szükség van, minthogy azok kölcsönösen ellenőrzik és ellensúlyozzák egymást. A király ellensúlyozza a törvény hozótestületek túlkapásait, a legfőbb végrehajtó hatalmasság esetleges túlzásait pedig kellő mederben tartja a kiváltságosok osztálya, amelyeknek egyúttal az is feladata, hogy a népakarat zabolátlanságának kerékkötőül szolgáljon. A felsőház tehát mintegy közbenjáró az uralkodó és a nép reprezentánsai között. Ezt a kölcsönös ellenőrzési szisztémát, melyet az angolok nagy politikai bölcseséggel gyakorlatilag meg tudtak szilárdítani, Montesquieu a következőképen jellemzi: „A törvényhozó testület két részből van összetéve; és az akadályozás kölcsönös lehetőségénél fogva egyik leláncolja a másikat. Mindkettőt a végrehajtó hatalom köti, ezt magát pedig a törvényhozó hatalom”.

Amit itt néhány szóval összegeztünk, nem egyéb, mint az angol alkotmánynak Montesquieu-féle teóriája. Sokkal világosabb, logikusabb és megkapóbb filozófiai felépítése az angol dicsőséges forradalom vívmányainak, mint a Locke-féle. A nagy francia író kritikusan azonban igen sok kivetni valót találtak benne. Szemére hányták, hogy a szabad népekhez egyedül méltó állam- és kormányformát nem tudja elképzelni a történelmi nemesség és a kiváltságosok osztálya nélkül. Hogyan rendezkedjék be valamely nemzet akkor, ha nincs például nemessége? Teremtse meg mesterségesen a nemesi osztályt azért, mert állítólag szükség van rá a közszabadsá-

gok miatt! A polgári egyenlőség és a demokrácia szószólói nem értenek egyet Montesquieu-vel abban sem, hogy a szabadságnak a természetes egyenlőtlenség a bázisa és hogy a polgári szabadság a nivellírozódás arányában csökken. Ezek az ellenvetések részben helytállóak, részben pedig hamisak.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a történelmi arisztokráciára valóban nincs szükség a jól berendezett társadalom háztartásában: az Északamerikai Egyesült Államok vagy Ausztrália az anyagi virágzásnak csúcspontját érték el, enélkül a történelmi képződmény nélkül. A demokráciának az a bizonyos elfajulása azonban, amit jobb meghatározás híjján egyenlőségi mániának nevezhetünk, ellentétben van a szabadságnak azzal a magyarázatával, amelyet eddig a liberálisok vallottak. Az emberek a természettől fogva egyenlőtlenek, már pedig ha az egyenlőségi dogma értelmében mindenki számára megszabjuk s ezzel korlátozzuk az érvényesülés lehetőségeit, azért, hogy az embereket egyenlőkké tegyük, megsemmisítjük a szabadságot, amely a tehetségek kifejtéséhez és a differenciálódáshoz szükséges. A liberálisok csak a jogok egyenlőségét követelték, nem azt a bizonyos teljes egyenlőségeti Amerikában például csak a jogok egyenlőségét ismerik, ami azt jelenti, hogy a lehetőségek mindenki számára egyformán nyitva állanak. De mivel az emberek más-más képességekkel születtek a világra, ez a társadalom szükségképpen differenciálódottabb, színeesebb, s nagyobb bőségben mutatja a sokféleséget, a mes-

terségesen megosztott hűbéri, középkori vagy az arisztokratikus társadalmaknál.

Montesquieu politikai fejtegetéseiben az egyén a központi princípium, ugyanúgy, mint Locke-éban, ő is individualista ugyanúgy, mint angol elődje. Félremagyarázhatatlan individualizmusából logikusan következnek társadalmi nézetei, azonkívül a büntetésekről, a vallási türelemről és a vallásszabadságról szóló bíráló megjegyzései. Voltaire előtt ő az első, ki forradalmár merészséggel kárhoztatja a barbár és megbecstelenítő büntetéseket és bátor szóval kimondja a vallásos türelmet. A büntetések szigorúsága – mondja Montesquieu – inkább illik a despotikus kormányformához, amely elrettentéssel hat, mint a monarchikushoz, vagy a köztársaságihoz, melynek a becsület vagy az erény az alapja. Ő mondja ki elsőnek azt a modern büntetőjogi elvet, hogy inkább előzzük meg a bűnt, mint büntessünk, és ha már egyszer büntetünk, bizonyos szelidséggel alkalmazzuk azt, úgy, amint a kormányformának megfelelő. „Büntetések kegyetlenségének már azért sincs értelme, mert az emberek megszokják, közömbössé válnak irántuk; különben is csak a részleges bajokat enyhítik, anélkül, hogy ki tudnák irtani a mélyen gyökerező bűnöket.

A vallási türelmetlenség elriasztó példái előtt éppen úgy nem hunyhatott szemet, mint korának többi felvilágosodott és jobbérzésű gondolkodója. „Nem elég – mondja -, hogy valamely polgár ne támadjon az állam ellen, szükséges az is, hogy pol-

gártársát ne háborgassa. Túrni valamely vallást, nem jelenti azt, hogy el is ismerjük, de az olyan államban, mely az egységen és a békén alapszik, az esetben, ha több vallás van, kell, hogy azok megtűrjék egymást.” A felekezetek villongásai felfordítják a belső békét, ami azzal a veszedelemmel jár, hogy az emberek, minthogy nem a jóerkölcökben vetélykednek egymással, új tirannizmust ültetnek a saját nyakukra. Másszóval: a felekezeti vitákat és a valóságos harcokat zárjuk ki a politikából, mert különben megbontjuk az állam egységét.

Montesquieu közgazdasági nézetei az alapfelfogással való teljes következetességet mutatják. A közgazdaság tudománya ebben az időben még jóformán ismeretlen, a különböző gazdasági rendszerek pedig kipróbálatlanok. Ezért Montesquieu-nak az az állítása, hogy a vagyonosodásnak legfőbb kelte a szabadság az árak egészséges kialakulásának pedig főfeltétele a konkurrencia ebben az időben egészen új és meglepő. A XVIII. század első fele még a merkantilizmus fénykora, a kereskedelem szabadsága, a vámok enyhítése, vagy eltörlése pedig vakmerő forradalmi ujitásszámbament, Montesquieu a lehető legnagyobb szabadságot követeli a kereskedelem számára, megengedhetőnek, sőt szükségesnek tartja a kamatot, A jótékonyaságról szóló fejtegetéseiben olyan hangokat pendit meg, melyek a későbbi angol klasszikus gazdasági iskola tanításaira emlékeztetnek. „Nem azért szegény valaki, mert semmije sincs, hanem azért, mert nem dolgozik.” A jótékony-

sággal, a kegyes adományokkal, csínyján kell bánunk; az állam munkát adjon az embereknek, mert a túlságba vitt jótékonyosság növeli a koldusok és a munkakerülők számát.

Montesquieu felfedezte az angol alkotmányt, és ezzel elvetette Franciaországban az individuális forradalom bomlasztó magvait. Azzal a kormányzati princípiummal szemben, mely Franciaországot IV. Henrik és Sully óta napivá és ragyogóvá tette, szembeállított egy másikat, a vele homlokegyenest ellentétet, az individualizmus romboló princípiumát. Felszabadítva ily módon a centrifugális erőket, előkészítette a szörnyű összeütközést, mely az ő felépése után négy évtized múlva bekövetkezett, Montesquieu Franciaországban egész iskolát teremtett, A nagy lelki forradalom, a felvilágosodás százada, amely aláásta és széjjelporlasztotta a rendiséget és az abszolutizmust, vele kezdődött, Ha a liberalizmus történetét egészen tágran értelmeznénk, és nem ragaszkodnánk a szabadelvűség szigorú définídjához, bele kellene vonnunk a felvilágosodás korának egész szellemi hullámszását, s helyük volna itt Voltaire-nak, Rousseau-nak és az enciklopédistáknak is. De az, amit racionalizmusnak, felvilágosodásnak szoktunk általában nevezni, a szabadelvűséggel nem egy és azonos. Rousseau romantikus demokráciája, a finom, de hamis logikával kifundált egyenlőségi tan, az ember természetes jóságáról szóló regényes képzelődés, a szabadelvű mozgalommal csak annyiban vannak kap-

csolatban, hogy romboló munkájukkal elősegítették győzelmét.

Az a szellem, melyet a felvilágosodás nagy írói és gondolkodói terjesztettek, nem mondható pozitív-nak; egészében véve a régi társadalmi rend és gondolkodásnak negációja, anélkül azonban, hogy a helyett, amit támadtak, gúnyoltak és tagadtak, valami kézzelfoghatót nyújtottak volna. Ez is egyik magyarázata annak, hogy a forradalom Franciaországban sokkal kegyetlenebbül találta a lelkeket, mint a csatornán túl, száz évvel azelőtt. Az angolok tudták, mit állítsanak a királyság helyére: tagadták, üldözték a katolicizmust, de ezt a vallást pótolta a puritánok mélységes hite. Az intézmények már részben megvoltak azelőtt, s részben pedig újonnan minden részletükben kidolgozva fennakadás nélkül léptek a királyság helyére. A irancia felvilágosodásnak ez az egyoldalúan negatív jellege, hozzájárult ahhoz, hogy a forradalom csak rombolt, temetett, de nem hozott újat és Napóleonnal tetőződött be. Az angol szabadságmozgalom korlátozta önmagát; nem lépte túl az individualizmusnak egy bizonyos, észszerű határát, nem ment el sem az istentagadásig, sem pedig a minden eszményt és minden lelkeséget tagadó materializmusig.

A forradalom kitörését gazdag brosürairodalom előzte meg, de a nagyszámú agitációs irat szerzői közül két kiváló egyéniséget érdemes csak kiragadnunk, kik az angol liberálisokhoz legközelebb állanak. Az egyik Mirabeau, a mérsékeltek vezére:

ő több röpiratában (Essai sur le despotisme, 1772; Les lettres de cachet et les prisons d'État, 1782) támadta és kritizálta a régi rendi Franciaországot. Siéyés abbé híres röpirata (Qu'est ce que le tiers état? 1789) néhány hónappal a forradalom kitörése előtt jelent meg s ez az elevenen, finom dialektikával megírt röpirat volt a közeledő forradalom szárnyasuhogása. Frázisai olyanok, mint megannyi kalapácsütés, melyek hirtelen elhangzanak és megütik a fület és az elmét. Mi a harmadik rend! – kérdi Siéyés abbé. – Semmi. Minek kell lennie! – Mindennek. Mi akar lenni! – Valami. A harmadik rend az egész nemzet – mondja Siéyés – és ha el-távolítjuk a kiváltságosokat, a nemzet nem lesz kevesebb, hanem több. A nemesség rendje csak egy néprészlet a nagy nemzetben, a harmadik rend minden.*) Az események rohamos fejlődésére elhatározó befolyással volt az amerikaiak sikerült szabadságharca. Az ő ideális alkotmányukat a demokrácia és az alkotmányosság hívei mintának tekintették és általános volt a rokonszenv az Egyesült Államok szabadsághősei iránt. Montesquieu az angol alkotmányt tekintette követésre egyedül méltó eszménynek, a forradalmárok többsége Mirabeau, Siéyés abbé és néhány társuk kivételével a szabad Amerikát szerették volna átültetni Franciaország földjére.”

*) L. Paul Janet, Histoire de la science politique II. 723.

Az emberi jogok deklarációja és a forradalom alkotmányai.

Ha a francia forradalmat tisztán csak a liberális gondolat szempontjából vizsgáljuk, el kell különítenünk a célokat és a tanokat a tettektől és az eseményektől. A forradalom egészen mást akart, mint amivé az események hömpölygő áradatában kibontakozott. A jobbérzésűek és a józanok megelégedtek volna az angol mintájú alkotmányos királysággal, és miután az alkotmányos királyság és a mérsékelt, demokrácia híveit a túlzók elsodorták, a demokratikus köztársaság lett a jelszó. De ezek csak frázisok maradtak, a valóságban Franciaország egy kis terrorista csoportnak, a jakobinusoknak diktatúrája alá került. Quinet Edgar a diktatúra magyarázatát abban találja, hogy a forradalom nem volt előkészítve, s a szabadságnak semminemű bázisa nem volt a múltban. A nép semminek sem számított, most ez akart lenni minden, tehát könyvekben megírt, elvont doktrínák szerint kellett felépíteni a szabadság és az emberi jogok új társadalmát. Ezek az elvont szabadságelvek az emberi jogok 1789-iki deklarációjában (*Déclaration de Droit de l'Homme*) a következőképen hangzanak:

1. Az emberek szabadnak születtek, szabadok és egyenlőek jogaikra nézve. A társadalmi megkülönböztetések csak közhasznon alapulhatnak.

2. Minden politikai társulás célja, fenntartani az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait. Ezek a jogok: a szabadság, a tulajdon, a biztonság, és az ellenállás az elnyomással szemben.

3. Minden szuverenitás elve lényegében a népen nyugszik, ezért sem testület, sem egyén nem gyakorolhat fennhatóságot, mely nem kifejezetten tőle származik.

A. A szabadság abban áll, hogy cselekedni lehet mindent, ami másnak nem árt; tehát a minden embernek kijáró természetes jogok gyakorlásának csak azok a határai, melyek a társadalom többi tagjainak is ugyanazon jogok élvezetét biztosítják.

5. A törvénynek csak az a joga, hogy a társadalomra ártalmas cselekedeteket tiltsa. Nem lehet megakadályozni mindazt, és senki sem kényszeríthető olyanv cselekvésre, amit nem parancsol a törvény.

6. A törvény a közakarat kifejezése. Minden polgárnak megvan az a joga, hogy hozatalában személyesen vagy képviselői útján résztvegyen. Egyenlőnek kell lenni mindenkire nézve, akár védelmez, akár büntet. Minthogy a törvény szerint az összes polgárok egyenlők, minden méltóságra, állásra és közhivatallra egyformán bocsáthatók, képességeik szerint, rátermettségükön és képességeiken kívül minden egyéb megkülönböztetés nélkül.

7. Senki sem vádolható, senki le nem tartóztatható, csak a törvény által meghatározott esetekben és az általa előírt formaságok közt. Azok, kik megkísérelnek, kezdeményeznek, végrehajtanak vagy végrehajtatnak önkényes rendelkezéseket, megbüntetendők; de minden polgár, kit megidéznek vagy letartóztatnak a törvény hatályánál fogva, tartozik rögtön engedelmeskedni; az ellenállással bűnössé teszi önmagát.

8. A törvény csak olyan büntetéseket állapíthat meg, melyek okvetlenül és kifejezetten szükségesek, és senki sem büntethető, csak a megállapított és a büntett előtt kihirdetett és legálisan alkalmazott törvény ereje alapján.

9. Minthogy minden ember, amíg bűnösségét ki nem monták, ártatlannak tekinthető, ha letartóztatását elhalaszthatatlannak ítélték, a törvény erejével meg kell akadályozni minden olyan szigorúságot, ami nem személyének biztosítása végett szükséges.

10. Senkit sem lehet háborgatni nézeteiért, még vallásos nézeteiért sem, kivéve, ha nyilvánításuk módja a törvény által megállapított közrendet zavarja.

11. A gondolatok és vélemények szabad közlése, a legértékesebb emberi jogok egyike. Minden polgár szabadon beszélhet, írhat és nyomtathat, feltéve, hogy a törvény által meghatározott esetekben felel a szabadsággal való visszaélésért.

12. Az emberi és polgári jogok biztosítása szükségessé teszi a közerőt. Ez az erő mindenkinek javára létesült, nem pedig azoknak magánhasznára, akikre bízva van.

13. A közerő fenntartása, az igazgatás költségei elengedhetlenné teszik a közadót. Ezt egyenlően kell szétosztani, lehetőségük arányában az összes polgárok között.

14. Minden polgárnak megvan az a joga, hogy ön-maga vagy képviselői útján megállapítsa a közadó szükségességét, abba szabadon beleegyezzen, felhasználását ellenőrizze, és meghatározza a mennyiséget, a kivetést, a behajtást és a tartamot.

15. A társadalomnak megvan az a joga, hogy a köz-igazgatásért az összes közalkalmazottakat felelősségre vonja.

16. Az olyan társadalomban, melyben hiányzik a jogok garanciája, s nincs meghatározva a hatalmak elkülönítése, nincs alkotmány.

17. A tulajdon szent és sérthetetlen jog lévén, attól senki meg nem fosztható, kivéve, ha azt a törvény által megállapított közszükség követeli, de akkor is igazságos és előzetes kártalanítás útján.

A jogok deklarációjának készítői Jean Jacques Rousseau evangéliumából merítették ihletet és főforrásuk volt a társadalmi szerződés, mely hasonló tartalmú aforizmával kezdődik: „Az ember szabadnak született, mégis rab”. A természetjogi iskolának Rousseau dialektikáján átszűrt tételei foglalkoztat-

ják az első nemzetgyűlést s ezért azzal az elhatározással kezdték meg világ-megváltó művüket, hogy azt az ezernyi köteléket, melyeket a rendi társadalom, a királyság, az emberi ostobaság és gazság századokon át az állítólag szabadnak született emberre ráragott, most mind egyszerre letépjék; és az individuum elvont fogalmából kiindulva, új társadalmat készítsenek a szerződéselmélet szerint. Az a tétel, hogy az ember szabadnak született, egészen üres elmélet, A legmeggyőződésesebb individualisták sem mernék ma már állítani, legfeljebb talán azok, kik az anarchizmus vagy nihilizmus szélsőségeibe tévedtek. Azzal a megmásíthatatlan ténnyel, hogy egy bizonyos környezetbe beleszülettünk, és ez ránk kényszeríti a saját nyelvét, szokásit és moralitását, rabjainvá lettünk a társadalomnak. Az ember tehát apriori nem szabad.

A francia nemzetgyűlés a szabad ember elvont fogalmát azért szedte elő a természeti jog iskola fegyvertárából, hogy eljusson az állampolgári jogok fogalmáig, amelyekből azelőtt hírmondó sem volt Franciaországban. Erre hivatkozik az 1793-iki alkotmány bevezetése, mely azt mondja:

„A francia nép abban a meggyőzésben, hogy csupán az ember természetes jogainak feledésbe merülése és megvetése okozta a világ bajait, elhatározta, hogy egy ünnepélyes nyilatkozatban kinyilvánítja ezeket a szent és elidegeníthetetlen jogokat, avégből, hogy a pohrárok összességét, miután módjában van állandóan összehasonlítani a kormány

tetteit az összes társadalmi intézmények céljával, a zsarnokság soha el ne nyomhassa és meg ne alázhassa; hogy a nép szabadságának és boldogságának alarmait, az alkalmazottak kötelességeiknek zsinórmértékét, a törvényhozók pedig feladataiknak tárgyát világosan láthassák.”

A forradalom logikája szerint 1789 július 14-ikén, amikor a Bastille erődöt, a zsarnokságnak e szimbólumát földig rombolták, és az Assemblée nationale tanácskozásait megkezdte, a francia társadalom összes egyedei visszanyerték természetes szabadságukat és most szerződés útján új viszonylatba lépnek egymással. Az új szerződésben a franciák in theoria az egyéni szabadság legvégső határáig elmentek, melyet ezzel az aforizmával fejeztek ki: „Mindent szabad tenni, ami másnak nem árt”. Józan ésszel ennél nagyobb mértékű szabadság nem képzelhető el a társaságban élő ember számára. De ez is csak pusztá elgondolás, kívánság, ábránd, mint a jogok deklarációjának még néhány tétele, de a valóságban ilyenfoku szabadság még csak meg sem közelíthető. Emile Durkheim mutatott rá arra, hogy a társadalomnak vannak nem írott törvényei, és ezek épp olyan kényszerítő erejűek, mint az államhatalom által szankcionált büntetőtörvények.

A személyes szabadsággal szükségképen együtt jár a személyi biztonság és az otthon hathatós védelme. Az 1793-iki deklaráció 8-ik pontja szerint: „A biztonság abban a védelemben áll, melyet a társadalom nyújt minden egyes tagjának, olyképen,

hogy megoltalmazza személyét, jogait és tulajdonait”. Az 1793-iki alkotmány kimondja, hogy meg kell büntetni azokat, akik bármiféle önkényes cselekményt végrehajtatnak vagy végrehajtanak, az 1795-iki alkotmány pedig az otthont sérthetetlen menedékhelynek nyilvánítja.

Az egyenlőség dogmája, melyet a deklaráció, és mind a három alkotmány hangsúlyoz, az egyéni szabadságnak természetes velejárója. Minden ember a természettől fogva és a törvény előtt egyenlő, – mondja az 1793-iki alkotmány, – a törvény a közakaratnak szabad és ünnepélyes kifejezése; mindenkire nézve ugyanaz, akár védelmez, akár büntet. Az egyéni szabadság illuzóriussá válik akkor, ha a törvények egyik embernek több jogot biztosítanak, mint a másiknak. Amikor a forradalom kimondta a jog és a törvény előtti egyenlőséget, s száműzte a régi kiváltságokat, a társadalom minden tagját az emberi méltóságra emelte. Az egyenlőség elvéből következik az alkotmánynak az a rendelkezése, hogy minden közaktus csak az összességnek beleegyezésével végezhető, hogy ily módon a felelősségben mindenki egyformán osztozzék.

A forradalom törvényhozása a jogegyenlőség kérdésében nem ismert kivételt és nem tett a polgárok között különbségeket. A 93-iki alkotmány szerint minden francia polgárnak egyaránt joga van a törvények hozatalánál, a képviselők és hivatalnokok megválasztásánál közreműködni. Az alkotmánykészítők arról sem feledkeztek meg, hogy a jogegyen-

lőség elve szerint megszervezett társadalom kiváltságos vagy állandó jellegű hivatalnoki kasztot nem ismer. A bürokrácia, a bármely pillanatban el nem mozdítható és a polgároknak felelősséggel nem tartozó közalkalmazott-testület antiliberális intézmény. Ezért a forradalmi alkotmány kimondotta, hogy a közhivatalnokok ideiglenesek, és viselőik ne jutalomnak, ne kitüntetésnek és ne saját tulajdonuknak, hanem kötelességnek tekintsék a rájuk ruházott hivatalt.

A forradalom törvénykészítői úgy tekintették a magántulajdont, mint szent és elidegeníthetetlen egyéni jogot, mely mindenkit egyformán megillet. A szabad és önálló ember magáénak nevezhet mindent, amit kék keze munkájával vagy vállalkozó szellemével megszerzett; tulajdona az ő szűkebb-körű világához tartozik és erre a társadalom vagy állam semmiféle igényt nem tarthat. A kisajátítás lehetőségét azonban a forradalom sem tagadta, feltevé, hogy az kisajátítás útján, törvényes formák között, megfelelő kártalanítással megy végbe. Mint látjuk, a magántulajdont szentnek deklaráló, valóban liberális forradalmi törvényalkotás is elismerte a birtokkisajátítás jogát. Az 1791-iki és 93-iki alkotmány biztosítja a polgárság számára azt a jogot, hogy javait, jövedelmeit, munkájának, szorgalmának gyümölcsét, mindenki élvezhesse és saját tetszése szerint rendelkezhessek felette. Csak két kivételt ismer az alkotmány: a közcélra való kisajátítást és a tulajdon bizonyos részének lefoglalását,

a társadalmi rend, a béke és az ország védelmének fenntartása céljából. Minthogy a tulajdon szent, a forradalom felfogása szerint a munka joga is korlátlan és a munkának semmiféle faja, sem a földmívelés, sem az ipar, sem a kereskedelem, senki számára meg nem tiltható. A 95-iki alkotmány elsöpörte a monopóliumokat, a céhrendszerbeli összes kiváltóságokat, a régi kuályság egyéb hagyatékával együtt. Ugyanakkor, hogy a tulajdont minden polgár számára elérhetővé tegye, a munkához való jogot is törvénybe iktatta. Erre a rendelkezésre azért volt szükség, mert a feudális időkben a munka is a kiváltóságok közé tartozott. De ezen a ponton a forradalmi törvényalkotás letévedt a liberalizmus útjáról.

A munkához mindenkinek joga van – mondták az alkotmány készítői –, de mi történik akkor, ha a munkás nem kap munkát, ha a polgár nem jut keresethez, szóval nincs módjában érvényesíteni a munkához való jogait! Ebben az esetben a munkanélküliekről a társadalomnak kell gondoskodnia, - mondták – mert a közérdek és az emberiség követeli, hogy nyomorban ne tengődjenek azok, kik a maguk hibája nélkül tisztességes keresethez nem jutnak. De ha a társadalom ad munkát, a közhatóságok belenyúlnak a polgárok pozitív jólétébe, ami a liberális felfogás szerint nem lehet társadalmi, vagy állami feladat. A szabadság elismerése éppen azt a célt szolgálja, hogy az emberek az egyéni szabadságot felhasználva, szabadon társuljanak, segít-

senek önmagukon, ahogy tudnak, és ne kolduljanak segítséget az államtól, vagy a társadalomtól. A konvent különben a munka jogát a következőképpen formulázta:

Az alkotmány a munka jogát és a vállalkozás szabadságát biztosítja a polgárság számára. A társadalom a munka fejlődését elősegíti és gyámolítja az ingyenes elemi oktatással, a hivatásra való neveléssel, a munkaadó és a munkások közötti viszony egyenlőségével, hitelintézetek felállításával, a földmívelést szolgáló berendezésekkel, s oly módon, hogy az állam, a departement-ok, a községek megnyitják a közmunkákat, hogy a munkátlan kezeket foglalkoztassák. A társadalom biztosítja végül a segítséget az elhagyott gyermekek, a gyengék, a támasz nélküli aggok, és azok számára, akik családjukat eltartani nem tudják.

Az egyénnek azt a két jogát, melyeket csak az esetben gyakorolhat, ha az őt környező társadalommal kontaktusba lép, a forradalmi alkotmányok szintén körülbástyázták; ezek a sajtó- és a gyülekezési szabadság. „Senki sem akadályozható meg abban, hogy gondolatait kimondja, megírja és nyilvánosságra hozza.” „A franciáknak joguk van nyilvánosságra hozni és kinyomtatni véleményüket.” – Az 1795-iki alkotmány megtiltotta a cenzúrát; a gyülekezési szabadságot a 93-iki alkotmány ismerte először.

A forradalom, amint azt e rövid vázlatból láthattuk az egyes izolált egyénből indult ki, aki bizo-

nyos, úgynevezett természeti jogokkal született a világra. A három alkotmány, melyeknek mindegyikét úgy kell tekinteni, mint a Rousseau értelmezése szerint való társadalmi szerződést, ezeket az izolált egyéneket társadalommá olvasztotta össze. Államot, a társadalmat beburkoló vagy annak vázul szolgáló külső hatalmat, a francia forradalom törvényhozása nem ismert. A szerződések az egyéneket egyetlen közületté tömörítették, s minden úgynevezett közhatalom belőlük származik és az ő akaratukkal azonos. Az állam ilyenformán benne van a társadalomban. Nincs állandó, a népnek nem felelős hivatalnoki testület, sem pedig bíróság. „A főhatalom a népen nyugszik, és ez egyetlen oszthatatlan, elévülhetetlen és megmásíthatatlan” – mondja az 1793-iki alkotmány.

A francia forradalom végeredményében nem sikerült. A mozgalom gondolatait és terveit őrző dokumentumokból azt hihetnénk, hogy Franciaország nyolcesztendőös vonaglása volt az emberiség legdicsőbb megváltó korszaka. Valóban el is törölték a nemesi kiváltságokat, s behozták elvben a teljes polgári egyenlőséget, elválasztották az egyházat az államtól, de a szabadságból és az egyenlőségből a forradalom alatt még sem lett eleven valóság. Nem hozta meg azt az eszményi boldogságot, sem a jóemberek, sem az erények uralmát a földön, amiről Robespierre és társai lázálmaikban álmodtak, miközben guillotinnal gyógyították hazájukat a feudalizmus betegségéből. A forradalmárok érezték, hogy

a népuralom semmit sem ér helyi autonómia nélkül. Az 1791-iki és a 95-iki alkotmány rendezte a közigazgatást és széleskörű helyi autonómiát kaptak a departement-ok és a községek. Kimondja az alkotmány egyik pontja, hogy a helyi adminisztrációban minden huszonöt éves francia polgár résztvehet, de ugyanakkor a direktóriumot felruházták azzal a joggal, hogy a közigazgatást ellenőrizhesse, a választott hivatalnokokat elmozdíthassa s így a valószínűleg a központosítás élt tovább és Paris igazgatta Franciaországot. A girondisták a szabadság útján akartak eljutni a szabadsághoz, és elutasították a régi Franciaország örökségét; a jakobinusok azonban átvették a régi zsarnokságot és központosítást a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavaival (Quinet).

Azt mondhatjuk, hogy az óriási nemzeti energia az első köztársaság véres zivataraiiban nagyrészt elpocsékolódott, ha összehasonlítjuk az eredményeket azokkal az ígéretekkel, melyeket az említett dokumentumok kilátásba helyeztek. A francia nemzet fellázadása, hatását és egyetemes jelentőségét tekintve, mégis nagyobb esemény az angol forradalomnál; hiszen a két angol forradalmat az európai kontinensen meg sem érezték. A francia szellem expanzív ereje és az agitátorok agresszivitása azonban szétszórta egész Európában a forradalmi jelszókat. A jakobinusok frázisai Párizsból eljutottak keleten Brassóig, északon Königsbergig, délen Caclixig, szóval az egész Európát szédületes gyorsasággal.

sággal bejárták. Maguk a forradalmárok egy nagy, világra szóló misszió apostolainak tartották magukat. Olvasunk olyan kijelentést egyik proklamációjukban, hogy a francia nemzet testvérének tekint minden népet, ha meg akar szabadulni zsarnokaitól. Titkos társaságok, jakobinus klubok alakultak Európaszerte mindenfelé, még nálunk Magyarországon is nagy számmal. A forradalomnak az a világra szóló eredménye, hogy a rendiség posványában fetregő Európába új életet öntött, és előkészítette a XIX. századot.

Az első köztársaság bukásától a 48-iki forradalomig.

A szabadelvűség legtovább európai tűzhelyén, Franciaországban vívódott, melynek története a nagy forradalomtól kezdve a III. köztársaság megszilárdulásáig a nemzeti katasztrófáknak hosszú sora. A francia társadalom ezen a nyolc évtizeden keresztül a legcsodálatosabb színjátékot mutatja és zuhan egyik végletből a másikba. Sokkal erősebbiek bizonyult a múlt, mint azt a szabadelvűek sejtették. A halálraitelt két nagy ellenséget, az egyházat és az arisztokráciát, nem tudták gyökerestől úgy kiirtani, hogy azok újból fel ne emeljék fejüket.

Napoleon a Brumaire 18-iki (1799 dec. 14.) puccsal elsüllyesztette a fejetlen és lecsillapodni nem tudó köztársaságot. Vívmányaiból egy részt meg-

hagyott, legnagyobb részüket azonban törölte. A deklarációkban kimondott alapelvekből, például a népszuverenitásról, a közalkalmazottak felelőségéről és választásáról többé szó sem volt. A kormányra szállt a törvénykezdeményezés joga, a legfőbb törvényhozó hatalom pedig Napoleon alatt a szenátus, ez az arisztokratikus testület, mely az alkotmány értelmében úgy egészítette ki önmagát. Az első konzul azonban a rendcsinálás munkájával megnyerte a polgárság tetszését és bizalmát, mert biztonságba helyezte a tulajdont. 1802-ben a szenátus megkapta azt a jogot, hogy módosíthassa tetszése szerint az alkotmányt, ugyanakkor megnyirbálták a közigazgatási autonómiát is. Az úgynevezett törvényhozó testület, melynek tagjait megyék szerint választották, nem sok vizet zavart a konzulátus, és a császárság alatt,

Napoleon mint császár hozzálátott a központosítás kiépítéséhez, és hatalmas, csak a császár akaratától függő bürokráciát teremtett, mairekkel, prefektusokkal, alprefektusokkal, kik mind kölcsönös alárendeltségi viszonyban állottak egymással. A királygilkos Fouché megszervezte a csendőrséget, és az egész világnak mintául szolgáló francia rendőrséget, a sajtó- és gyülekezési szabadságot pedig elsikkasztották.

A Bourbon-restauráció (1814) átvette Napoleontól az egész központosított adminisztrációt, Fouché rendőri szervezetével együtt, de érvényben hagyta azokat a forradalmi vívmányokat, melyeknek megtagadása rögtöni kirobbanás kockázatával járt

volna. Ennek a megalkuvásnak eredménye Charte Constitutionelle, Franciaország új alkotmánya, melyet XVIII. Lajos kormánya 18.14 június 4-ikéii publikált.

A Charte oktrojált alkotmány; a király, ki a régi isteni jog-on ült vissza Franciaország trónjára, kegyes volt teljesíteni alattvalóinak bizonyos kívánóságait. A szabadelvűség történetében mégis igen nagy jelentőségű, mert több újkori alkotmányhoz ez szolgáltatta a mintát, ezt vették irányadóul azok az uralkodók, kiket jobb belátásuk arra indított, hogy jogaikat alattvalóikkal megosszák. Charte egyik legfontosabb intézkedése, hogy a régi nemesi címek fenntartása mellett kimondja a törvény előtti teljes egyenlőséget és eltörli a nemesi kiváltságokat, Hivatalt mindenki viselhet Franciaországban, származására való tekintet nélkül.

Minden vallás az állam védelme alá kerül, úgy azonban, hogy a katolikus vallást államvallásnak tekintik. Igen fontos és forradalmi vívmány annak az elvnek kimondása, hogy a király által kinevezett bírák elmozdíthatatlanok. A sajtó és a véleménynyilvánítás szabadatörvény határai között. A Charte elismeri ezenkívül a törvény hozói és a végrehajtóhatalom megoszlásáról szóló Montesquieu-féle tant: a parlament pairek és a képviselők kamarájára oszlik. A cenzust igen magasra emelték, de ez a meggazdagodott nyárspolgárság helyeslésével találkozott mert biztosította az újjgazdagok uralmát, A miniszterek felelősek és a Charte értelmében vád alá

helyezheti őket a két kamara többsége. A kezdeményezés a törvényhozásban a királyé maradt, de a parlament viszont jogot kapott arra, hogy bármely neki nem tetsző törvényjavaslatot visszautasítson, s az ilyen javaslat nem kerülhetett tárgyalásra ugyanazon az ülészakon keresztül. Van az alkotmánylevélnek egy veszedelmes paragrafusa (14. paragrafus), amely az egész engedélyezett alkotmányt illuzóriussá tette. Ez kimondja, hogy a király a törvények végrehajtása céljából bizonyos esetekben saját elhatározásából is bocsáthat ki rendeleteket.

Az alkotmánylevél kielégítette a királypártiakat és a meggazdagodott polgári osztályt is, mely igen mérsékelt lelkesedett a forradalom radikalizmusáért és nem akarta a jogokat a féltelmes tömegekre is kiterjeszteni. A Bourbonok reakciója azonban tovább haladt az ő következetes útján. Először üldözőbe vették azokat, kik a nagy forradalomban résztvettek, azután kezdték megrendszabályozni lapelkobzásokkal a sajtót. De ez sem volt elég; a Viliéle-kabinet, kévéseivé az 1814-iki választói cenzust, törvényt hozott, amelyben a választóknál a huszonöt éves korhatárt harmincra, a cenzust ötvenről háromszáz frankra emelte, a választhatóságra nézve pedig kimondotta az ezer frank évi adót és a negyven éves korhatárt. A reakció a fiataloktól félt, és nem is helytelenül, aképen okoskodott, hogyha a passzív választójogot negyvenéves életkorhoz kötik, a közéletből kipszűtítják a fiatalságot és a forradalmi hajlamot. A liberalizmusnak ebben az idő-

ben több iránya és válfaja van Franciaországban. A gazdag polgárság nézeteit az úgynevezett doktrinerek társasága képviselte, kiknek feje Roy er Colard, az egyetem nagymestere, a legnagyobb és legmakacsabb képviselője pedig Guizot, a nagy történetíró, később Lajos Fülöp kormány elnöke. Ebbe a társaságba tartozott még Camille Jordan és Charles de Remusat, a kiváló filozófus is, kik részben az angol alkotmány történetéből, részben pedig Montesquieu tanításaiból merítették nézeteiket.

A Bourbon- királyság az önmaga által engedélyezett alkotmányt is lábbal taposta, s ezzel előkészítette az 1830-iki júliusi forradalomban a saját csúfos bukását.

Az elkergetett X. Károly trónjára a királygyilkos Orleansi Fülöp fiát, Lajos Fülöpöt ültették. A republikánus mozgalom igen erős a júliusi forradalomban is, de a zűrzavarból a jobbmódu polgárság került ki győztesen, melynek nézeteit a doktriner liberálisok képviselték és amely félve a bekövetkező zavaroktól, a respublikát gyűlölte. Guizot könyvet írt arról, hogy Franciaországnak minden baja, és a sok csapás és szenvedés, mely az országra nehezedett 89 óta, mind a demokrácia imadásából származik.

Az alkotmányt a doktrinerek szája ize szerint módosították, és részben visszatértek a nagy forradalom hagyományaihoz, részben pedig megváltoztatták az 1814-iki alkotmánylevelet. A választói cenzust háromszáz frankról kétszázra, a választhatóság

cenzusát pedig ezer frakról ötszázra szállították alá. A júliusi monarchia a Bourbon-királysághoz képest tehát némileg haladás. A pairek kamarája továbbra is fennmaradt a nemesi címekkel együtt. Az 1834-iki választásokon a mérsékeltek kaptak többséget, élükön Guizot-val, s jelszavuk volt: „A forradalom bevégeződött!” Egész kormányzati politikájuk odairányult, hogy a hatalom a jobbmódú polgárság kezében maradjon. A balközép vezére Thiers, a forradalom történetírója: ő az ansrol whigekkel pendült egy húron, követelvén a tiszta parlamentarizmust, Benjamin Constant-nak, a nagyhatású és igen olvasott libeialis írónak következő formulája szerint: „Le roi régne, et ne gouverne pas” – a király uralkodik, de nem kormányoz.

A mérsékelt liberálisoknak jelentékeny ellenzékük volt a parlamenten belül, de még nagyobb a parlament falain kívül. A legitimisták, kiket X. Károly neve után carlistáknak neveztek, megvetették és bitorlónak kiáltották ki a polgárkirályt és az elűzött Bourbonokat kívánták vissza. A júliusi monarchia terméke a francia szocialista szervezkedés is. Kezdetben Saint Simon tanítványai izgattak a társadalmi egyenlőtlenségek és a helytelen vagyonmegosztás ellen, 1840-től kezdve pedig megindult a kommunista agitáció. A társadalmi forradalmat a nagyszámú titkos társaság és a sajtó élesztették. A l'Homme Libre című újság 1839-ben kommunista programmal indult meg, s nemsokára fellépett Louis Blanc, a Le Bons Sens című szintén kommunista lap-

jával, melyben azt indítványozta, hogy a munkanélküli munkásság foglalkoztatására nemzeti műhelyeket kell felállítani.

1840-ben a cenzusos választójog segítségével a jobboldali liberálisok bevitték a parlamentbe a maguk többségét, és a király Guizot-t nevezte ki kormányelnökké. Minthogy megvolt a biztos parlamenti többség, melyet Guizot erőszakoskodásokkal és vesztegetésekkel toborzott össze, az új képviselőház félve került minden politikai reformot, a miniszterelnök pedig kereste a kapcsolatokat a többi monarchiával és igyekezett kedvében járni Metternichnek és az európai reakciónak. A választási pénzen és kormányerőszakkal összeterelt, nagyrészt közalkalmazottakból álló többség, állandóan provokálta az ellenzék legélesebb támadásait. Az agitáció 48 februárjáig valóban alá is ásta a júliusi monarchiát, mely a barrikádokon született, és a barrikádokon múlt ki épp olyan dicstelenül, mint a Bourbon-királyság.

A februári kis megrázkódtatás különösebb ellenállás nélkül összeroppantotta a Lajos Fülöp és a doktriner liberálisok cenzusos monarchiáját, és most kormányra kerültek a nagy forradalom óta először az igazi liberálisok. Ledru Rollin belügyminiszter és társai visszatértek az eredeti forráshoz és a jogok deklarációja értelmében a jogegyenlőséget az összes franciákra kiterjesztették. A liberális polgárság és az intelligencia két ellentétes érzelm között hánykódott. Köztársasági meggyőződésű volt, jogokat szeretett volna juttatni a tömegnek, de egy-

ben rettegett a respublikától, az elégedetlen és lázongó munkásság előretörése miatt. Az új nemzetgyűlés tagjai között ők voltak nagy többségben és engedményeket is tettek a Louis Blanc-tól hipnotizált munkások javára, felállították a nemzeti műhelyeket, hogy teljesítsék a blancisták régi követelését. A szocializmusnak ezt az első kísérletét azonban a szocialisták szerint a polgárság rosszakarata, a valóságban pedig a lelkiismeretlen és szakértelemnélküli vezetés miatt siralmas csőd sújtotta.

Az átmeneti kormány március 5-ikén kiadott dekrétumában publikálta az általános választójogot, s ugyanakkor a közszabadságok védelmére nemzeti gárdát szervezett, melynek a munkások közül is voltak tagjai. A rövid életű alkotmány, melyet a kilencszáz tagot számláló új alkotmányozó gyűlés kidolgozott, nagyiából a nagy forradalom tanításait foglalja magában, de készítői az Egyesült Államok alkotmányát is figyelemre méltatták. A második köztársaság azonban halálra volt ítélve. A munkások elégedetlensége és forrongása a 49 májusában egybeült törvényhozó testületet annyira eltaszította jobb felé, hogy a hétszázötven tagból álló törvényhozó gyűlésnek ötszáz monarchista és reakciós érzelmű tagja volt. Ez a monarchista és reakciós többség választotta meg elnökké Bonaparte Lajost, a nagy Napóleon egyik obskúrus unokaöccsét, aki a szolgálalkü szenátussal először örökös köztársasági elnöknek, majd 1852 december 10-ikén császárnak kiáltotta ki magát.

A 89 óta tartó francia forradalom 1848-ban oda tért vissza, ahonnan kiindult: a demokratikus köztársasághoz. E rövid félszázad alatt levizsgázott politikából minden irány, minden csoport, minden párt, és a társadalom végigjátszotta az ellentétek és ellenhatások összes skáláit. Most, amikor az események logikája a demokratikus köztársaságot igazolta, a különben demokratikus érzelmű polgárság a szociális mozgalom fenyegető réme elől a tekintély oltalma alá menekült.

A pragmatikus történészek többnyire a szereplő személyek hibájából magyarázták Franciaország katasztrófáját. A Bourbonok túl reakciósoké voltak és gyűlöltté tették magukat; Lajos Fülöp kormánya a választójog kiszélesítésével elkerülhette volna a februári mozgalmat; a második köztársaság erőtlenség mutatkozott a társadalmi forrongással szemben, vezetői pedig ugyanolyan ábrándozó doktrinerek voltak, mint Guizot és társai, – így magyarázzák a forrongó eseményeket egyes történet-írók. A valóság az, hogy Franciaország bajai olyan súlyos szervi bajok voltak, amelyeket egyes emberek nem tudtak leküzdeni, még olyan politikai bölcseséggel és energiával sem, és ezért hánykódott az ország egyik végtelből a másikba. Franciaország XIX. századbeli történelme a legkézzelfoghatóbban bizonyítja, hogy mennyivel más az elmélet, mint a gyakorlat. A polgári szabadságok, a vallásos türelem, és az individualizmus eszméit a legkitűnőbb elmék s a francia nemzet legnagyobb politikai írói

próbálták beleoltani az elmékbe, és az ország mégsem tudott liberális lenni a harmadik köztársaság alatt sem. A franciák eljutottak bizonyos belső megnyugváshoz, és konszolidációhoz 1871 után, el tudták érni a politikai demokráciát, de folyvást küzködnek a központosítással és az etatizmussal, a régi abszolutizmusnak ezzel a két transzformálódott örökségével.

III. FEJEZET.

A gazdasági liberalizmus.

A politikai és a gazdasági liberalizmus kapcsolatai. A vallásos elemek; az angol puritanizmus szerepe. – Quesnay és Smith Ádám. – A francia flziokraták és Smith Ádám. A munka és a szabad konkurrencia mint a nemzeti vagyó' nosodás forrása. – Ricardo; Cobden és manchesteri iskola. Harc a gabonávámok eltörléséért Angol országban. A szabadkereskedelmi irány diadala Angliában. A manchesterizmus jelleme. – Fr. List és a védővámrendszer. Anglia és az európai kontinens gazdasági élete a kontinentális zár után. A védővámrendszer a nemzeti nevelés szol-gálatában. Szabadkereskedelem és protekcionizmus.

Az individualizmus, amikor az államhatalmat a szabadon társult emberek együttes akaratmegnyilvánulásának deklarálta, levonta a legszélsőbb konzekvenciákat, és az egyén feltétlen autonómiáját követelte az élet minden viszonylatában. És ez érthető; a politikai demokrácia még önmagában távolról sem meríti ki a szabadság fogalmát. A szabadságjogok teljességének másik fele az egyénnek az állami és társadalmi befolyástól mentes érvényesülése a gazdasági élet egész területén. Ezt a mozgalmat,

mely az angol forradalomtól kezdve a politikai liberalizmussal párhuzamosan halad, a múlt századból való terminológia szerint gazdasági szabadelvűségnek nevezzük.

A gazdasági liberalizmus dogmatikusai abból az alapfelfogásból indultak ki, hogy az emberek az anyagi termelő munkában is csak úgy fejthetik ki képességeiket, ha az állami beavatkozás addig a legkisebb mértékig terjed, ameddig közérdekből multhatatlanul szükséges. Úgy gondolták, hogy csak ilyen módon biztosítható az alkalmasok egészséges kiválasztódása, és csak az egyéni felelősséggel képzelhető el a gazdagság gyarapodása, a jólét és a haladás.

A szabadj ára eresztett érvényesülés szükségképpen új termelési rend kiképződésére és társadalmi átcsoportosulásra vezetett, mert az erősebbek, az ügyesebbek és az alkalmazkodni tudók falhoz szorították a gyengéket; a dolgozó polgári réteg pedig felülkerekedett a régi nemesi osztály fölé. Az újonnan fölfedezett földrészek a XVI. század elejétől fogva a gazdasági tevékenységnek roppant lehetőségeket nyújtottak, a technikai találmányok kihasználása pedig megvetette a tervszerűen vezetett nagy ipari üzemeknek, vagyis a modern kapitalizmusnak alapját. A gazdasági liberalizmust egyesek (pl. Mac-Donald, úgy magyarázzák, hogy ez természet-szerű reakciója volt annak az általános elnyomásnak, mely a középkor századaiban az emberiségre ránehezedett. Miután megszűnt a nyomás és eltűntek

a társadalmi, gazdasági és egyéb megkötöttségek, a fölszabadult emberiség a szabadságban nem ismert többé mértéket. Az individualizmus azonban az emberlétnek sokkal nagyobb ténye és sokkal bonyolultabb tünete, semhogy azt ilyen múltó ellenhatásnak tekinthetnénk és ilyen vékony elmélettel elfogadható magyarázatát adhatnánk.

A politikai szabadelvűség kezdeteinél azt látjuk, hogy azok az angol gondolkodók, írók és publicisták, kik a polgári szabadságjogokat védelmezték, elavultnak és károsnak bélyegezték az ebben a korban divatos merkantilizmust, William Petty, Cromwell titkára, például elítélőleg nyilatkozik arról az általánosan elterjedt felfogásról, hogy a gazdagság egyetlen forrása és mértéke a pénz, és első, aki hangoztatja a munka jelentőségét. Locke, mint láttuk, összekapcsolta a munkát és tulajdont. Sir D. North közgazdász az első Angliában, aki követelte a védővámmentes szabad kereskedelmet (1691). Azt látjuk, hogy a gazdasági szabadság kezdete egy időre esik a politikai szabadságjogok kivívásával és éppen úgy, mint a politikai liberalizmusnak, ennek is az angol-szász individualizmus a talaja.

A protestantizmus, a germán népek keresztényisége, mint közreműködő faktor, szintén igen jelentős szerepet játszott. Az új hitnek a gazdasági életre való hatását legelőször Laveleye, a nagy francia közgazdász vette szemügyre.*) Történelmi

*) Laveleye, Le Protestantisme et le Catholicisme dans relation avec la liberté et la prospérité des peuples. Bruxelles, 1875.

tapasztalat alapján nem volt nehéz kimutatnia, hogy a reformáció kora óta a protestáns országok a katolikusokat vagyban, anyagi gazdagságban megszire túlszárnyalták. A protestáns Anglia, Hollandia, az Egyesült Államok, a leggazdagabb országokká fejlődtek, Spanyolország tönkrement, Olaszország lehanyatlott, és még Franciaországban is süllyedés következett be a hugenották kiűzetése után. fevájcban például a franciáknál, tehát ugyanahhoz a fajhoz tartozó népnél, a protestánsok jóval vagyonosabbak, mint a katolikusok.*)

A protestáns etikának és a meggazdagodásnak erre a nyilvánvaló impcsolataira Max Weber német tudós mutatott rá, és az angol puritanizmus elemzésével lélektanilag világította meg Laveleye észrevételét. A német statisztikusok pontosan kimutatták, hogy a vegyes felekezetű Németországban a nagyipari üzemeknél és vállalatoknál alkalmazott személyzet nagy részben protestáns felekezetű. A katolikusok feltűnő módon kerülnek a mozgó tőkét és a nagyobb kockázattal járó gazdasági tevékenységet, inkább a földnél 'maradnak, mely kevesebb hasznot hajt ugyan, de nem jár annyi megerőltető munká-

*) Ugyanezt a jelenséget nálunk Magyarországon is megfigyelhetjük. A katolikus vagyban aránytalanul nagyobb ugyan, mint a protestáns, de az hitbizomány vagy papi birtok, melyet a gazdasági szabad verseny ellen a törvény oltalmaz. A kálvinista parasztságnak azonban sokkal nagyobb birtokterület van a kezén, mint a katolikusnak. Ez azt bizonyítja, hogy a kálvinista magyar nép erősebb individuum és jobban megállja a helyét a gazdasági szabadversenyben.

val, izgalommal és felelősséggel. Weber a különböző protestáns szekták hittételeinek vizsgálata után megállapítja, hogy a puritánok a barátságkézist össze tudták egyeztetni a földi javakért való munkálkodással és náluk a keresztyén aszkézis „kilépett az élet piacára és arra vállalkozott, hogy a mindennapi világot átítatja módszerével és azt ebben a világban s mégis nem ebből a világból, s nem ennek a világnak számára való racionális életté formálja”.*)

A rosszakarat erre azt felelhetné, Laveleye, illetve Max Weber elmélete nem egyéb, mint felekezetieskedés és csak arra való, hogy szerzői a protestantizmusnak hízelegjenek. Az elmélet valóban érvényét veszti akkor, ha a kapitalizmus alatt általában a gazdasági életnek minden módszerét és megnyilvánulási formáját értjük. Csakhogy a kapitalizmus különböző módszerei között igen nagy és lényegbe vágó különbségeket találunk, ha tekintetbe vesszük a vagyonosodásnak etikai rugóit. Az igazi teremtő kapitalizmust, amely egyetlen céljának az alkotó, kézzel fogható javakat termő munkát tekinti, élesen el kell különíteni, a lelkiismeretlen spekulációs vállalkozástól, amely örökölte a középkori rablólovagok erkölcsi motívumait. Ha minden profitszerzés, és vagyonosodásra való törekvés általában kapitalista tulajdonság, akkor kapitalisták az uzsorások, a zugbankárok, és kapitalista minden tőzsdés és minden sikkasztó. Az amerikai puritán telepések, akik a

*) L. Weber, A protestáns etika és a kapitalizmus szel-
leme. Budapest, 1923. 101. l.

világ leggazdagabb országává változtatták az amerikai ősvadont, a inukat szent hivatásnak tekintették és meg voltak győződve arról, hogy vállalatok szervezésével és a vagyongyűjtéssel Istennek tetsző hivatást teljesítenek. És ezek az erények, ha szórva nyosan is, de megtalálhatók mindmáig utódaikban. Az elmélet egyébként igen vigasztaló a protestantizmusra nézve, mert azzal a szolgálattal, amit a demokrácia érdekében és a modern gazdasági kultúra elősegítésével tett az emberiségnek, bő kárpótlást nyújtott azért a kárért, amelyet a művészetek halálra-telelésével okozott.

Quesnay és Smith Ádám.

A gazdasági szabadságot angolok pendítették meg, de ezt is francia gondolkodó fektette szélesebb elméleti bázisra, ugyanúgy, mint Montesquieu az alkotmányos királyságot és a politikai liberalizmust, Francois Quesnay (1694-1774) doktort, a laissez faire dogmájának szerzőjét, a szertelenségig vitt központosítás és a Colbert-f éle, etatizmus indították arra, hogy szabadságot követeljen a gúzsba kötött gazdasági erők számára. Mint XV. Lajos király és Poupadour házi orvosa, közvetlen közletről szemlélte a közjavak felelősségtelen pocsékolását, és az elavult kiváltságoknak minden egészséges élet-megnyilvánulást elfojtó rendszerét. Colbert államszocializmusa, amely alátámasztó ja volt XIV. Lajos

királyságának, hozott fényes eredményeket, de csak azért, mert a nagy miniszter személyében hatalmas szervezőértelem irányította Franciaország iparát és kereskedelmét. De az ő rendszere ebben az időben már elavult. Colbert felfogására jellemző, a gépek iránti gyűlölete. Azt mondta egy alkalommal, hogy aki gépet alkalmaz az iparban, ellensége a munkának. A merkantilizmus tehát a haladó idők követelményeinek többé nem felelt meg, annál kevésbé, mert a pénz babonáját csúffá tette a Law-féle kaland, amely bankjegyáradatba fullasztotta, majd szegénységbe döntötte Franciaországot. Az egykor virágzó háziipar ekkor már züllésnek indult, a földmivelés tönkrement, az alsóbb néposztályok pedig iszonyú nyomorban sínylődtek. Ezek a viszonyok indították Quesnay doktort arra, hogy a gazdasági élet kérdéseit beható vizsgálat tárgyává tegye.

Quesnay a Grotiussal kezdődő természetjogi iskola tanításaiból indult ki és Rousseau optimizmusával tanítja a „természetes rendet” és a világban mindenütt uralkodó „természetes egyensúlyt”. Mint a genfi próféta, ő is mély meggyőződéssel hisz a természetes jószágban. Csak fel kell szabadítanunk az embert bilincseitől, nem él vissza szabadságával! Ez a természetes rend – mint Quesnay mondja – a külső természetben és az ember belső lelkivilágában uralkodó törvényeknek az összege. Hogy az ember felismerhesse az egyetemes természetet, tekintsen be a saját lelkébe, vizsgálja meg önmagát, saját vágyait és kívánságait, s akkor majd megtudja, mi a hasznos

és mi az ártalmas. Quesnay az optimisták naiv hitével hirdeti, hogy ebben a világban egyetemes harmónia és meghamisíthatatlan jóság uralkodnak, csak az emberek nem követték azokat a törvényeket, melyeket a természet parancsol nekik. Ez röviden összefoglalva Quesnay életfilozófiája; Rousseau evangéliumától csak abban különbözik, hogy talán több benne a rabnlisztika, előadásmódja nem olyan elegáns és közvetlen és nincs benne annyi líra és regényes elem.

A természeti jog divatos hipotézisét Quesnay a gazdasági életnek minden mozzanatára alkalmazza, de legelsősorban a földművelésre. Abból indul ki, hogy az összes gazdasági ágak közül csak a földművelésnek van tiszta hozadéka (produit net), mert az ipar fáradtságos munkával és költséggel változtatja át a nyersanyagokat terménnyé. Ő az első, aki Smith Ádám előtt a földművelés jelentőségét felismerte, és ezt a megrögzött merkantilista nézetekkel szemben vitatni mert. Ma már primitív megállapítások az ilyenek: a föld minden produktumnak, az iparnak, a kereskedelemnek egyetlen forrása, ez a törzs; a mesterségek, a kereskedelem, és minden más gazdasági ág csak ennek a hajtása. De ebben a korban, amikor az emberek a pénz varázslatos hatalmától várták Franciaország felvirágzását, ujak, meglepőek, sőt mondhatnánk, forradalmiak voltak.

A földművelés, a nemzeti vagyonosodásnak ez a talpköve, csak úgy lendülhet magasba, ha fel szabadul azok alól a gátló akadályok és ezernyi rend-

szabály alól, melyekkel a merkantilisták a parasztságot lenyűgözve tartották. Elmondja Quesnay, hogy a parasztságot a nyomor hajtja a nagyvárosokba, Nyomorognak, mert nem tudják értékesíteni terményeiket, mert Colbert és a merkantilisták tudatosan lenyomták a gabonaárakat, tönkretették a földművelést, az anyondédelgetett kézműipar javára. Franciaország földművelését csak a szabadság ragadhatja ki a lezüllottság állapotából. A további tespedés elhárításának egyetlen módja tehát az, ha a földműves szabadon művelheti földjét, és tetszése szerint rendelkezhetik annak összes terményeivel.

A termelés és az értékesítés szabadságából következik, hogy a föld nemcsak a nemességnek, hanem a, jobbágnak és a zsellérnek is tulajdona, ki azt műveli. Elsőnek kárhoztatja Quesnay a behozatalt és a kivitt ellenőrző védővámokat, mert a gabona szabad behozatala és kivitele az árki alakulásra csak jótékony hatással lehet, mert ha egyik ország szabadon vásárolhat a másiktól, a feleslegek automatikusan odaterelődnek, ahol valamely terményben hiány van, és ez a kölcsönös árukicserélődés az áraknak bizonyos stabilizálását vonja magával. Minden bajnak és minden visszaélésnek egyetlen orvosszere tehát a teljes szabadság. Adjatok szabadságot az embereknek, hogy kifejthessék erőiket, ösztönösen fogják tudni, mi a köz érdekében az üdvös és a jó: svakkor magától helyreáll a dolgok természetes rendje és harmóniája!

És ugyanez az ipar fejlődésének is a törvénye.

Az ipar annál jobban megközelíti a tiszta hozadék elvét, annál olcsóbban termel, mennél szabadabb folyást engedünk a konkurrencia számára. Quesnaynek ez a kívánsága még a földművelés szabaddátételénél is sokkal nagyobb megütközést keltett a kortársak között. Az egyoldalú iparvédelem ugyanis, mikor a földművelést stagnálásra kényszerítette, lendületet adott a kézműiparnak, s növelte a polgári osztály tekintélyét és jólétét. De Quesnay másodrangú termelési ággá degradálta az ipart, A kézműves nem termel újat – mondja – csak a nyersanyagot bizonyos módszerekkel és munkabefektetéssel átalakítja. Ezért az iparcikkek eladási ára két részből: a nyersanyag árából, és a befektetett munka értékéből tevődik össze. Hogy pedig az iparosok ne szabhassák meg önkényesen az árakat, el kell pusztítani az összes kiváltságokat és monopóliumokat és majd akkor, a szabad versenyben, a fokozott kínálat folytán a nyersanyag és a munkamennyiség együttes értékéig leszállanak az iparcikkek árai.

Quesnay a kereskedelmet nem termelő, hanem sterilis foglalkozásnak deklarálja, amit a merkantilisták annak idején sértőnek találtak magukra nézve. De, ezzel nem akarja azt mondani, hogy a kereskedelem fölösleges, vagv pláne káros hatással van a dolgoknak természetes rendjére. Éppen ellenkezőleg: csak a felszabadított kereskedelem segítheti elő a fokozott termelést olymódon, hogy az egyik ország feleslegét eljuttatja a másiknak. A behozatali és a kiviteli tilalmak szükségképen drágasággal és ínség-

gel sújtják a lakosságot, míg a határok megnyitása kialakítja az egységet és a máról-hónapra nem változó világkereskedelmi árakat. Rámutat arra, hogy a vámvédelem és a kedvezmények csak az országban levő pénzmennyiséget fokozzák, ámde ebből a termésnek vagy a köznek semmi haszna sínes. Quesnaynek igen nagy érdeme, hogy kíméletlenül lerontotta a pénzbálványt, amelyet a mai valutabálványra emlékeztetően az akkori merkantilisták a vagyonság létalapjának tekintettek és kimondja azt a igazságot, hogy a pénz csak csereeszköz, önmagában semmi, mert egy ország vagyonságát nem a pénzmennyiség, hanem a termelt javak összessége szabja meg. A sok pénz nem használ, hanem árt, – mert a drágaságot csak növeli; – olyan igazság ez is, amit újból megerősítettek a közelmúlt tapasztalatai. Quesnay és a fiziokrata iskola tanításai csak történelmi értékűek, de jelentőségük mindamelllett korszakalkotó, mert ők állították fel először azokat a követeléseket, melyek később a gazdasági liberalizmusnak kiinduló pontul szolgáltak. Ezek pedig: 1.) a magántulajdon szentsége, 2.) a gazdasági erők szabad érvényesülése, 3.) az a tétel, hogy minden vagyonsodásnak az egyes ember munkája, vállalkozó készsége és „találékonyasága a kizárólagos forrása. A gazdaságtörténelem Smith Ádámot tekinti a gazdasági szabadelvűség első nagy rendszerezőjének, de a prioritás dicsősége nem az övé, hanem a francia fiziokratáké, kik közül a legeredetibb elme kétségtelenül Quesnay volt. Mindannak, ami a

smithianizmusból maradandó értéket és nagy gondolat, tiszta és világos formát adtak már a francia, fiziokraták,

Quesnay mellett a gazdasági szabadságnak Robert Jacques Turgot (1727-1781), XVI. Lajos pénzügyminisztere, a legnagyobb úttörője, aki rövid életű minisztersége alatt a fiziokratizmus elvei szerint próbálta megmenteni az államot a pénzügyi elmerüléstől. Működését azzal kezdte, hogy eltörölte a belső vámokat, s az első rést ütötte a cehek ócska privilégiumain. Az udvar és az arisztokrácia konzervativizmusa és az újításoktól való iszonya miatt reformterveinek legnagyobb részét nem tudta végrehajtani és három esztendei sikertelen próbálkozás után 1776-ban elhagyta állását. A fiziokrataiskolának Quesnayn és Turgot-n kívül egész sereg elméleti írója volt, a forradalmat közvetlenül megelőzőleg, és a nagy forradalom alatt. Említést érdemelnek Mercier de la Rivière, akitől a laissez faire jelszi származik; *) Lavoisier, a híres kémikus, Condorcet, a nagy gondolkodó és a francia akadémia akkori titkára.

Smith Ádám (1723-1797) mint gondolkodó és etikai író bekapcsolódik az angol szabadgondolkodó iskolába, amely John Locke-al kezdődik. Az angol szabadgondolkodó filozófiai iránynak az a legszembetűnőbb jellemvonása, hogy a tapasztalatot

*) A jelszó szószerint így hangzik: Laissez faire laissez Passer, le monde va de lui même.

tekinti ugyan a megismerés egyedüli forrásának, de az empirizmusban nem jutott el a minden lelkiséget tagadó anyagelvűségig, mint Franciaországban a Diderot-D'Alambert-féle társaság. Smith Ádám a leghatározottabban valláserkölcös gondolkodó, s az isteni törvényt össze tudja egyeztetni a világban való szabad munkálkodással és az így elérhető anyagi javakkal. Azt mondja, hogy az ember Istentől beléje oltott ösztönöknek engedelmességgel dolgozik és szerez vagyont a maga javára, de ugyanakkor egyéni munkájával a közt is hathatósan szolgálja. Nem állítja azt, hogy ezeknek az ösztönöknek feltétlenül engedelmességgel kell járniuk, – mint ezt a modern epikureizmus cselekszi, – mert a gondviselés az igazság és a méltányosság érzetét beleplántálta az ember lelkébe és ez akaratelhatározásait bizonyos korlátok közé szorítja. Az egyesek tehát, kik önmaguknak dolgoznak, nem kerülhetnek összeütközésbe egymással, ha az isteni törvények útjait követik, másszóval egymást tisztelik, megbecsülik és azonos jogaik élvezetében egymást nem háborgatják. Smith Ádám gazdasági tanításaiból bennünket itt csak azok a nézetei érdekelnek, melyeket úgy tekintünk, mint historicumot. Gazdasági rendszere részleteiben ma már túlhaladott, de mint történelmi forrásmű, a kor gondolatvilágának megértésére nézve, legelsőrangú jelentőségű. Főmunkáját *Wealth of Nations*-t (1776) kritikusan különbözőképpen értékelték, aszerint, hogy milyen közgazdasági irányzathoz tartoztak. A szabadkereskedelem és a szabad-

verseny hívei az emberi értelem legnagyobb alkotásának tekintik, a védővámrendszer szószólói viszont mérsékelten vannak tőle elragadtatva, sőt egyesek (főleg a németek) minden eredetiséget megtagadtak tőle. Eredetiségét kétségbe lehet vonni. Etikája, továbbfejtése az angol szabadgondolkodó iskola erkölctanának, gazdasági rendszeréből pedig ami alapvető gondolat: a munka fontossága, a földművelés jelentősége, a forgalom szabadsága, a francia fiziokrataknál már előzőleg megtalálható. De ő volt az első, akinek figyelme a gazdasági élet egész komplexumára kiterjedt, és behatolt minden részletbe, és évtizedes munkával és gondolkodással egységes rendszerré formálta mindazt, amit részint ő maga megfigyelt, részint mások gondoltak.

Fontosabb gondolatait a következőkben foglalhatjuk össze:

A vagyonosság forrása az egyes egyének a maga hasznára, a saját érdekében végzett munkája. A felhalmozott javak nagysága és mértéke pedig tisztán attól függ, hogy valamely országban mennyi a gazdaságilag termelő egyének száma, a nemtermelőkhöz való viszonylatukban. Még nagyobb igazság a híres első aforizma, melyet sokan hamisnak és tarthatatlannak bélyegeztek azóta; ez ekkép szól: „Minden egyes nemzetnek az évi munkája az az alap, mely őt ellátja azokkal a szükségletekkel és kényelmi eszközökkel, melyeket évenként elfogyaszt, és ez mindenkor vagy a saját közvetlen munkájának terményeiből áll, vagy pedig azokból, melyeket más

nemzetektől cserébe kapott helyettük”. A gazdasági termelés fokozását és tökéletesedését a társadalmi munka megosztása mozdítja elő, ami a mezőgazdasági munkában lassú, az ipari munkában gyorsabb menetű. Smith mutat rá először arra a nagy igazságra, hogy a társadalmi munka megosztása gyorsítja magát a termelést, tökéletesíti a termelt javakat és az ipari technikai és találmányok fejlődését szükségkép magával hozza.

Ő is mennél nagyobb szabadságot követel a termelés számára, ugyanúgy, mint Quesnay és a fiziokraták. Helyre kell állítani – mondja – a minden egyest megillető, természetes szabadságot, mert a normális árak kialakulásának, következőleg áthaladásnak és a gazdagodásnak is, ez az egyetlen módja. Smithnél a természetes szabadság nem azonos a szabadossággal, s koránt sem jelenti azt, hogy mindenki teheti azt, amit saját érdekében jónak lát. A pénzről szóló fejtegetésében (II. könyv, 2. fejezet) ki mondja, hogy az egyesek természetes szabadságának olvan felhasználását, amely zavarja a társadalom biztonságát, törvényekkel kell korlátozni minden államban, akár szabadelvű, akár pedig despotikus annak kormányformája. Az a kényszerkötelesség, amikor védőfalakat vonunk a tűz terjedésének megakadályozására, egészen olyanszerű beavatkozás a természetes szabadságba, mint amikor megrendszabályozzák a bankokat.

Smith Ádám Quesnay-vel és a fiziokratákkal egy nézetet vall abban is, hogy minden gazdasági ter-

mélés a földből, ebből az ősforrásból táplálkozik, mert a kézmű- és a gyáripar bármilyen virágzó is, bizonytalan vagyon, a föld azonban szilárd és állandó, ő fordítja rá először a figyelmet a földjáradéknak, ma is nyitott problémájára és konkrét példák egész seregével mutatja ki, hogy a földjáradék monopóliumszerű jövedelem. A földtulajdonos jövedelme, aki egyszerűen csak behajtja a pénzt bérlelőn, olyan biztos pénz, mely nem jár sem munkával, sem kockázattal. Ebből az következik, hogy a földtulajdonosa legbiztosabb és a legmegfoghatóbb adóalany, tehát a közszolgáltatásoknak is csak a föld lehet első-sorban tekintetbe vehető alapja.

A vámok és a monopóliumok kérdésében Smith csak elméletben hirdeti a szabadságot, de megalkuszik az étellel. A távoli földrészek gazdasági kihasználásánál helyesli a monopóliumok adományozását, és megengedhetőnek tartja, még a gabonavámokat is, bizonyos észszerű határok között. Nem elfogult, mint a gazdasági liberálisok általában, a kereskedők és a gyárosok javára. Figyelmeztet arra, hogy az állami törvényhozás ne juttasson a kereskedőknek és a vállalkozóknak olyan kiváltságokat, melyek az összesség érdekeit sérthetnék.

A gazdasági értékekről szóló fejtegetései máig vitatott közgazdasági szakkérdések és tárgyuknál fogva nem érdekelnek bennünket. A társadalmat Smith nagy kereskedelmi társaságnak képzelte, ami máig jellemző az angol gondolkodásra. Mi az államot tekintjük gazdának, s nemcsak azt követeljük

tőle, hogy védelmezzon meg bennünket munkánkban és jogos tulajdonunkban, hanem azt is, hogy adminisztráljon bennünket, támogasson szükségleteink előteremtésében. Az angolszász felfogás szerint mindenki bizonyos mértékben kereskedő, úgymint Smith tanította, maga az összesség pedig nagy kereskedelmi társaság, mely maga látja legjobban szükségleteit és maga választja ki az eszközöket és módokat, hogy ezeket a szükségleteket előteremtse. Smith Ádám a béke, boldogság és egyetemes harmónia uralmát várta a gazdasági szabadságtól. Iskolája, amely később a klasszikus gazdasági iskola nevet kapta, az életbe átültetve kitűnően bevált Angolországban a saját talaján, mert hiszen nem állottak a valósággal olyan kiáltó ellentétben, mint Franciaországban Quesnay fellépésekor. A Crömwel-féle Navigation Act óta (1651) Anglia tengeri kereskedelme óriási lendületet vett, és Smith korában az angol kereskedelem már legyűrte Hollandiát, Franciaországot, Spanyolországot, szóval összes régi vetélytársait. VIII. Henrik idejében a szigetországba is átjutott a merkantilizmus, de az ország iparának megteremtésében nem működött közre annyira az állam gondviselő irányítása, mint a kontinensen, ahol maguk a fejedelmek vagy pártfogoltjaik voltak az első nagyvállalkozók. 1694-ben megalakult az Angol Bank, a világ első jegybankja, mely a gazdasági élet fejlődésére rendkívüli hatást gyakorolt. Közgazdasági rendszerét Ricardo Dávid fejlesztette tovább.

Ricardo; Cobden és a manchesteri iskola.

A modern közgazdaságtan, ez a teljesen újkori tudomány, a gazdasági liberalizmus teremtménye és érdeme. Az új tudományág természetesen gyakorlati célokat szolgált, bármennyire igyekeztek is teoretikusai azt a látszatot kelteni, hogy őket kutatásaikban tisztán csak az igazságnak önzetlen felderítése vezette. A liberális közgazdaságtan a tényeket, az egész közgazdasági valóságot úgy szorította bele különböző sémákba, szabályokba, úgy rendszerezett és osztályozott, hogy az uralkodó eszmével az individualizmussal és a gazdasági szabadsággal ne kerülhessen ellentmondásba. A közgazdaságtan tudománya tehát az új életszemlélethez idomult. A liberális közgazdaságtannak kétségtelen érdeme, hogy neki köszönhetjük a közgazdaságtan mai fogalmait, és hogy az összes problémákat felvetette: mi a munka szerepe a termelésben, mi a tőke, mi a járadék, szabad vagy korlátolt legyen-e a kereskedelem, milyen legyen az igazságos adózás stb. A gazdasági élet egész komplexumát úgy bontotta szét részekre, a fogalmakat úgy definiálta, s a részletjelenségeket úgy értékelte, hogy a gazdasági szabadságról szóló alapfelfogáshoz következetes maradjon. Az egyoldalú közgazdászok azt mondják, hogy a közgazdaságtan tudomány; ha azonban felvetjük vele szemben azt a kérdést, hogy tudomány-e olyan értelemben, mint a fizika, vagy a matematika, vitatni lehetne, hogy ezt a díszes elnevezést megérdemli-e.

Nem kellene túlságos messzi mennünk a bizonyítékokért, hogy kimutassuk, hogy ezt a szertesztágazó, bonyolult és materiális életünk egész komplexumát magában foglaló tudományág milyen kevés kézzelfogható eredményt tudott felmutatni. Ha módszereivel olyan bizonyossággal dolgozhatnánk, mint ezt a közgazdászok állítják, akkor ma, a világszerte uralkodó gazdasági anarchia közepette, nem állnánk tanácstalanul. Már pedig a legjobb akarat sem tagadhatja, hogy a közgazdasági tudományokhoz hiába, fordulunk tanácsért. Nehézségei abban rejlenek, hogy a gazdasági élet magának az embernek a műve, tehát a közgazdaságtan tudományának olyan valóság szolgál tárgyul, mely emberi konvenciók eredménye, nem állandó adottság s nem nyújtja ugyanazt az embertől elkülöníthető tárgyiasságot, mint a külső természet dolgai.

A. liberális közgazdászok elkövették azt a nagy hibát, hogy a termelő erőknek csak egyik oldalát szemlélték; megfeledkeztek a munkásokról és a munkáskérdésről, s amikor a tőkének, a vállalkozó munkának túlságos jelentőséget tulajdonítottak, egészen hitvány alárendelt gazdasági fogalomként kicsinyítették a munkást. A munkás náluk jóformán semmit nem számító tényező, munkája kínálat és kereslet tárgya, éppen úgy, mint minden más áru, és ha számuk túlságosan elszaporodik, nem baj; a bölcs természetre bízunk a dolgot, az ragályos nyavalyákat bocsát rájuk, és számuk majd leapad. (Malthus.) Ezzel a nemtörődömséggel alkalmat adtak a szocia-

listáknak arra, hogy ők tisztán a bér munkás szempontjából tekintsék majd a termelés kérdéseit, és gyártsanak egy olyan gazdasági szisztémát, amely viszont csak az ő osztályérdekeiknek kedvez.

Smith Ádám nagy művét Ricardo, a meggazdagodott angol spekuláns, 1817-ben megjelent, művében *) részben továbbfejlesztette, részben gyarapította néhány fogalomnak, így az áruértéknek és a földjáradéknak kifejtésével. Történelmi szempontból itt csak az érdekel bennünket, hogy hogyan áll Ricardonál a gazdasági szabadság kérdése.

Szerinte a munkamegosztásnak a belföldi termelésben az a haszna, hogy olcsóbban tud nagyobb árumennyiséget termelni. Ha tehát ugyanezt a munkamegosztást egyetemessé tesszük, másszóval bekapcsolódunk a külföldi relációkba, jótékony hatása, csak fokozódhatjk. Ezért csak áldásosak lehetnek a teljesei) szabad külföldi kereskedelem eredményei. „A tökéletes szabadkereskedelem rendszere mellett, – mondja Ricardo, – az egyes országok tőkéjüket és munkájukat olyan termelési ágakra fordítják, melyek mindnyájukra nézve a lehető leghasznosabbak. Amikor tehát az egyéni hasznot keresik, azt csodálatos módon együvé kapcsolják az egésznek egyetememes javával. Az iparnak buzdítása, és a találmányosságok megjutalmazása révén és áltál, hogy a leghathatósabbban kihasználjuk a természetnyújtotta külön erőket, a munka is a leghasznóthajtóbban és a leggazdaságósbban oszlik

*) The Principles of Political Economy and Taxation.

meg. Ilyenformán a javak tömegének megsokszorozása, gyarapítván az egyetemes jólétet, az érdekeknek és a forgalomnak közös kötelékével egyetemes közösséggé tömöríti a civilizált világon belül levő összes népeket. *) Ő előtte is, mint Cobden előtt, óriási horizont: a civilizált népek termelő közössége lebegett. A portugál bor kivitelén és Anglia textiltexportján számadatokkal illusztrálja, hogy a javak mi módon cserélhetők ki úgy, hogy mindkét fél árura váltsa át a saját munkamennyiségét. Számotvetve a pénzfelhalmozódás ártaival, abban az esetben, amikor nem kész árukat cserélnek ki, hanem egyik fél a másik áruját készpénzzel fizeti, – Ricardo arra a következtetésre jut, hogy a fizetési mérleg felborulásától nem kell tartani, mert ha a kereskedelem teljesen szabad, a javak automatikusan odajutnak, ahol kereslet kínálkozik utánuk, s így semmi sem veszélyezteti a harmóniát az egymással üzleteket kötő nemzetek között.

Ricardo határozott, s nyílt ellensége volt a gabona vámoknak, amelyek a 20-as és 30-as északban Angolország alsóbb néprétegeit elviselhetetlen nyomorral sújtották. Mint a parlament tagja, az alsóház 1819 december 16-iki ülésén Anglia gazdasági pusztulásáról szóló beszédében többek között ezeket mondta:

„Egy második baj azokból a bilincsekből származott, melyeket a kereskedelemre ráraktak, idegen áruk behozatalának megnehezítésével, ha azok való-

*) Principles, Ch. VII.

ban jobbak és olcsóbbak, mint a mieink... én azt állítom, hogy bármilyen irányt vegyen más népek politikája, a mi népünk érdeke egészen más. Nekünk oda kell mennünk, ahol a tárgyak, melyekre szükségünk van, a legolcsóbban megkaphatók, és ott, ahol a legolcsóbbak, ott az ipar is a legfejlettebb, a belefektetett tőke pedig legnagyobb.” Beszédét azzal fejezte be Ricardo, hogy Angliának nem szabad törődnie azzal, hogy mit csinálnak más népek, mutasson maga jó példát, és szüntesse meg mennél előbb az ostoba és ártalmas védővámrendszert,*) Szélső szabadkereskedelmi álláspontjából a fennálló viszonyok javára csak annyiban tett engedményt, hogy nem akarta máról-holnapra szabaddá tenni a gabonabehozatalt, hanem az átmeneti időre új vám-eljárást ajánlott,

Ricardo az individuum érdekeinek szem előtt tartásával szedte szét a gazdasági élet összes szálait. Az adó szerinte, olyan összeg, amelyet le kell adnunk az államnak, hogy az improduktív célokra fordítsa, másszóval, kiadtunk egy összeget a saját zsebünkől és nem költhetjük a magunk gyümölcsöző használatára. Két főadónemet, a tőke és a jövedelmi adót különbözteti meg a kisebb jelentőségű közszolgáltatások mellett, de hangsúlyozza, hogy a tőkeadó felettéb káros. Mert abban az arányban – mondja -, amint valamely ország-

*) K. Diehl, Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zum David Ricardo's Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung, Leipzig, 1905 II. 310.

ban csökken a tőke, és alább fog szállani annak termelése is, és ha a kormánynak és a népnek ezt az improduktív megterhelését tovább folytatják, állandóan kisebbedni fog az évi termelés, míg végre a nép forrásai és maga az állam is, növekvő gyorsasággal hanyatlásnak indulnak, amit azután pusztulás és romhalmaz követ.

Ricardo haláláig a szabadkereskedelem elmélet maradt. Ezt a nagy kérdést egy hatalmas erejű agitátor, Cobden Richard dobta bele a napi politika hullámaiba, s az ő nevéhez kapcsolódik az úgynevezett manchesteri gazdasági iskola, amelynek néhány évtizeden keresztül elhatározó szerepe volt Anglia közgazdasági politikájában.

A manchesterizmust kritikusai aszerint tüntetik fel rokonszenvesnek vagy ellenszenvesnek, hogy ők maguk milyen gazdasági iskolához tartoznak. A szocialisták, nemkülönben az állami beavatkozás rajongói, embertelen kizsákmányoló rendszert láttak benne, amely prédául dobja a gyengéket, az ügyefogyottakat, a gazdagoknak és az erősebbeknek. Az antiliberalisok Cobden tanításába rengeteg sok rosztat beleerőszakoltak. Ráfogták, hogy visszataszítóan rideg, korlátolt materializmus, tagadása minden humanizmusnak és erkölcsnek, mert ezzel a jelszóval küldi híveit az élet harcába: -taposd el a gyengét. Könnyen kimutatható, hogy a manchesterizmusban ezekből a jellemvonásokból semmi sincs. Cobdenben sok van Smith Ádám és Bentham iskolájából, de mindkettőnél idealistább. Meggyőződéses és

elszánt békeapostol és a szabadversenynek pacifista és humanitárius okokból híve. Felfogása szerint a népek közötti szabadverseny kölcsönös kiegyenlítő-dést hoz, amit ő maga így fejezett ki: a szabadkereskedelem tökéletesítve az összeköttetéseket és biztosítva minden nemzet számára a függetlenséget, elkerülhetetlenül megfosztja a kormányokat attól a hatalmuktól, hogy háborúba rántsák népeiket”. 1850-ben mint parlamenti tag, a legélesebben tiltakozott az ellen, hogy Anglia kölcsönt adjon Ausztriának, azért, mert katonai célokra fordítja. A nemzetek színterén individuumok és szabadon rendelkeznek önmagukkal. A magyar nemzetnek az osztrák ház elleni szabadságharcát figyelemmel kísérte, és saját eszméinek képviselőjét látta Kossuth Lajosban, akit megtisztelt rokonszenvével és barátságával. Egyik kezdeményezője a békekonferenciának, s ő vitte az angol békedelegátusokat arra az értekezletre, amelyen Victor Hugo elnökölt,*) E néhány jellemző adat megvilágítja a Cobden-féle mozgalom jellemét, s megállapíthatjuk, hogy a manchesteri iskola nem az a vérszegény gazdasági és etikai materializmus, amivé „lekicsinyítették egyes ellenfelei.

A manchesterizmus tisztán angol jelenség; az európai kontinensen voltak ugyan hívei, de a gazdasági életben konkrét eredményeket elérni nem tudtak. A Locke-al kezdődő gazdasági és politikai liberalizmus legtisztább formáját láthatjuk benne,

*) Bardoux, Essai d'une psychologie de l'Angleterre contemporaine, I. 135. 1.

amennyiben leszűrve tartalmazza mindazokat az elméleteket, amelyeket a természetjogi elvből kiinduló filozófusok elgondoltak Cobden fellépéséig. A XIX. század elején az elmúlt feudális és merkantilis időszaknak még sok visszaélése virágzott. A nagybirtok kiváltságokat élvezett, s közben a XVIII. század közepétől kezdve rohamos fejlődésnek indult gyáripar. Az angol parasztság és az egykori kisiparosok a városokba özönlöttek, ahol a legsiralmasabb sors várt rájuk. A liberalizmus első időszaka, amely még telítve volt a részben a múlt még el nem évült kiváltságaival, részben újabb kinövésekkel, szörnyű társadalmi összhangtalanságot vetett felszínre. Az emberbarátok (Shaftesbury lord). kik keresztyéni érzületükkel nem tartották összeegyeztethetőnek a munkásság kizsákmányolását, hathatós társadalmi és állami védelmet sürgettek. A tömegek nyomora azonban nöttön-nőtt, s közbejeli feltámadt az angol munkásság forradalmi jellegű mozgalma (chartista mozgalom). Ezek Cobden fellépésének előzményei.

Cobden Richard „szerény vagyónú földműves-családból született (1804), Midhurst-ben, a Sussex-grófság egy kis községében. Gyermekkorában apja juhait őrizte és már egész fiatalon maga kereste kenyerét, mint egyik londoni kereskedőház segédje. Később visszatért Manchesterbe, Angliának ekkor már legnagyobb ipari központjába, ahol testvéreivel együtt posztóüzletet nyitott. 1834-től kezdve nagyobb utazásokat tett. Bejárta Egyiptomot, Görögországot,

és Törökországot; a következő évben áthajózott pÉszak-Amerikába, majd ismét európai utat tett. Ebből az időből valók a különböző országokról szóló Dolitikai tanulmányai.*) Csakhamar tekintélyes emberré lett és mint a manchesteri kereskedelmi kamara tagja, megkezdte agitációs munkáját.

1838-tól kezdve négy esztendőn keresztül sulyos válság nehezedett Anglia gazdasági életére. A kenyérárak folyvást emelkedtek, a munkások munkabére állandóan csökkent, az ipar és kereskedelem fennakadt. Az 1843-ik esztendőt mint a legsörnyőbb nyomor esztendejét emlegetik. A nyomor velejárói, a rablás, gyújtogatás, útonállás, a járványos betegségek napirenden voltak egész Angolországban.***) A manchesteri ipari és kereskedelmi körökben az a vélemény alakult ki, hogy a bajok legfőbb, sőt egyetlen forrása az 1815-iki prohibíciós törvény, amely a nagybirtokos arisztokrácia érdekeit túlzottan védte. Meg kell tehát szüntetni a gabonavámokat. Az első tiltakozó szó 1838 augusztus 4-én Birney doktor által összehívott gyűlésen hangzott el a gabonavámok ellen, s ezzel megkezdődött a nagy liberális forradalom, amely 1846-ban fejeződött be. Manchesterből átjutott a mozgalom Birminghambe, Leicesterbe, Derbybe. 1843 december 13-án a manchesteri kereskedelmi kamara Cobden indítványára elfogadta a következő deklarációt:

*) England, Ireland and America, by a Manchester manufacturer, 1835; Russia, by Richard Cobden, 1836.

***) L. Bastiat, Cobden et la Ligue, 419. 1.

„A gabonavámok rögtöni eltörlése nélkül a gyáripar összeomlása elkerülhetetlen, és a kereskedelmi szabadság elvének legnagyobb mértékű alkalmazása biztosíthatja egyedül az ipar kedvezőbb helyzetét és az ország nyugalalmát.”

Cobden indítványára megalakult a gabonavám-ellenes liga (*anti-cornlaw-league*), amely gyűlésein, előadásain a gabona vámoknak, a köznyomor legfőbb okozójának rögtöni megszüntetését követelte. De a liga még továbbment. Az arisztokrácia kiváltságainak eltörlése után programjába vette mindazoknak a kereskedelmi, ipari, gyarmati kiváltságoknak és monopóliumoknak megszüntetését, amelyek még mind-ezeldekig érvényben voltak. A free trade lelkes apostolai ezután lapot alapítottak (Manchester Times), megalakították a Free Trade Hall-t (1843), röpirataikkal elárasztották az országot, és így lassanként megtörték az angol közvélemény kezdetben tanúsított rideg közönyét.*) Cobden és elvbarátai a liga programját bevitték a parlament termébe. A konzervatívok ellenállását aránylag rövid idő alatt leküzdötték egy minden részletében felemelő, tisztán elvi összeütközésekből álló parlamenti kampányban, amelyhez hasonlókat csak az angol parlamentarizmus története mutathat fel. Az 1845-iki sanyarú esztendő meghozta a győzelmet a liga számára. 1846 május 26-án az alsóház megszavazta a konzervatív Peel-kormány javaslatát, s ezzel Anglia megvalósí-

*) Bastiat, CoMen et la Ligue, 428-430. 1.

totta azt, amiről Quesnay és Smith álmodtak: a vám- és monopóliummentes szabadkereskedelmet.

A manchesterizmus dogmáit kiolvashatjuk Cobden tanulmányaiból és hátrahagyott beszédeiből. A nagyjelentőségű gazdasági iskola megalapítója nem gyártott ködös elméleteket. Egyszerű kereskedő, self mademan volt, aki az Ideális lelkesedést és a gyakorlati értelmet egyesi tette magában. Nála az individuum szabad érvényesülésének követelése távoli nagy célt szolgál: az örök békét, a föld népeinek, az egész dolgozó emberiségnek nagy és szent egységét. Úgy gondolta, hogy ha a gazdasági országhatárokat eltöröljük, megszűnik a népek féltékenysége és kialakulnak a természetes termő területek. Cobdenben sok hit, sok remény volt. Csak hinni lehetett azt, hogy a népek békéjéhez elegendő egymagában a gazdasági szabadság. A nagy háborúkat egyéb okok is szülték, nem csupán a gazdasági elzárkózás, féltékenység, a vámok, monopóliumok által eltorzított egészségtelen verseny. Kiinduló gondolata az volt, hogy a népek köztársasága, valami nagy, békés országokból álló világállamféle képződik ki, ha a kereskedelem gátló akadályai ledőlnek. Ehhez az elgondoláshoz valóban nagy optimizmus kellett. Kiirtani ilyenmódon a másik rovására való nagyranövés vágyát, pláne olyan nemzetekből, amelyek akkor állottak fejlődésük legkezdetén, mint pl. az akkori Németország, azt csak Cobden hihette, aki-ben sok volt a hívő puritánból, és barátja Bright, aki rajongó quákker volt. Első nagy beszédében,

melyet az 1842 októberében tartott ülésen mondott, reformátori vállalkozásnak nevezi a liga programját. Nem a legkisebb dicsősége lesz Angliának – úgymond –, amely a szabad intézményeket: a sajtót, az esküdszéket, a képviseleti kormányformát adta a világnak, ha első lesz abban, hogy példát ad a kereskedelmi szabadságra. A kereskedelmi szabadság összes következményei között az erkölcsi következmények tűntek fel nekem mindig legnagyobbaknak, legimpozánsabbaknak, olyanoknak, melyek méltók arra, hogy becsvágyunkat és buzgalmunkat felkeltsek. Megalapítani a kereskedelmi szabadságot, ez azt jelenti, hogy ugyanakkor megalapítjuk az egyetemes békét, mert összekapcsoljuk a kölcsönös cseré köteleivel a föld összes népeit. Más szóval: lehetlenné tesszük a háborút két nép között, ugyanúgy, amint az lehetetlen ma Nagy-Britannia két grófsága között. Csaknem minden beszédének a népek békéje az állandó mottója. Cobden gyakorlati ember, kereskedő volt. Beszédeiben, előadásaiban rengeteg számadattal mutatja ki, hogyan fizetett rá Anglia a védvamos és egyben háborús politikára, hogyan halmozódott fel a rengeteg államadósság.*) Az Egyesült Államok és Angolország akkoriban már igen barátságos viszonyára hivatkozva állítja, hogy „mennél nagyobb mértékben folytat kereskedelmet valamely nép szabad, becsületes elvek szerint, annál „kevésbé fenyegeti háború”.

*) Anglia államadóssága Cobden felléptekor 800 millióra rúgott.

Cobden a társadalmi ügy fogta fel, mint szerves egészet, mely spontán módon gondoskodik a maga szükségleteiről és ha a forgalom és a termelés elé nem emelünk mesterséges gátakat, az emberiség ki fogja fejteni a materiális termelő munkában legnemesebb erőit. Nem volt filozófus, és a legjobb akarral sem nevezhetnénk őt mélyen gondolkodó elmének, de az életből merített következtetései, az emberek jóakarátába merített hite arra ösztönözték, hogy a legszabadabb mozgást követelje a munkálkodni és alkotni akaró képességek számára. A XIX. század liberalizmusának kétségkívül ő volt legnagyobb apostola, a rendszeralkotás dicsősége azonban egy nagy összefoglaló elmének, John Stuart Mill-nek, az induktív logika megteremtőjének nevéhez fűződik.

A liberális gazdasági iskola az európai kontinensre, Franciaországba és Németországba is gyorsan átszápott. A francia forradalom alkotmányai a gazdasági individualizmusnak kedveztek, amikor ismételve hangsúlyozták az egyéni munka és a magántulajdon szentségét. A franciáknál a gazdasági liberalizmus legnagyobb elméleti írója Jean Baptiste Say volt (1776-1832), akit Európában évtizedeken át olvastak és tanultak s a liberális közgazdászok reá hivatkoztak, mint egyetlen forrásra.

Jean Baptiste Say Napóleon alatt tagja volt a tribunátusnak, de Napóleon pénzügyi nézetei miatt kilökte. 1803-ban jelent meg nagy tanulmánya, ezen a címen: *Traité de l'économie politique ou simple*

exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. A szabad forgalom és a kereskedelmi szabadság előnyeit fejtegeti benne, egészen Smith Ádám szellemében, rengeteg számú gyakorlati példával. A tribunatusból való eltávozása után szövőfonó gyárat alapított, és mint gyáros, még több gazdasági tapasztalatot, szerzett és még meggyőződésebb híve lett a szabadkereskedelemnek. A kontinentális zár megszűnte után Franciaországban az egész gazdasági élet fenekestül felfordult. Sav a drágaságot, az ipar hanyatlását annak tulajdonította, hogy a kormányok a kereskedelemre és a forgalomra újabb bilincseket róttak, és vámokkal igyekeztek védekezni az idegen áruk behozatala ellen. A Cours complet d'économie politique pratique című, 1837-ben megjelent összefoglaló nagy művében, mely egyetemi előadásait tartalmazza, szélesebb alapokra fektette a gazdasági szabadság dogmáját. Újat keveset mondott, de Smith Ádámmal és Ricardoval szemben megvolt az az előnye, hogy világos modorával, kitűnő és találó példáival ebbe a száraz stúdiumba életet öntött.

Azok a népek, amelyek az újabb korban bizonyos gazdasági sikereket értek el, jólétüket kizáróan a gazdasági szabadságnak köszönhatték, – mondja Sav. A szabadság ellenségei Franciaországban jól hangzó érveket szoktak felhozni a régi bilincsek fenntartása mellett. Ilyenek például, hogy amióta a kereskedelemben szabadság uralkodik, egyik csőd és bukás a másikat éri, felburjánzott a csalás és a zug-

kereskedelem, általában az erkölcsök süllyedtek. De ezek szemenszedett álokoskodások. Bemutatja Angolország példáját, hogy a szabadság mennyi jót és áldást hozhat egy nemzetre. Minden áru olcsóbbodott, és- a népesség a kikötővárosokban és kereskedelmi központokban azóta megháromszorozódott. Franciaország töméntelen kárt” szenvedett a kiváltóságok és monopóliumok miatt. Üldözték a feltalálót, úgyhogy azok külföldre voltak kénytelenek menekülni, hogy ott találmányaikat értékesítsék. Mindez azért történt, mert a francia kormány közbelépett, és rendeleteivel megszabta, hogy milyen termelő eszközöket lehet használni.

Az a bizonyos fegyelem és ellenőrzés, amit az állami beavatkozás hívei követelnek, a hadseregbe valók, nem pedig a gazdasági életbe. Smith Ádámmal együtt azt vallja, hogy a magánember sikere egyben közsiker, s az egyes egyének vagyonosodása a köz vagyonosodásával egyenlő. Az áll am csak akkor avatkozzék be a magángazdaságba, ha meg kell torolni visszaéléseket, és ha egyik ember sérti a másik jogait. A behozatali és a kiviteli vámok az iparra és a kereskedelemre nézve egyaránt kárhozatosak. Ha a nyersanyag megdrágul a behozatali vámok folytán, az ipari termékek drágábban jutnak a fogyasztóhoz, ami a forgalmat, és a piac felvevőképességét csökkenti. Ami a fogyasztóra nézve ártalmas, az természetszerűleg ártalmas az iparra és a kereskedelemre nézve is. Minden prohibíció veszedelmes, mert drágít, elzárja a kedvező piacot,

ugyanakkor drágítja a belső termelést. Egy sereg példával igazolja, hogy a fogyasztók mennyire ráfizetnek az agrár vámokra. „Ha az összes nemzetek egyszerre megszüntetnék a vámokat, melyeknek segítségével iparukat jobb híjján istápolják, az áldozatok, melyeknek így kiteszük magunkat, egyenértéket nyernek abban a haszonban, melyet szomszédaink nekünk juttatnak.” A vámokról szóló fejtegetései ezzel a következtetéssel végződnek: „Amikor valamely idegen nemzet akadályokat állít, hogy a mi iparunk termékei hozzá be ne jussanak, ostoba dolgot művel: mert a következménye az lesz, hogy mi viszont akadályokat gördítünk az ő termékeinek hozzánk való szállítása elé”.

A gazdasági liberalizmusnak kiváló képviselői még Franciaországban Frederic Bastiat (1801-1850), aki Gobdennek volt odaadó híve és barátja és a gabonavámok eltörlésének történetét is megírta. Szellemesen és gunyorosan támadta a franciaországi államosítási mániát, az etatizmust s a szabad kereskedelemtől a gazdasági harmónia megvalósulását várta. Említést érdemel még Jean Charles Leonhard Sismondi (1773-1842), Smith tanítványa ugyan, de mérsékelt liberális, amennyiben szükségesnek tartja, hogy az állami beavatkozás lehetőleg enyhítse a gazdasági életben a létért való korlátlan harcot.

Fr. List és a védővámrendszer.

A szabadkereskedelem említett apostolai, kik a vámhatárok eltörlésének szinte misztikus erőt tulajdonítottak, nagy, általános emberi érdekeket tartottak szem előtt, és képzeletükben a békésen termelő és dolgozó világ széles horizontja lebegett. Úgy, gondolták, hogy a népek, egyenlők lévén az érvényesülés lehetőségei a gazdasági élet egész területén, azt termelik, amire talajviszonyaik, képességeik, jártasságuk rendelték őket. Bizonyos értelemben tehát kozmopoliták. A manchesteri iskola hívei nem törődtek azzal, hogy a gabonavámok: eltörlésével Anglia gabonatermelése tönkremegy, mert nem tud versenyezni azokkal az országokkal, amelyek kedvezőbb talaj- és éghajlati viszonyaik folytán többet és olcsóbban termelnek, ha viszont bőséges kárpótlást nyer akképen, hogy óriási arányokban fellendítheti akkor verseny nélkül álló vas- és szövőfonó iparát. Mint már említettük, Anglia a manchesteriekre hallgatott és egy időre megszüntette a védővámokat. Ha a liberalizmus megmaradt volna tisztán nemzetközinek és nem ébresztette volna fel ugyanakkor a tudattalanból a nemzeti öntudatot, az egész földkerekség nagy békés termelő közösséggé változott volna.

A nemzeti öntudat felébredése után a tisztán nacionalista szempontokat és célokat össze kellett valahogyan egyeztetni a gazdasági liberalizmus termelési rendjével. Ez a nagy mű egy német tudós-

nak s agitátornak, a modern Németország egyik megteremtőjének, List Frigyesnek nevéhez fűződik.

List Frigyes 1789-ben Reutlingenben született, svábok földjén, jómódú polgári családból. Tanulmányainak elvégzése után Wurtemberg állam szolgálatába lépett, és ifjúi lelkesedéssel csatlakozott a francia forradalom reformeszméihez, amelyekkel Németország intelligens társadalma már telítve volt ebben az időben. A liberális Wangenheim-kormány alatt katedrát is kapott Tübingában az egyetemen, de ezt a szabadelvű kormány bukása után kénytelen volt elhagyni. Németország ebben az időben súlyos gazdasági krízisben sínylődött. A kontinentális zár megszűnte után Anglia egyszerre elárasztotta egész Európát olcsó ipari termékeivel. Ez ébresztette fel Listben, ámbár elméletileg a gazdasági szabadság legodaadóbb híve volt, a védelem gondolatát, inert úgy látta, hogy Anglia fejlett ipari kultúrája folytán egymagában kielégíti egész Európa ipari szükségleteit. A német kereskedelmi egyesületnél állást vállalva, a birodalom politikai és gazdasági felszabadítása mellett agitált. De nem hagytak békét ellenségei; először fogságba vetették, majd pedig száműzték Németországból. Franciaországon keresztül Amerikába utazott, ahol a gazdasági és politikai viszonyokat tanulmányozta, 1832-ben visszatérve a hazájába, tovább folytatta agitációs tevékenységét a német Zollverein mielőbbi megteremtéséért, s köz-

ben megírta korszakalkotó művét: a közgazdasági tudományok „nemzeti rendszerét”.*)

List a nemzetek vagyonosodásának okait kutatva, abból a tényből indul ki, hogy Angolország fejlett iparával, a tengeri kereskedelem monopóliumával olyan gazdasági fölényre tett szert a nemzetek között, hogy védekezni kell ellene. Ezért Európa öntudatos népeinek, ha nem akarnak nemzeti jövő”-jükről lemondani, és egy túlfejlett gazdasági hatalmasság alárendelt rabszolgái maradni, a más nemzetekkel való korlátlan forgalom elvéről le kell mondaniok. Szerinte a Quesnay-Smith-féle szabadkereskedelmi tan és a régi merkantilizmus egyformán tévesek. A szabadkereskedelmi doktrínának az a legnagyobb vétke, hogy egy tisztára kozmopolita eszmét akar általánossá tenni, és a jelen szükségleteit, a nemzetiség természetét félreismerve, nem veszi tudomásul a nemzetnek létét, és ezzel együtt a nemzetek önállóságra való nevelésének princípiumát.**)

Az a bizonyos egyetemes unió, melyet Quesnay és Smith Ádám felvetettek, azzal járna, hogy a nemzeti individuumok eggyé olvadnának benne és a nemzeti sajátságok eltörlődnének. Megismétlődnék ilyenformán a római történet, mert az összes gyenge népek egy erősebbnek alárendeltjévé süllyednének. És ez az állapot szükségképen bekövetkezik akkor, ha az európai államok megmaradnak a primitív agrárország állapotában, iparuk fejleszt-

*) Fr. List, Gesammelte Schriften III. Stuttgart, 1856.

***) List, i. m. III. 7.

tésében pedig a kezdetleges kézműiparnál nem jutnak tovább. „A védővámrendszer, – mondja List – amelyről azt állították, hogy spekulatív fejek találmánya, természetes következménye a nemzetek ama törekvésének, hogy biztosítékot nyerjenek fennmaradásuk, boldogulásuk, vagy hatalmi fölényük számára.”

A Klasszikus gazdasági iskola el akarta hitetni az emberekkel, hogy boldogulásukhoz nem szükséges más, mint a szorgalom, a takarékoság, és az egyének intelligenciája, ezzel szemben az az igazság, hogy a vagyonosodás nem kevésbé függ a polgári intézményektől, a törvényektől; fennmaradásnak és önállóságnak, a nemzeti hatalomnak pedig feltétlenül a törvényhozás a garanciája. Mi most tehát a teendő, hogy Németország és Európa többi országai is fel tudják venni a gazdasági versenyt a prepotens Angol országgal!

Az első teendő, hogy a nemzeti individuumpk egyesüljenek egymás között nemzeti társadalommá, egységes egésszé. Világveszedelem az, hogy minden ioar, kereskedelem, tengerhajózás egyetlen nemzet kezében összpontosuljon. A külkereskedelem korlátozásának List elgondolásában nemzetnevelő céljai vannak. Az elmaradt népeket rá kell nevelni előbb a termelő munkára s addig, amíg a világversenyre meg nem edződtek, szükség van állami kontrollra, szükség van intézményes, támogatásra.

List nem túlzó, nem szélsőséges protekcionista.

Azt mondja, hogy a túl magas védővámok, ha azok minden idegen árut egyszer és mindenkorra kizárnak, a nemzetet hanyagságra és tunyaságra szoktatják. A védővámok legyenek észszerűek, se túl magasak, se túl alacsonyak; védjük megegy időre a belföldi gyártmányokat, de később, amikor a belföldi iparágak olcsón és kielégítő mennyiségben termelnek, mérsékelhetjük a vámokat. A különböző európai országok gazdaságtörténelme, még Anglia történelme is, arra tanít bennünket, hogy a polgárság intelligenciáján és szorgalmán kívül az intézmények és a törvények nagymértékben hozzájárultak a vagyonosodáshoz. Minden nép intézményeiből merítette erejét, még Angolország is, ahol a tengeri kereskedelem és a hajózás föllendülése a Cromwell-féle Navigation Act-tal kezdődik. List nem ellensége az egyéni szabadságnak. Éppen ellenkezőleg: Szabadság nélkül nincs sem termelő munka, sem kereskedelem, de a belső legteljesebb egyéni szabadság mellett a nemzet úgy lépjen fel mindig mint egység, és a népek versenyében ne dobja oda magát martalékul a korlátlan szabadkereskedelem hamis elvének. Az ő védő vámrendszere koránt sem jelent légmentes elzárkózást a más nemzetek elől, mint amilyenek napjainkban tanúi vagyunk. A merkantilisták túlzott iparvédelmét, amely eleinte használt a kézműiparnak, de tovább is erőltették, amikor már nem volt rá szükség, teljes egészében, elveti. Nála a vámvédelem átmeneti eszköz, amely racionálisan alkalmazva, kitűnő nevelési eljárás és versenyképessé teheti a

népeket akkor, ha iparuk még csak a kezdeti sádiumban van.

A nemzeti egység az országok jólétének és egészséges továbbfejlődésének elengedhetetlen föl-tétele. Bármennyire tiszteletreméltóak is az indivi-duális jogok, az egyes embert mindig alá kell ren-delni a közösség nagy céljainak és érdekeinek. Smith Ádámnak az a tétele, hogy amikor az egyes ember saját érdekeit követi, ezzel szükségképpen előmozdítja a társadalom érdekeit is, bizonyíthatóan és hamis. Éppen ilyen indokolatlan a klasszikus iskolának az a másik igen elterjedt tanítása is, hogy a nemzeti gazdaság csak a magángazdaságok összessége és hogy az egyes ember magánérdeke a termeléshez és a vagyon felgyülemeléséhez sokkal jobban hozzájárul akkor, ha zavartalanul élhet az ő üzleteinek. Mert mennél fejlettebb valamely ország gazdasági élete – mondja List -, annál nagyobb szükség van arra, hogy az állam és a törvényhozás a gabánvállalko-zásba nagyközösség érdekében beavatkozzék, és az állami beavatkozás helyénvaló mindenkor, amikor az egyes magántevékenységek a közcélokkal összeütkö-zésbe kerülnek.

List közgazdasági rendszere az első számottevő nagy támadás Smith Ádám ellen, aki közel fél-századon keresztül szinte megdönthetetlen bálvány, volt, List nemcsak az alapfelfogását, a feltétlen egyéni szabadságot, a szabad kereskedelem doktríná-ját vonja kétségbe, hanem rendszerének egyéb fontos tételeit is, így például az egész értéktant, Smithnek

az az állítása, hogy a földművelés minden vagyonosodásnak jóformán egyetlen forrása, és hogy a talajműveléshez több intelligencia szükséges, mint az iparhoz, egyszerűen dőreség. Az ipar magabbrendű már csak azért is, mert szolgálatában állanak álművészet és a tudomány, de azonkívül több találményság, több intelligencia, munkakedv és kitartás szükséges hozzá. Az olyan társadalom pedig, melyben a lakosság többsége ipart üz, feltétlenül magasabbrendű. Az ipar gyarapodása szaporítja valamely ország népességét azáltal, hogy jóval több munkáskezet foglalkoztathat, mint a földművelés. A túlzott agrárvédelem veszedelmes minden országra. Anglia példája mutatja, hogy a nagybirtokosok dédelgetése rettentő gazdasági krízist és nyomort idézhet elő.

List agitatori és írói működésének jelentősége abban áll, hogy a közgazdaságot a nemzeti és hatalmi politika szolgálatába állította. Kitűnő meglátású és meglepően előrelátó fő volt. Láta, hogy a német birodalom hatalmas gazdasági erőforrásokkal rendelkezik; van roppant mennyiségű vasa és szene, de nem tud konkurrálni Angliával, mert a szigetország egy századdal előbb jár. Rájött arra is, hogy a német nemzet vagyonosodása a legszorosabban egybefügg a politikai egységgel, és ipara, kereskedelme stagnálásra van kárhóztatva mindaddig, míg az egyes német államok között a vámsorompók fennállanak és a birodalom az akkori szétdarabolttság állapotában marad. Angliát kétségtelenül gyűlölte. Olyan abnormális hatalmat látott benne, amelyet

csak az összes európai országok tudnak ellensúlyozni, ha egymással szövetkeznek ellene. Elgondolása közel jár a mai Páneurópa-koneepcióhoz. Európai népeinek harcolni kell Anglia despotizmusa ellen, latba kell vetni vele szemben az összes európai népek szövetkezett erejét.

List a 40-es években Magyarországon is megfordult, hogy itt a gazdasági viszonyokat szemügyre vegye. Az ő elméjében már megfogant a nagy német birodalom gondolata, melynek hegemoniája a Balti-tengertől Ausztria s Magyarország hátán keresztül a Földközi-tengerig leér. Magyarországról szóló észrevételeit érdemes megemlíteni.*) Elképedve látta, hogy itt mennyi kihasználatlan erőforrás hever paragon, ítélete a magyar nemességről azonban nem nagyon hízelgő. Lovagiaskodó, büszke s pazarló népességnek látja az akkori magyar politikai nemzetet, és azt tanácsolja, hogy az ország ha fenn akar maradni, teremtsen erős polgári osztályt az alkotmány sáncain kívül álló néprétegekből. Helyesli a Széchenyi- és Kossuth-féle reformterveket. Út-, vasútépítés, a folyók szabályozása a legelső teendő, és az országnak el kell magát látnia külföldi hitellel. Kidolgozott Magyarország számára egy nagy tervezetet (Ungarische Compagnie), ebben benne van a hitel, a közlekedés szabályozása, a folyók gátakkal való ellátása, szóval mindaz, amit ebben az időben gróf Széchenyi István sürgetett.

*) Über die national-ökonomische Reform des Königreichs Ungarn. (1845.) G. S. II.

Ebből a rövid vázlatból megállapíthatunk annyit, hogy List nemzeti szisztémája a liberális közgazdaságtan revíziója; az individualizmus kibékítése az állami beavatkozással, ami azoknak a viszonyoknak szemüvegén nézve érthető és helyeselhető. Anglia akkor verseny nélkül állott a világpiacon, és tegyük fel, hogy a németek a klasszikus gazdasági iskolát vakon követik, Németország, de vele együtt egész Európa is, Anglia kizsákmányolt gyarmatává vált volna. Olyanszerű viszony keletkezett volna, Anglia és Európa között, mint ma az Egyesült Államok és Mexiko viszonya. Az Unió szörnyű erejű trösztjei az agrár Mexiko egész gazdasági életére rátenyereltek és minden zsírját kiszívják.

A mostani elfajult és esztelenségig csigázott protekcionizmus azonban, amely a háború után mániává lett egész Európában, nem hivatkozhatik Friedrich Listre, mint atyjára. Ő a mérsékelt, megdöntött, és racionális elzárkózást nevelési eszköznek szánta, melyet csak addig kell fenntartani, amíg a hazai iparágak el nem bírják a külföldi versenyt. A mai védő vámrendszer azonban az elvakult nemzeti imperializmus eszköze. A legklasszikusabb példa rá az 1926 nyarán hozott csehországi vámtörvény.

Most már az a kérdés, hogy kinek van igaza: a manchesterieknek-e, vagy a védvamosoknak, végtelenségig vitatható probléma, és egyenlő számú komoly érvel hozhatunk fel mindkettő mellett. Az olyan népek között, melyek a civilizációnak annyira-amennyire hasonló fokán állanak, szóval gazdasági-

lag egyenlő erejűek, s ilyenformán egyik nem zsákmányolhatja ki a másikat, – a szabad kereskedelem egészen észszerű és csak áldásos lehet. Mert ha mind-egyik azt az árut viszi piacra, melynek készítésében a legjáratosabb, s amelyet természeti viszonyainak köszönhet, bekövetkezhetik a kölcsönös kiegyenlítő-dés, és a gazdasági élet harmóniája, úgy mint Ricardo gondolta. De ehhez feltétlen szükség van békés szellemre, a nemzetek bizonyos mértékű szolidaritására, a háborús lelki okok kiküszöbölésére, ez tehát egyelőre utópia és az eljövendő időknek igen szép álma. Könnyen elképzelhetünk ilyen gazdasági egységet, Európa népei között – nem számítva ide Oroszországot -, mert ezek a népek képzettségüket, ipari és technikai civilizációjukat tekintve, nagyjában egyenlők. Egy ilyen európai vámközösség a legnagyobb valószínűség szerint elsöporné a mesterségesen fenntartott magyar gyáripárt, de kárpótlásul kifejlesztené a nyersterményeket feldolgozó iparágakat, melyeknek itt van a nyersanyaguk, és megvan Európában a biztos felvevőpiacuk.

List gondolatait tovább fejlesztették és közben meghamisították Németországban is és mindenütt. Epigonjai a nemzeti imperializmus szolgálatába állították az egész ipart és kereskedelmet és a kiscgazdaság a Hohenzollern-féle hatalmi politikának lett gyűlöletes eszköze. A védővamos professzorok ennek csináltak propagandát (Schmoller) nehézkes, doktriner elméleteikkel, s közülük Wagner Adolf egészen az államszocializmusig elsiklott.

A védővámoknak és az egyéb állami támogatásoknak hátrányát sehol nem szemlélhetjük úgy, mint nálunk Magyarországon. List a korlátozások rendszerét csak nagy nemzeti érdekből látta nélkülözhetetlennek, nálunk azonban ez a támogatás nem anyvira nemzeti, mint inkább kasztérdek. Ezeket a hátrányokat nem részletezhetjük, de nem hallgathatunk el viszont néhány olyan visszaélést, melyek mindenkinek feltűnnek. A nagyipar, ha biztos a felől, hogy nem veszíti el a felülről jövő támogatást, nem tökéletesíti termelőeszközeit és nem igyekszik olyan árukat termelni, amelyek a külfölddel a versenyt kiállják. Másodsor: biztos rizikó nélküli jövedelmet nyújt bizonyos ipari és pénzcsoportoknak, és ezek monopolizálják a belföldi piacot, és hitvány árukat drágán rákényszerítik a belföldi biztos vevőkre. Ahhoz, hogy az intézményesen dédelgetett ipar előnyös helyzetével vissza ne éljen, bizonyos moralitás és nagy céltudatosság szükséges. Példa rá Németország, ahol a vállalkozók nem éltek vele vissza, a védővámokat arra használták, hogy közben áruikat tökéletesítsék, így lettek félszázad leforgása alatt Angolországnak félelmetes és verhetetlen verseny-társai.

Smith, Ricardo, Jean Baptiste Say álmokat kergettek, ez igaz. De az élet, a mai gazdasági zűrzavaraival reánk nehezedő élet, mindinkább őket igazolja. A világháború hagyatéka, az Európaszerte uralkodó gazdasági és valutakrízis mindinkább arra a belátásra vezet a közgazdasági élet hangadóit, hogy

menjünk vissza a klasszikus gazdasági iskola tradícióihoz. Bejutott már a köztudatba, hogy a vámhatárok, az elzárkózás politikája drágítják, sőt megölik a termelést. Európa helyzete ebben az időpontban Amerikával szemben ugyanaz, mint Angliával szemben volt, a kontinentális zár megszűnésekor.

A klasszikus iskolának két legsarkatosabb tétele: a teljes gazdasági szabadság és a legkorlátlanabb konkurrencia, ami természetesen csak a tisztességes versenyt jelenti, a gyakorlati élet tűzpróbáját ki sem állották. Mert a gazdasági szabadságot a nemzetközi viszonylatokban megmásította a protekcionizmus, a belső forgalomban megbénította az etatizmus (pl. nálunk és Franciaországban); ott pedig, ahol a belső forgalomban legteljesebb a szabadság, mint Amerikában, a kapitalizmus önmaga fékezte a konkurrenciát oly módon, hogy trösztökbe és konszernekbe tömörült, A gazdasági liberalizmus eredményeit, jövőjét és jelentőségét még egy alábbi fejezetben tárgyaljuk.

IV. FEJEZET.

A XIX. század forradalmi és a liberális pártok keletkezése.

A liberalizmus és a forradalom; az evolúció és revolúció.
– A liberalizmus Németországban. Kant állam- és jogbölcsélete és a francia forradalom. Stein reformjai Poroszországban. A professzorok mint szabadelvű apostolok. A frankfurti parlament. – A liberalizmus Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban. Inkvizíció és liberalizmus. Az 1812-iki spanyol alkotmány. A forradalom és reakció Spanyolországban és Portugáliában. Az olasz carbonarizmus. Az Italia unita és a szabadelvűség. Mazzini és Cavour. A liberalizmustól a fascizmusig. – A liberalizmus sorsa Franciaországban. Az 1875-ik francia alkotmány elemei. A liberális pártok a háború előtt. Szabadelvűségből étatizmus és demokrácia. – A liberalizmus eredményei: parlamentarizmus, közvélemény és sajtó. Megvalósult-e a liberalizmus programja?

Azonos-e a liberalizmus a forradalommal és helytálló-e az a vád, hogy a XIX. század első évtizedeiben a romboló tömegindulatok felkavarásában egyedül a szabadelvűség bűnös? Ennek a kérdésnek felvetését nem kerülhetjük el, mert ma is akadnak olyanok, kik szidják a francia forradalmat megelőző

felvilágosodás korát, mely szerintük, Európa békés és nyugodt társadalmát inficiálta a forradalom mergével. A máig élő reakció vádaskodásainak igazat ad a látszat. Spanyolországban, Portugáliában, mindenütt véres emberáldozatokkal ünnepelték a szent szabadság kikiáltását. És ott, hol a haladás ellenségei túlerőben voltak, s a régi korhadt intézményeket makacsul védték, a liberalizmus valóban rombolt és pusztított. Milyen viszonyban van tehát a szabadelvűség a forradalommal?

A reakció sok felületes vádját, mely a kettőt azonosítja, megcáfolja az a tény, hogy a világ két legkevésbé forradalmi társadalmát az angol és az amerikai. A szabadelvűség nagy apostolainak műveiből lehetetlenség kimutatni azt az állítást, hogy a forradalom az emberiség jobbsorsa és boldogulása végett szükséges. Cromwell puritánjai nem gondoltak forradalomra vagy felkelésre, mindaddig, míg meg nem győződtek arról, hogy a királynál süket fülekre találnak. És az evolúció magában még nem jelent révolúciót. A liberalizmus nagy írói és gondolkodói, kiknek műveire az előzményekben, mint forrásokra hivatkoztunk, evolucionisták kivétel nélkül. Ezt a szükségszerű evolúciót csak azok alacsonyítják le forradalommal, akik elfogadják azt az ultrakonzervatív álláspontot, hogy a stagnálás az emberiségre nézve egyedül üdvözítő állapot, s akik azt hiszik, hogy az életnek minden új formája baj, és a megnyugvás egy bizonyos meglévőben és kialakultságban a boldogságnak egyetlen biztosítója.

Európa népeinek, melyek az egyház fegyelme alatt érték el nagykorúságukat, van egy sajátos lelki adománya; ez pedig a perfektibilitás, a tökéletességre való törekvés; és ebben különböznek az ázsiai fajoktól. A reformációtól kezdve, melyről az ultramontán reakció ma is azt tanítja, hogy az egyetemes lázadás kezdete, és a politikai, valamint gazdasági reformok alakjában jelentkező összes csapások fő-
okozója, – egyetlen korszellem él egészen máig; ez pedig az individualizmus, az összes korszerű átalakulásoknak azóta ez nyújtott sajátos szint és karaktert.

Hogyan ment most már végbe Európában ez a bizonyos korszerű átalakulási Ennek lefolyása attól függött, hogy milyen erőt képviselt a múlt és hogy az elmék az új tanok befogadására mennyire voltak előkészítve. Spanyolországban és Olaszországban például, ahol a liberalizmusnak a múltban nem volt nyoma, a tömegeknél hiányzott a politikai iskolázottság, egyik véres fölkelés a másikat követte. Mikor a szabadságot kikiáltották, az emberek elvesztették fejüket, s nem tudtak élni a kivívott jogokkal. Hegel a spanyol és olasz forradalmak csődjére a következő elfogadható magyarázatot adja: „Hamis elv az, hogy a jognak és a szabadságnak bilincsei lerázhatók a lelkiismeret felszabadulása nélkül és hogy a revolúció lehetséges reformáció nélkül.”

A revolúciók a katolikus országokban vagy fejletlenségbe, vagy pedig a diktatúrába fulladtak

és a megnyugvás nem állt helyre több mint egy évszázad óta. Azóta, hogy a felszabadulási folyamat megkezdődött, telítve vannak még ma is revolúcióval és állandóan forradalmi atmoszférában vergődnek. Egészen más képet nyújtanak az északi protestáns országok. A francia forradalom hulláma Németországban nem sodorta a nemzeti életet váltságba, az átalakulás végbement katasztrófák és felfordulások nélkül. Az az állandó forrongás, és kialakulatlanság, amelyet a déli latin országokban még ma is tapasztalhatunk, részben bizonyos társadalmi szerkezettel, részben pedig a nemzeti léleklettel van összefüggésben. Rendkívül fontos és nagyjelentőségű elméleti igazságokat lehetne megállapítani, ha kimerítő analízis alá vennénk Európának azt a négy országát, amelyeket a háború után a bolsevizmus fertője elöntött. Ez a négy ország: Oroszország, Magyarország, Olasz- és Spanyolország; ha itt a múltat, a mai társadalmi szerkezetet szétboncolnánk, a politikai, gazdasági és lélektani okok mélyén találnánk valami azonos okot, amely az azonos jelenséget megmagyarázná. A német birodalom is átesett az oroszországihoz hasonló krízisen. Itt azonban a polgári demokráciát megmentette a polgári öntudat, még pedig azért, mert a Hegel által említett előzetes reformáció (t. i. a politikai reformáció) még a múlt század folyamán lezajlott. A tapasztalatok alapján azt mondhatnánk, hogy mennél hierarchizáltabb valamely társadalom, mennél jobban meg van terhelve ósdi

elemekkel, és mennél gyengébb a társadalmat alkotó egyedek szolidaritása és lelki fegyelme, annál könnyebben sodródhatik bele forradalmi zűrzavarokba. A révolu ci ót ezek szerint úgy is meghatározhatnánk, hogy az nem más, mint a természetes folyásában megakasztott és más úton realizálódni nem tudó evolúció.

A szabadságeszme azért korbácsolta fel az individualizmus korában a tömegindulatokat, mert az evolúció utjai el voltak torlaszolva, mert a múlt történelmi betegségei a korszerű újításoknak ellenszegültek. Azoknak a népeknek sorsa most már, melyeknél a demokráciához szükséges belső lelki fegyelem hiányzott, bugdácslás lett és zuhanás egyik végletből a másikba, mint például Franciaországé is egészen a III-ik köztársaságig. Lassalle mondja, hogy a forradalom kárhozatos és reakciós cselekmény, ha nem kellő helyen tör ki a kellő időben. Latinfajú népek lázadásai mind ilyen elvetélt mozgalmak voltak, és a reakció malmára hajtották a vizet, amely visszaült helyére, meghatványozott erőkkel. Ezt látjuk ma az említett három latinfajú országban: Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában; abszolutisztikus mind a három kormányformája, és abszolutisztikus azért, mert nemzeti életükben a diktatúrának ugyanolyan szerepe van, mint a szervezetben az örökölt vérbajnak. Csak évszázados hosszú kúra nyújthatna ellene gyógyulást.

Az angol jogtörvényben és a francia deklará-

cióban kifejezett közszabadságok, gyönyörű, értelmes lényhez, az Isten képeére és hasonlatosságára teremtett emberhez méltó elvek. Csakhogy nem alkalmazhatók minden társadalomban és a liberalizmus, valamint a demokrácia, nem valók minden népnek műveltségi fokára és politikai érettségére való tekintet nélkül. Demokráciát követelni, anélkül, hogy tekintetbe vennénk annak elengedhetetlen feltételeit, doktrinárság, ami a politikában egészen a veszedelmességig ártalmas. A közszabadságokhoz legelsősorban az szükséges, hogy azokat mindenki egyformán tisztelje. Erre nézve, mint legkitűnőbb példát, Angliát idézhetjük. A kormányok nem tartották szükségesnek egészen mostanáig, hogy kivételes intézkedéseket léptessenek életbe a bolsevista agitáció ellen. De 1926-ban a nagy sztrájk alkalmával, amikor az agitáció kezdett veszedelmes méreteket ölteni, a kormány ugyanúgy félretette a Habeas corpus aktát, mint Pitt a napóleoni háborúk idején. Ha tegyük fel a forradalmi jellegű sztrájkmozgalom sokáig tart, Anglia annak rendje és módja szerint, bármennyire is tiszteli a nemzet többsége a közszabadságokat, átváltozott volna centralista és rendőrállammá. Ott, ahol kis Mussolinik izgága és hatalmi tébolyban szenvedő csoportok megháborítanak a közrendet, az ideális szabadságjogokkal csínján kell bánni, ha nem akarunk diktatúrát ültetni nyakunkra.

A nemzeti szabadság követelése a szabadelvű politikai és társadalmi koncepcióval logikusan ösz-

szefügg. Mme de Staël a kettő viszonyát így fejezte ki: „A lélek szabadsága meghozta az államok szabadságjogát is”. Szabadság az individuum és Szabadság a nemzeti individuumok számára, – így formulázható az a jelszó, mely egyidőben jelentkezik minden nyugateurópai forradalmi mozgalomban, s Spanyolországot, Olaszországot, Portugáliát, Belgiumot, Németországot és Magyarországot egymás után megrázkódtatta. Az elmondottak illusztrálására röviden vázoljuk a XIX. század liberális forradalmait és a szabadelvű pártok keletkezését.

A liberalizmus Németországban.

Németországban a nemzet lelki alkatának megfelelően módosultak a francia forradalom tanai. Rousseau és a felvilágosodási kor eszméi a gondolkodók filozófiai rostáján átszűrődve, elvesztették a romantikus színüket és szertelenségüket. Kant és a népszerű filozófusok a szabadság, egyenlőség és testvériség formuláit józan és hideg racionalizmussá egyszerűsítették. Kant egész etikájának legfőbb lényege ugyanaz az individualizmus, melyet az angol gondolkodóknál már ismerünk, és csúcspontja a kategorikus imperatívuszban kifejeződő erkölcsi önállóság, amely szerint az ember lelkében élő szigorú es kegyelmet nem ismerő erkölcsi törvény irányítja minden tettünket. Jogfilozófiája és állambölcselete pedig nem egyéb, mint a francia forradalom és a

felvilágosodás elmélete; ez a magyarázata annak, hogy az újkor legnagyobb gondolkodóját a reakció változatlan gyűlöletével és ellenszenvével ma is üldözi. A francia felvilágosodási iskola individualizmusát Kant egy rendkívül mély meghatározásba foglalta össze, amely felülmúlhatatlan és egyetlen a maga nemében. A definíció a következőképp szól:

„Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit, Unmündigkeit ist das Unvermögen sich seines Verstandes ohne die Leitung eines andern zu bedienen; selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern der Entschliessung und des Muthes liegt^ sich seiner ohne Leitung eines andern bedienen: Sapere aude.”*)

A Hobbes ellen irt kis értekezésében**) erkölcsi elméletét Kant a gyakorlati életre alkalmazza. A polgári állapotban az emberek nem mondtak le a természetes jogaikról és szabadságaikról, – mint Hobbes állítja – hanem éppen ellenkezőleg: a szabadság apriorikus feltétele az egész polgári alkotmány-nak. A polgári állapot tisztán mint jogi állapot a

*) A meghatározás megközelítőleg ezt jelenti: A felvilágosodás az ember kijutása önokozta kiskorúságából. Kiskorúság az, ha valakinek nincs ereje értelmét más gyámolítása nélkül használni; önmaga idézte elő a kiskorúságot, ha annak oka nem az értelem fogyatékosága, hanem arra való elhatározás és bátorság hiánya, hogy más gyámolítása nélkül segítsen magán.

**) Vom Verhältnis des Theorie zur Praxis im Staatsrecht. – Kleinere Schriften. Leipzig, 1913.

következő apriorikus elveken nyugszik: A társaság minden tagjának, mint embernek szabadságán; ugyanannak a másik taggal való egyenlőségén, ha azt mint alattvalót vesszük; a közös lét minden tagjának önállóságán, akit úgy tekintünk, mint polgárt,

A polgári szabadságnak az az értelme, hogy senki engem nem kényszeríthet arra, hogy az ő módja és felfogásai szerint legyek boldog, hanem ki-ki az ő boldogságát azon az úton-módon keresse, melyet a maga számára a saját felfogása szerint jónak vél. Az a kívánság, hogy az alattvalók boldogságáról való gondoskodás, az államfő feladata, az elképzelhető legnagyobb despotizmus. Az egyenlőség azt jelenti, hogy ezen az apriorikus szabadságelven felépült társadalomnak minden egyes tagja elérheti azt a bizonyos társadalmi fokot, amelyre tehetsége, szorgalma és szerencséje révén szert tehet. Az önállóság pedig annyit jelent, hogy a társadalmi közösség minden egyes tagja a saját maga ura, szabadon rendelkezik önmagával és tulajdonával.

A polgári társadalom jogai az összszereződésből erednek Kant szerint is, ámbár ez a szerződés nem igazolható, mint történelmi valóság. Semmi nem egyéb ez, mint tiszta észfogalom, s ha nincs is, mint történelmi valóságnak tapasztalati léte, minden jognak és szabadságnak elengedhetetlen bázisa. Kant Nagybritannia alkotmányára hivatkozva bizonyítja, hogy a nép sosem követhet el jogtalanságot a közhatalom megszemélyesítője ellen, következőleg nem

lehet lázadó. A népszuverenitás ebben a mondatban fejeződik ki: „Amit egy nép önmagáról nem határozhat, ezt a törvényhozó sem határozhatja a népről”. Az organizált állam eszerint nem egyéb, mint egy sereg embernek jogtörvények alatti egyesülése, és az ily módon értelmezett közületnek minden egyes tagja nem csupán eszköz, hanem ugyanakkor cél, s miközben a tagok az egésznek lehetőségéért közreműködnek, az ő szerepük és funkciójuk határozza meg az egésznek eszméjét. Ebből az is következik, hogy a kormány törvényhozó nem lehet, mert minden törvényhozó hatalom csak a népnek egyesített akaratából származhat.

A különböző pozitív egyházakat Kant hatalmi közületeknek bélyegezte, amelyeknek a valódi, Krisztusnak az emberek lelkében felépített egyházához semmi közük sincs. A vallás ilyenformán magánügy, az egyén legbensőbb magánügye, és a tanítóegyházat el kell különítenünk a hatalmi egyháztól, amivé a papok az idők folyamán lealacsonyították Krisztus igaz egyházát.

Forradalmár volt Kant! Nem volt forradalmár olyan értelemben, mint a forradalmak demagógjai: munkáiban sehol sem találunk egy lázító szót sem, sehol sem mondja, hogy töröljük el a fennálló rendet, (ezt veszedelmes is lett volna megkockáztatni), de magánbeszélgetéseiben, bizalmas baráti körökben nem rejtegette a francia forradalommal való rokonszenvét, és helyeselte az ír lázadást is. Tanításainak mégis felbecsülhetetlen jelentőségük

van a liberalizmus történetében. Mert filozófiai rendszerré ő mélyítette el a felvilágosodási iskola kissé zavaros, szertelen, sokszor ellenmondó eszmetömkelegét, azzal pedig, hogy a szabadságjogokat úgy magyarázta, mint apriorikus eszközvetelményt, a francia forradalmat szilárd elméleti bázisra helyezte. Ez a tétel nem volt egészen új, hiszen ezt már Grotius és Locke is tanították, Kantot jóval megelőzőleg. Ennél sokkal nagyobb, s amellet eredeti gondolat az individualizmus moráljának tőle származó elméleti alapvetése: a kategorikusz imperatívusz és a politikai jogoknak elválaszthatatlan és szerves kapcsolata a kötelesség etikájával.

Kant politikai nézeteinek a német közgondolkodásra való befolyását nem méltatták eléggé. Közvetlenül nem hatott, mert Kant nem a tömegek számára írta műveit, de nézeteit a népszerűsítő filozófusok, tanárok és a politikusok bevitték a köztudatba. Az ő tanítványa Stein, Poroszország újjáélesztő je, Arndt, Hardenberg, Humbolt Vilmos s ide tartozik az az egész nemzedék ,amely a XIX. század első évtizedeiben a modern Németországot megmentette.

Poroszország és vele együtt az egész nemet birodalom nagy politikai reformációja Stein Károly báró (1757-1831) porosz politikus nevéhez fűződik.*) Stein francia nevelést kapott és fiatal kora-

*) Stein életére és működésére nézve a legkimerítőbb tanulmány: M. Lehmann, Freiherr von Stein, Leipzig, 1921.

ban mint a westfaliai bányák és kincstári javak felügyelője, nyíltan rokonszenvezett a francia forradalommal. Nem esett túlzásba; rokonszenvét csak azok a mérsékeltek (Mirabeau, Bailly) nyerték meg, akik Franciaországban a lavinát megindították. 1796-tól 1802-ig mint kamarai főelnök több új és fontos gazdasági reformot pendített meg, és tőle telhetőleg igyekezett könnyíteni a parasztság terhein. Már ekkor sürgette a súlyos vámok eltörlését, melyek megfojtják a gazdasági életet és fennakasztják a kézműipar és földművelés fellendülését.

A hosszú esztendőkön át tartó francia háború a porosz államot szörnyű belső krízisbe, magát a lakosságot pedig végső ínségbe juttatta. Maga a király, II. Frigyes Vilmos, és miniszterei fáztak minden gyökeresebb reformtól, de viszont nem lehetett kitérni bizonyos újítások elől azért sem, mert a nemzet az országért és a dinasztiaért a napóleoni háborúk alatt töméntelen vért ontott, A jobbérzésűek belátták, hogy a reformok elől nem lehet kitérni, mert ez az egyetlen út és mód arra, hogy Poroszország kiláboljon a vereségek csapásaiból. Stein, aki 1804-től kezdve a porosz állami direktórium tagja és miniszteri hatáskörrel az ipari, kereskedelmi és földművelési ügyeket vezette, elérkezettnek látta az időt arra, hogy nagy reformterveivel fellépjen. Bámulatosan józan és praktikus újjító. Rokonszenvezett a francia forradalomnak úgyszólván minden gondolatával, de számot vetett Poroszország belső viszonyaival is, tudván, hogy a gyors és átmenet

nélküli reformok könnyen parasztlázadást vagy legalább is belső fejtelenséget zúdíthatnak az országra. Történelmi okmányzámba megy 1806 április 27-ikén kelt emlékirata; feltárta azokat az elhanyagolhatóan sürgős újításokat, amelyeket véghez kell vinni a porosz királyság belső életében, ha nem akar összeroppanni. Az emlékiratban benne van a mérsékelt alkotmány, a kormányhatalom megosztása az uralkodó és a nemzet képviselői között, s rámutat benne a felelősségtelen rendi bürokrácia korhadtságára. Az arisztokrácia és a nemesség felzúdulott amikor az emlékirat a nyilvánosságra került, s addig intrikáltak Stein ellen, hogy a király 1806-ban elbocsátotta.

1807-ben a tilsiti béke és az ezt követő összeomlás után Frigyes Vilmos porosz király ismét tárgyalásokba bocsátkozott Steinnal, akit neki előzőleg Napoleon is ajánlott. Mint a porosz kormány első minisztere, az összes gazdasági reszortok megtartásával vette át a kormányt és megkezdte korszakos alkotásait. Stein idealista volt, rokonszellem a nagy Fichtével, a filozófussá, aki az ő második minisztersége alatt intézte örökszépségű gyűjtő beszédeit a német nemzethez. Ő maga arisztokrata származása ellenére át volt hatva azzal a mélységes emberszeretettel, s az individualizmusnak ugyanazzal a tiszteletével, mint Fichte és Kant többi tanítványai. Bármennyire tiltakozott az arisztokrácia az agrárreform ellen, Stein megkezdte a végrehajtást, mert az általános emberi szemponto-

kon kívül még arról volt szó, hogy a sokat szenvedett és teljes belső züllésnek indult Poroszországot megmentésük. Az agrárkérdést az 1807 október 9-én kiadott ediktum szabályozza. Ez az ország belső életében korszakot jelentő rendelet megszünteti az örökös jobbágyságot, s ugyanakkor gondoskodik arról is, hogy a megváltozott birtokviszonyok és a nemesség történelmi jogainak csorbítása a belső békét és a termelési rendet fel ne fordítsa. Stein hatalmas, minden részletében átgondolt tervet dolgozott ki, amely mindjárt kezdetben lehetővé tette, hogy körülbelül 195 négyszögmérföldnyi termőterület a jobbágyság kezére jusson, mint öröktulajdon, s azonkívül 47 ezer családdal szaporodjék Poroszországban a földtulajdonosok száma. Ugyanakkor eltörölték az összes középkori származású jobbági kötelmeket s ezzel az aktussal a jobbágyság intézménye Poroszországban megszűnt.

A földreform után következett az igazságügyek hasonló mélyreható reformja. Stein véget vetett a régi, rendi és patrimonialis bíraskodásnak, megalkotta Poroszországban az első független és kormányzati szerveknek alá nem vetett bírói intézményt, s ezzel együtt a nemesi kiváltságokat száműzte. A városok reformjával egy időben feloszlatta a céheket, az arisztokratikus princípiummal azonban nem szakított végleg; a nemesség középkori kiváltságait elvetette ugyan, de viszont szükségesnek tartotta fenntartani az angol példa szerint a nemesi címeket. Hogy a vagyonos nemesség politikai-

lag érvényesülhessen, a felsőházat” hozta javaslatba, s úgy gondolta, hogy a szegényebb sorsú nemesség olvadjon bele mennél előbb a polgári osztályba.

Stein Kant tanítványa és a königsbergi bölcs tanítása szerint a vallásban az erkölcsi realitást látta, s elsősorban az ember lelkében élő belső egyházat tartotta fontosnak, nem a külsőt, mely nem egyéb, mint pusztá institúció. Ő maga buzgó protestáns volt ugyan, de nem tett különbséget a protestánsok és a katolikusok között. Az egyházak és a válások jelentőségét emlékirataiban többször hangsúlyozza, az volt az egyik terve, hogy eltörli a szerzetes rendeket, majd szekularizálja az egyházi vagyont, hogy azt a világi papság anyagi helyzetének javítására fordítsák. A sajtó jelentőségét Etein ismertette fel először Németországban, bizonyos mértékű, enyhe cenzúrát azonban elengedhetetlennek tartott „a romlott közvélemény fékentartása” végett.

1808 november 24-én a porosz király a nagy minisztert a nemesség heves követelésére elbocsátotta, állásából, utóda Hardenberg lett, ki szintén lelkesedett az újításokért, csak az árnyalatokban tért el tőle. Stein ettől fogva szemlélője volt a Poroszországban egyre torlódó nagy eseményeknek, de támogatta a hatalmonlevőket abban, hogy az országot a Franciaországgal való leszámolásra előkészítsék. Napoleon haragja elől, aki különben vele rokonszenvezett, kénytelen volt 1813-ban hazájából elmenekülni. Bécsbe került és föl jegyzéseiben igen súlyos kritikát találunk az akkori Habsburg-birodalomról, lené-

zéssel, szinte megvetéssel nyilatkozik a magyar rendi alkotmányról, amely szerinte minden, haladásnak kerékkötője.

A napóleoni háborúk után a nemzeti öncélúság akarata egész Németországban feltámadt, és a felszabadulási törekvés kettős irányú: nemzeti és szabadelvű. Stein és munkatársai azt hitték, hogy Napoleon bukása után bátran és teljes joggal követelhetik az alkotmányt és népképviselést azoknak az óriási áldozatoknak fejében, melyeket a német nemzet szabadságának kivívásáért hozott. Arndt, Stein híve és barátja, 1815-ben a bécsi kongresszus alatt ezt írja:

„A történelem nem fordíthatja többé vissza útját, és az ember nem lesz az, ami volt; azok az államok, melyek még nem demokratikusok, évszázadról-évszázadra mindinkább azokká lesznek”. 1815 július 8-án, akkor, amikor Bécsben a kongresszuson az uralkodók összeültek és politikusaik, kik helyettük gondolkoztak, azon törték a fejüket, hogy hogyan lehetne örökké tartó bilincseket verni a népekre, létrejött a német szabadelvűség első aktája, a „Bundes Akte”. A szövetségi akta megrémítette Bécsben Metternichet és az uralkodókat. Az akta 13. paragrafusa kimondja, hogy minden német szövetséges államban helyi alkotmány lesz és benne foglaltatnak a francia forradalom összes szabadságjogi elvei, még a zsidók polgárjogainak elismerése is. A frankfurti nemzetgyűlés (1815 szeptember 1.), ahová Németország legkiválóbbjait küldte, egész végig a

szabadelvűség jegyében folyt le. A sajtószabadság egyik legfontosabb tárgya a gyűlésnek, de követelték még a korszerű alkotmányt, a nép szuverenitását minden szövetséges államban, azonkívül a német nemzet szövetségét a régi, történelmi államegységek teljes egyenlősége alapján.

A birodalom 1815-től kezdve tehát nagy alkotmányos küzdelmek színhelye. A kisebb-nagyobb zsarnokokat, kik a Szent Szövetség szellemében akarnak kormányozni, sarokba szorítják népeik, és kicsikarják tőlük az alkotmányt. Würtembergben éles harc zajlik le Frigyes király és népe között, amely azzal végződött, hogy az uralkodó 1815 június 11-én oktrojált alkotmányt ad az országnak. Utóda, I. Vilmos vissza szeretete volna szívni az engedményeket, de a rendek győztek és az alkotmányosság átment az életbe.

Bajorország 1818 május 25-én kapott alkotmányt. Három éves kamarát állítottak fel, melyben résztvettek a szabad parasztok, a birtokos nemesiség képviselői, a felekezetek megbízottai, és a városok. 1818 augusztus 22-én kapott alkotmányt a Badeni nagyhercegség, ahol eddig erőszakos rendi bürokrácia kormányzott. Hessen-Darmstadtban 1818 márciusában hívják össze a tartománygyűlést.

A reformmozgalmat nem részletezhetjük tovább államok szerint. A liberálisok küzdelmei Németországban az olaszoknak ebben az időben lezajlott szabadságharcára emlékeztetnek. Itt is a kis zsarnokok állottak a felszabadulás útjába és Német-

ország életébe is beleszólt, ugyanolyan végzetesen, mint az olasz nemzetébe, Ausztria, a reakció dicsőtelen mentsvára. Még a küzdelem harci eszközei is azonosak. 1815 után a tikos társaságok ugyanúgy elszaporodtak itt is, mint Olaszországban, és a birodalomban Würtemberg meg néhány szabadelvű délnémet állam körülbelül ugyanazt a szerepet töltik be, mint Piémont Olaszországban. Az 1830-iki forradalom újból megindította a lavinát. Értelmi vezetői a szabadelvű érületű német professzorok közül,» de főleg a diákságból kerültek ki. Követelték a francia intézmények rögtöni életbeléptetését, alkotmányt az összes német államok számára, és még egy közös intézményt, parlamentet vagy nemzetgyűlést, amely az egész birodalmat magában foglalja. A 30-iki forradalom ezenkívül erősen köztársasági jellegű és vezérei nem titkolták, hogy a francia forradalommal rokonszenveznek. A forradalmi kor gazdag irodalmából a Rotteck és Welcher professzorok szerkesztésében megjelent 12 kötetes Staatslexikont kell megemlítenünk. Ez a mű nálunk Magyarországon el volt terjedve, s a reformkor szónokai és publicistái igen buzgón forgatták.

A Hambachban tartott nagy népünnepevényen, ahol az egybegyűltek a köztársaságot éltették, kimondták többek között, hogy az összes fejedelmeket detronizálják, mert az egységes német birodalom az uralkodó családok segítségével elérhetetlen álmom. A határozatok rémületbe ejtették a bécsi és a porosz udvart, és a reakció nem is késett a nemzeti mozga-

lom elnyomásával. Az üldözések eszendőkön keresztül tartottak, cenzúrával agyonrendszabályozták a sajtót, elbocsátották állásaikból az egyetemek liberális érzelmű tanárait, Németország világhírű egyetemein Heidelbergben, Göttingában és Lipszében csak a reakciósök és a porosz junkerek székértelói kaptak tanszéket. 1848-ig ismét sötétség nehezedik egész Németországra.

A német liberálisok első nagy csoportosulása az 1848 május 18-ikán kezdődő frankfurti parlament. Az egész német nemzet képviselőiben 511 megbízott gyűlt össze a nemzeti szabadság és öncélúság jegyében, hogy intézményesen egy nemzetté, forrasszák a darabokra szabdalt Németországot, A gyülekezetnek Németország legkiválóbb férfiai voltak tagjai és az egész gyűlést a francia forradalom levegője hatotta át. A parlament azzal az elhatározással kezdte meg tanácskozásait, hogy megszabadítja a nemzetet évezredes elnyomóitól. A többség szabadelvű és csak árnyalatokban van különbség az egyes frakciók között. A középpártot a német tudósok legkiválóbbjai alkották: Dahlman, Duncker, Droysen, Welcher, Grimm, stb.; a jelszó volt: alkotmányt és szabad intézményeket adni az elnyomott Németországnak! Igen erős, mintegy kétszáztiztagból állott a baloldali centrum, szintén írók, tudósok, és filozófusok gyülekezete. A baloldal határozottan republikánus színezetű és követelte a tanácskozás folyamán a német egységen kívül a teljes szabadságot, a népszuverenitást, a humanitás elveihöz

való alkalmazkodást a büntetőjogban. A jobboldal is a népszuverenitást fogadta el, mint első és legfontosabb princípiumot, de mérsékelt s nem republikánus irányú. A demokraták a francia forradalom jelszavait: szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavát vitték be a frankfurti parlament termébe.

A doktriner színezetű frankfurti nemzetgyűlésnek egyetlen alkotása volt az új német demokratikus alkotmány, amely elvben elfogadta az alkotmányos monarchiát a francia forradalom modern intézményeivel együtt. Az alkotmány kérdésében a parlament tehát dűlőre jutott, de minden felborult azon a sokkal nehezebb kérdésen, hogy milyen legyen az új egységes német birodalom a politikai szervezetét tekintve. A gyűlés kidolgozott új birodalmi alkotmányt, amely szerint a birodalom legfőbb feje a császár, a nemzeti szuverenitást pedig biztosítják részben a népképviselőkől alakult parlament, részint pedig az államok képviselői. Az értekezlet azonban, miután így elméletben megcsinálta az új Németországot, csődbe juttatta az osztrák és porosz versengés: a gyűlés eredménytelenül feloszlott, a reakció pedig újból neki rugaszkodott, hogy a liberalizmus térhódításai elől megmentse még, ami menthető. Egyes országok, mint Poroszország is, kaptak olyan látszat alkotmányt, hogy lecsillapuljanak a lázongó tömegek, de az abszolutizmus a valóságban tovább tartott, egészen az egységes birodalom megalakulásáig.

Németország évtizedes vergődése annál saját-

ságosabb, mert egyetlen európai országban sem volt oly nagyfokú a lelki felkészültség a szabadelvűség befogadására, mint itt, ahol már az ötvenes években kiterjedt volt az Írni-olvasni tudás, s a nagyszámú intellektueleken kívül pedig egyre erősödött és vagyonosodott a szabadelvű érzelmű polgárság. Hogy a szabadelvűséget még az 1848-iki nagy forrongás után is gúzsbakötötték, annak az a magyarázata, hogy a történelmi terhek roppant súllyal neheztedek Németországra. Meg volt verve egy sereg apró-cseprő dinasztiaival, egy makacs, ultrakonzervatív történelmi nemességgel, amely halálisan gyűlölt minden újítást. Poroszországban a 48-iki forradalom annyit ki tudott kényszeríteni IV. Frigyes Vilmos királytól, hogy összehívja az alkotmányozó nemzetgyűlést még ennek az esztendőnek őszén. A nemzetgyűlésen a középpártok domináltak és nagy ügyvel-bajjal, a reakciósok folytonos acsarokodásai közepette, elkészítették az új alkotmányt, amely nagyjából az akkor már jól bevált belga alkotmányt vette alapul. A király, aki ragaszkodott a Hohenzollernek „Istentől származó” jogaihoz, látva, hogy a nemzetgyűlés a francia forradalom szellemében a nemzet jogait akarja körülbástyázni, feloszlatta a gyülekezetet és maga oktrojálta rá népére a saját szájaize szerint való alkotmányt. Ezt az oktrojált alkotmányt az 1850-iki porosz országgyűlés revízió alá vette ugyan, de egészében továbbra is reakciós maradt.

A liberálisok Poroszországban első igazi

nagy győzelmüket csak 1858-ban aratták a reakciós választójog mellett, s győzelmük következménye, hogy Poroszországban a nagyszabású gazdasági szervezkedés és a korszerű reformok életbeléptetése lassacskán megindult. 1859-ben megalakult a liberális szellemű nemzeti egyesület, (National Verein), amely a szabadelvű partokkal szövetkezve készítette elő a német egység részletes programját. 1861-ben a baloldali liberálisok haladó párttá (Fortschritts-partei) tömörültek, és programpontjaik nagyjából az angol liberális kívánságokkal egyeztek; fontosabbak a következők: alkotmányos monarchia, s ennek keretében a jogállam fokonzint kiépítése; a hivatalnokok felelősségre vonása: a teljes sajtószabadság, az igazságszolgáltatás reformja, az esküdtzékek bevonásával; az összes vallásfelekezetek teljes egyenlősége, az egyház és állam szétválasztása.*)

A haladó pártiak 1866-ban két frakcióra szakadtak, s kiváltak belőlük a nemzeti liberálisok, akik a progresszívektől abban különböztek, hogy legfőbb célul a német nemzeti egység kivívását vallották. „Az egész Németország egyesülése egy és ugyanazon alkotmány alatt a jelennek legfőbb feladata” – hangoztatták kiáltványaikban. Különben ők is követelték már akkor az általános egyenlő, közvetlen és titkos választójogot, a parlament költségvetési jogát, s a miniszteri felelősséget. Egyéb-

*) O. Stillich, Die politischen Parteien in Deutschland, II. 262. 1. Klein-Hattingen, Geschichte des deutschen Liberalismus, I.-II. 1911.

ként hozzásimúltak a körülményekhez és minden erejüket latba vetették Bismarck mellett, aki a szabadelvű és demokratikus törekvéseknek nem volt barátja.

A német szabadelvű mozgalomnak egy igen fontos elágazása még a „német néppárt”, amely Johann Jacobi vezetése alatt 1868-ban alakult. Programjuk azért nevezetes, mert náluk a szabadelvűség már bizonyos szociális elemekkel bővült, a kapitalizmus bizonyos visszaéléseinek hatása alatt. Követelik többek között a feltétlen önkormányzatot, az anyagi javaknak arányos szétosztását a dolgozók között és olyan szociális és gazdasági reformokat, amelyek a plutokrácia túltengését megakadályozzák. Az 1867-től 1877-ig terjedő évtizeden keresztül a szabadelvűek túlsúlyban vannak az egész német birodalom területén és Németország belpolitikáját teljesen ők irányították. Oroszlánrészük volt a kultúrharcban, s annak a törvénynek megszavazásában, amely a jezsuitákat Németország elhagyására kényszerítette. A katolikus centrum megalakulása után a párt egy kissé ellanyhult. Káros befolyást gyakorolt a német szabadelvűségre az ő orthodox és militarista konzervativizmussal elsősorban maga Bismarck kancellár. A katolikus centrumnak és a szocialista pártszervezkedésnek szintén nagy részük volt abban, hogy a német szabadelvűség fejlődése megakadt egyenesvonala útjában. A különböző liberális frakciók és csoportok közül említést érdemel még a demokrata-egyesülés, (1908), amelynek pro-

grammja már bizonyos tekintetben a régi szabadelvűség revíziója. Az 1910-iki Kölnben hozott pártprogramul többek között a következőket tartalmazza: Az általános, egyenlő, titkos és közvetlen választójogot minden nagykorú német alattvaló számára. A föltétlen és teljes gyülekezeti és egyesületi szabadságot, a jogegyenlőséget és a jog szocializálását. Szükségesnek tartja ezenkívül a szabadkereskedelmet az alsóbb néprétegek megélhetésének olcsóbbátétele végett, Programnijukban van még a szövetkezetek kiépítése, a földreform, a hadsereg átalakítása néphadsereggé, az egyház és az állam elválasztása, a progresszív adózás, a tőke és a munka viszonyának szabályozása oly módon, hogy ki lehessen küszöbölni a munkások és munkaadók közötti elmentéket, végül erőteljes népjóléti politika.

A német birodalomnak ma nines kimondottan liberális pártja. A két nagy történelmi szabadelvű alakulat: a haladók és a nemzetiek, a háborút megelőző évtizedben szétfolytak és beolvadtak a különböző polgári csoportokba, mint a nemzeti párt, a néppárt, a lassanként mérsékelt liberálissá vált centrum, és a német demokrata párt. Konok ellenfeleik, a konzervatívok, egészen az összeomlásig felszínen maradtak, és ma mint Rassensckütlerek egy kis handabandázó jelentéktelen frakciót alkotnak Lindendorff tábornok vezetésével.

A német nemzetet az emberiség legnagyobb tanító mesterei tanították a szabadelvűségre, és a birodalom mégsem volt a háború előtt sem liberális,

sem pedig demokratikus. A pragmatikus történetírás ennek a különös jelenségnek a viszonyokban megtalálja magyarázatát. Hogyan van az, hogy az ország 1871-től kezdve furcsa és groteszk képet mutat! Egyfelől amerikai arányú nagyipari fellendülés a legáltalánosabb népműveltséggel, a hatalom polcán pedig ott ül a junkerkaszt és kormányozza a birodalmat az ő középkori ízű megcsontosodott tradíciói szerint. A magyarázat az, hogy a német egységet, melyet a nagy idealista gondolkodók oltottak bele a köztudatba, vérrel-vassal, a junkerkaszt csinálta meg 1871-ben egy történelmi pillanat felhasználásával. Bismarck, kinek nagyságát a német imperialista történetírók túlértékelték, fél abszolutisztikus kormányzatot, fél-diktatúrát honosított meg a birodalom kormányzásában. A fél-abszolutisztikus Hohenzollern-császárság a brutális fegyveres erőt, a kíméletlen hatalmi akaratot reprezentálta, s ez tette gyűlöltté a német birodalmat az egész világ szemében. 1871 után a konzervatív politika szövetségre lépett a roppant arányokban fellendült industrializmussal, amely a liberalizmusnak köszönhette lételetét. Az idealista Németország, a Kant, Stein, Friedrich List hazája elveszett a tisztán hatalmi célokat követő materialista Németországban.

Az idealisták szabadelvűségének a modern Németország kialakításában mégis óriási része volt, ha nem is, tudta kiirtani a középkori csökevényt. Tisztán az ő művük a német parasztság felszabadítása, ők sürgették a fölreformot, a politikai jogok kiter-

jesztését, s az ő gondolatuk volt a német nagyipar. A látható anyagi eredményeken kívül mindmáig ki-
 ható erkölcsi sikereik is letagadhatatlanok. Ők nevel-
 ték nemzetüket a polgári öntudatra, a szabadság
 tiszteletére, és nekik tulajdonítható végeredményben,
 hogy az ultrakonzervatív Hohenzollern-monarchia
 összeomlása után a német nemzeti egység diadalma-
 san kiállotta 1919 után a válságos idők próbáját.

A liberalizmus Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban.

A három déli latin ország XIX. századi törté-
 nelme minden más európai ország történelménél ér-
 dekesebb tudományos objektum. Az angol és francia
 szabadelvűség a múlt század első évtizedében ellen-
 állhatatlan erővel tört utat mind a három országba,
 nagy megrázkódtatásokat, ádáz forradalmakat idé-
 zett fel, s az eredmény az lett, hogy mind a három
 visszamenekült az elmúlt esztendőkből az ősi zsar-
 noki formához, és ma mind a három országban dik-
 tatúra kormányoz.

Spanyolországot hajdan az inkvizíció és a kor-
 látlan hatalmú királyság világhatalommá emelték. A
 reformáció óta azonban állandóan hanyatlott és
 úgyszólván csak régi dicsőségének emlékéből él a
 XIX-ik század mesgyéjén. Olaszország mellett Spa-
 nyolország a világ legkatolikusabb országa, ahol a
 római egyház és a pápai hatalom a reformáció okozta

csapások után új életre született a XVI-ik században. Ha mindezt tudjuk, felesleges hangsúlyozni, hogy a népben, amely az egyházzal és a papsággal teljesen összenőtt, mennyire hiányoztak az angol vagy a francia szabadelvűség befogadásának lelki feltételei.

A fejedelmi abszolútizmus Spanyolországban ugyanúgy elkorhadt és lezüllött, mint XIV. Lajos után Franciaországban. A nép a francia forradalom kitörésének időpontjában a régi rendi és papuralomnak minden átkát és gyalázatát érezte. A nemzet megdermedt tagjaiba Napoleon hódításai friss vért öntöttek, erre a nemzeti öntudat ugyanúgy felébredt itt is, mint Németországban, a Németalföldön és Olaszországban. Napoleon grande armée-ja vereségének évében, 1812-ben, a liberálisok francia mintára alkotmányt készítettek országuk számára. Az értelmiség és azok, kiket a közügyek érdekeltek, két pártra szakadtak: liberálisok és szervilisek pártjára; mindkét elnevezés bekerült az európai köztudatba és a politikai szótárba. Az alkotmány igen fontos történeti akta s közelebbről érdekelhet bennünket, mert Európa alkotmányos életére ugyanolyan hatással volt, mint az 1814-iki francia alkotmánylevél.

A spanyol alkotmány szerint a törvényhozói hatalom a király és a cortes kezében összpontosult, de a korona hatalmát annyira megnyirbálták, hogy az uralkodó az országgyűlés engedelmé nélkül országát el sem hagyhatta. Az alkotmány kimondja,

hogy a király nem oszlathatja fel a cortest, sem el nem napolhatja üléseit, s a királyi tanács pedig, mely a legfőbb kormányzati teendőket intézi, a népképviselet legszigorúbb ellenőrzésének van alárendelve. Kimondotta még az alkotmány a városi önkormányzatot, az általános védkötelezettséget, a nemesség megadóztatását, végül megszüntette a földesurak jogait és kiváltságait. Az inkvizíció eltörlésének terve is felmerült, ámde a hatalmas és a népet kezükben tartó papsággal szemben csak igen csínján inerte banni a liberálisok.

A papság, a régi camarilla és a nemesség azonban nem maradtak tétlen. A papok feltüzelték és fellázították a népet azok ellen a jóakarató s a nép javát akaró liberális politikusok ellen, akik az ő jogaikért és jólétéért harcoltak. VII. Ferdinánd király a mesésen rút külsejű, bigott, terhelt és korlátozott ember visszatérve Franciországból, a reakciósok karmai közé került, s 1814 májusban feloszlatta a cortest, A tehetetlen és bárgyú király mellett a tényleges hatalom az udvarban lebzselő, előkelőkből álló lakájhad kezébe került, kiket camarillának kereszteltek el a spanyolok, – ezzel a nálunk is ismert és gyűlölt fogalommal szintén Spanyolország ajándékozta meg a világot. A liberálisokat úgy üldözték, mint a dúvadakat, úgyhogy azok a titkos társaságokba tömörülve, titokban készítették elő Spanyolország boldogabb jövőjét.

A zavarok és az ország anyagi bajai folyvást nőttek, ezzel együtt nőtt az elégedetlenség. A láza-

das zászlaját először Riego ezredes, majd Quiroga ezredes tűzték ki Cadixban, s mindketten proklamálták az 1812-iki alkotmányt. A felkelők Madrid ellen vonultak és a halálra rémült VII. Ferdinánd 1820 márc. 7-én esküt tett az ország 1812-i alkotmányára. A győztes spanyol forradalom romantikus részei nem tartoznak tárgyunkhoz, csak mint a spanyol temperamentumra jellemzőt említjük meg, hogy ugyanazt a királyt, akitől mint a reakció megszélyesítőjétől pár héttel azelőtt még rettegtek, most Nagy Ferdinándnak nevezték és egekig magasztalták alkotmányosságáért. Madrid ujongott az örömtől, s mint egykori történétírók feljegyezték, Te Deummal, körmenetekkel, felvonulásokkal és napokig tartó ünnepekkel üdvözölték a szent szabadságot. Az üldözött liberálisok Perez de Castro-vál és Ärguellessel az élükön kormányt alakítottak, és hozzáláttak az ország berendezéséhez a diadalmas alkotmány alapján. Az ilyen országban azonban, ahol a lelki feltételek a szabadságra hiányoztak, a rendcsinálás nem ment egykönnyen. Rögtön kitört a máig is meglevő foederalista mozgalom, minden tartomány, minden város el akart szakadni Madrid-tól. Az új cortest július 9-ikén megnyitották, és a többségben a moderatosnak nevezett mérsékelték voltak, s nagy kisebbségben maradtak az exaltadok-üak nevezett szélsőségek, kiknek ideálja a francia jakobinusok rémuralma volt. A moderálok élén Martinez de la Rosa állott, nemzetének ebben az időben szélében dicsői tett költője és szónoka.

A várva várt boldogság azonban egyre késett a szabadság kikáltása után. Az államadósság tovább halmozódott, s minthogy az erőtlen kormány a közteherviselésről szóló törvényeket nem tudta végrehajtani, a király nyíltan a reakció mellé szegődött, s ennek az lett a következménye, hogy az exaltádok kerekedtek felül. De erősödtek a szervilisek is, látván, hogy a kormány mennyire tehetetlen, s nem tudja helyreállítani a közrendet. Az 1821 márciusi választásokon a moderálok teljes vereséget szenvedtek, s amikor a cortes újra összeült, a kormány tehetetlenül állott úgy a többségben levő baloldali szélsőséggel, mint a szervilis párt dühével szemben. Közben a camarilla megkísérelte, hogy a korlátlan királyságot államcsínnyel állítsa vissza.

A forradalom diadalának hírére a bécsi udvarban, Párizsban és Szentpétervárott nagy megrökönyödéssel fogadták. A reakció rögtön sejtette, hogy a liberalizmus nem áll meg Spanyolország határainál, a forradalmi infekció eljut Portugáliába, és áthatol a leigázott Olaszországba. Az 1822 őszén tartott veronai kongresszus, ahol a Szentszövetség tagjai összehátráltak, elhatározta, hogy a spanyol forradalmat fegyveres erővel leverik, s annak végrehajtásával Franciaországot bízzák meg. A francia minisztertanács 1822 december 25-én elhatározta, hogy Spanyolország ügyeibe beavatkozik és ebből a célból a Pireneusokon túlra százezer főnyi hadsereget küld. A francia hadsereg Angoulême herceg vezetésével 1823 áprilisában átlépte a Bidassoa fo-

lyócskát, egy-kettőre bevette Madridot és még ennek az esztendőnek őszen a forradalmárok utolsó erőssége, Cadix is elesett. Utána Spanyolországban tombolt a reakció, szervilisek, kik most hatalomra jutottak, bosszút állottak a szabadelvűeken, s ugyanaz a csőcselék, amely diadal mámorban üdvözölte két esztendővel ezelőtt az 1812-iki alkotmányt, most a korlátlan királyságnak ujongott. Spanyolországon azonban mindez nem segített, tovább tartott az anarchia, sőt az anarchia tart egészen maig. Mert ahol az egyének nem tudják önmagukat kormányozni, ott még kevésbbé tudja magát kormányozni a tömeg, ha kezébe ragadja a hatalom gyeplőjét.

A reakció szószólóinak igazuk volt: a spanyol forradalom vihara valóban nem állt meg az ország határainál, hanem átcsapott először Portugáliába, majd Olaszországba. Portugália szintén lecsúszott nagyhatalom, s miután a napóleoni háborúk alatt gazdaságilag tönk szélére jutott, Angolország vette gyámsága alá. Maga az abszolutizmus összes járulékaival együtt ugyanúgy lezüllött már ebben az időben itt is, mint Francia- és Spanyolországban. Itt is ugyanúgy, mint Európa többi országaiban, titkos társaságok preparálták a lelkeket, s ez a titkos forradalmi agitáció, melyet a rettentő köznyomor is táplált, annyira előrehaladt, hogy 1820 szeptemberében kitört a forradalom. Összehívták először a régi rendeket, 1821 januárjában pedig összeült az új cortes, amely proklamálta a spanyol mintára Megszerkesztett alkotmányt. Az új liberális kormány

azonban itt sem tudott megbirkózni sem a szörnyű gazdasági nehézségekkel, sem pedig az ellene föltámadt reakciós erőkkel. A veronai kongresszus a portugál ügyet is tárgyalta, de Anglia tiltakozására elmaradt a Chateaubriand által sürgetett fegyveres beavatkozás. Erre nem is volt szükség, mert az ellenforradalmárok a kormány tehetetlensége miatt megszervezkedtek, amikor pedig Angouleme herceg győzelmeinek hírére meghallották, fegyverhez nyúltek és a liberálisokat minden ellenállás nélkül elsöpörték helyükről.

A francia forradalom, majd Napoleon türhetlen zsarnoksága Olaszországban ugyanazt eredményezte, mint a hasonló módon szétdarabolt Németországban. Az Italia Unita a XIX. század első esztendeiben még csak hazafiak és költők merész elképzelése, de nem lehetett többé kiirtani a lelkekből. Sokféle terv fölmerült az akkori olasz hazafiak között. Voltak, akik olyanszerű államszövetségre gondoltak, mint amilyenre az akkor már megszilárdult északamerikai Unió mutatott példát. Mások egységes olasz köztársaságot akartak, de akadtak olyanok is, kik azt hitték, hogy a pápaság fennhatósága alatt sikerül legkönnyebben megvalósítani az olasz egység eszméjét. Az elnyomás Napoleon leveretése után rettenetes volt minden olasz államban. Piemontban J. Viktor Emániuel király kegyetlenül üldözte a jakobinusokat. Még ennél is tarthatatlabb volt a zaklatás a pápai államban, amely ebben

A időben Európa legbrutálisabb rendőrállama. Minthogy a szabadeszmék híveibe bele fojtották a lélekzetet, titkos társaságok keletkeztek már a század elejétől kezdve egész Olaszországban. Ezek közül legnagyobb jelentőségre a carbonarik (szénégetők) szektája tett szert, amely 1820 körül alakult meg Nápolyban. Az olasz államok közül legelőször Szicília kapott alkotmányt 1812-ben, s el is törölték a feudalizmust, de amikor a bécsi kongresszus határozata értelmében az országot (1816) Nápolyval egyeztették, egyszerűen vége szakadt az alkotmányos életnek.

A spanyol alkotmány hire legelőször Nápolyban zaklatta fel a kedélyeket. Az ország megkínzott lakossága a szabadságtól itt is új világot várt. Miután a hadsereg nagyrésze a liberálisokhoz átpártolt, a cserben hagyott király 1820 júliusában kénytelen volt megadni a kívánt alkotmányt. Pépe tábornok, a liberális vezér és szabadsághős, 1820 június 29-ikén bevonult a fővárosba és július 13-ikán a király esküvel erősítette, hogy tiszteletben tartja országának alkotmányos jogait, A nápolyi parlament 1820 október elsején összeült, a liberális kormány megkezdte működését, de nem tudta helyreállítani sem a belső békét, sem a közrendet.

Az európai reakció a Szentszövetségből, az uralkodók vallásos színezetű érdekszövetségéből merítette erejét, A szövetségnek mozgó szelleme Metternich osztrák kancellár volt, körülbelül négy évtizeden keresztül. Kissé elfogultan és igaztalanul

ítélte meg az utókor a korlátlan hatalmú osztrák kancellárt. Az egyoldalúan liberális történetírás úgy tüntette fel Metternichet, mint valami korlátolt, sötét és bigott zsarnokot, aki az alsóbb néposztályokat halálosan gyűlölte. De ez túlzás; a népet nem gyűlölték, sem Metternich, sem pedig munkatársai, ők csak afelől voltak szilárdan meggyőződve, hogy a szabadság ártalmas magának a tömegnek, és a legszélesebb néprétegek javát csak úgy lehet előmozdítani, ha ők maguk választják meg erre az eszközöket és a módokat, magának a tömegnek kizárásával; a népek ugyanúgy nem való a politika, mint a kés a gyermek kezébe. Metternich nem volt eltelve ördögi gyűlölettel a haladás iránt, mint ezt némelyek állítják. Följegyzéseiből láthatjuk, hogy csak a forradalmiságot gyűlölte, de kedvelte és pártolta a tudományokat, bőkezű támogatója volt az irodalomnak, a művészetnek, s legnagyobb megértéssel viseltetett a gazdasági fejlődés érdekei iránt. Az alkotmányosságot, melyet a liberalizmus idealistái követeltek, Ausztriában és a német birodalomban, fulkornak tartotta, attól félve, hogy a szabadság felforgatja majd Európa rendjét és békéjét. Metternich és munkatársainak korlátoltsága abban nyilvánult, hogy egy bizonyos mérsékelt szabadságot és alkotmányosságot is sokaltak a népek számára, pedig ezzel megelőzlették volna a 48-ban ismét kitörő forradalmakat.

A Szentszövetség őszinte hívei a spanyol, portugál és az olasz szabadelvű mozgalmat úgy tekin-

tették, mint az isteni rend ellen való támadást, elvetemült gonosztettet, amelyet meg kell torolni. A troppai és a laibachi kongresszust, ahol maga Metternich kancellár volt a hangadó, azért hívták össze, hogy a forradalmi megmozdulásokat fegyverrel leverjék. Ausztria a felhatalmazás értelmében hatvanezer emberrel 1821 március 24-ikén bevonult Nápolyba, visszaültette trónjára Ferdinánd királyt, a forradalmat pedig vérbefojtotta. Ugyanennek az évnek áprilisában szintén Ausztria fegyverei tipor-ták el Piemontban a Santa Rosa-îele felkelést.

A darabokra szaggatott Olaszország első forradalmi megmozdulását mindenütt egyforma kegyetlenséggel elnyomták. 1831-ben a júliusi francia forradalom befolyása alatt újból erőre kapott a earbonarok tevékenysége, és Modenában, Pannában, az egyházi államban követelték a sajtószabadságot, az alkotmányt, a nemzeti gárda felállítását. Bolognában 1831 február 25-én a képviselők gyűlése kihirdette a pápai uralom alól való teljes felszabadulást, és a végleges egyesülést egy állammá, egyetlen kormányzat alatt.*) Csak egy középitáliei államban, Toscanában, nem lángolt fel a forradalom lángja. Az olasz hazafiak tervei még ebben az időben is nagyon kiforratlanok. Nem volt sem egységes, sem határozott promrammjuk, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egységes Itália megvalósításához egy lépéssel sem jutottak közeiebi). Még min-

*) Seignobos, Histoire politique de l'Europe contemporaine. I. 412. I.

dig voltak sokan, akik azt hitték, hogy a pápai fenhatóságnak egész Itáliára való kiterjesztésével tető alá hozzák az egységes olasz államot. Az 1831-iki forrongások elfojtása után lépett fel egy nagy olasz államférfin és nemzeti apostol, Mazzini személyében, aki a szétágazó, szabadságtörekvéseknek végre egységes célt és keretet adott. Mazzini 1808-ban Genovában születet, jogot végzett és kora fiatalságában nagy lelkesedéssel csatlakozót a carbonarokhoz, amiért fogságba került, mint gyanús. Kitűnő író, szónok, Kossuth Lajosra emlékeztető egyéniség. telve volt energiával és tántoríthatatlan meggyőződéssel. 1831-ben megalapította Italia Giovine (a fiatal Olaszország) című titkos társaságot, melynek programját később kiszélesítette olymódon, hogy az összes elnyomott nemzetek számára alakított egy szekciót. Mazzini felvilágosodott ember volt, meggyőződéses ellensége az egyház hatalmának, de nem volt Isten-tagadó. Ezt a jelszót hangoztatta: „Szabadság, egyenlőség, emberiség, egy Isten, egy uralkodó és az Isten törvénye”.*) Fellepésével egy időben egy új mozgalom is kezdődött Risorginmito néven, amelynek írók, tudósok és egyéb intellektuelek voltak tagjai. Másfél évtizedes előkészület és agitáció után, 1846-ban tört ki az első felkelés Pisában, majd megkezdődött Európa leggyűlöltebb és legutáltabb zsarnoka, Ausztria ellen való küzdelem Lombardiában. Véres harcok játszódtak le a felkelők és a megszálló osztrák katonaság között, különö-

*) Seignobos i. ni.

sen Milanóban. Az 1848-i forradalmi év itt is új lendületet adott a carbonaroknak. A felkelők elérték annyit, hogy a megrémült uralkodóktól, köztük a pápától is kicsikarták az alkotmányt. A temperamentumos olasz szabadelvűek a köztársaságot propagálták mindenütt és Velencében Manin elnöklete alatt meg is alakult a köztársasági direktórium. Közben Ausztria hatalmas zsoldos hadsereget küldött Radezky vezérlete alatt Lombardiába, amely a gyenge, szervezetlen felkelőkből álló, rosszul vezetett olasz hadsereggel könnyedén végzett.

Ausztria győzelme eldöntötte a reakció fölényes diadalát és 1849-ben osztrák hadsereg vonult be Pármába, Modenába, ugyanakkor Nápolyban a király visszavonta az engedélyezett alkotmányt. A pápát visszavitték menedékhelyéről, Gaetából, s az egyházi államban újból a reakció csatlósai foglalták el helyüket. A négy évtized óta küzdő olasz szabadelvűség Piemontban talált menedéket, amelynek új uralkodója, II. Viktor Emanuel, 1848-ban alkotmányt adott népének.

A 48-iki piemonti alkotmány voltaképpen az 1814-iki francia alkotmánylevélnek és a belga alkotmánynak eléggé sikerült összetétele. Nem túl radikális; a törvényhozó hatalmat a képviselőházra ruházza, melynek tagjait cenzusos választójog alapján választják. Kimondja a miniszteri felelősség elvét, de viszont nem ismer vallásszabadságot, amennyiben a katolikus vallást fenntartja államvallásnak. Piemont lett ezután az összes carbonarok menedék-

helye, ide sereglettek a többi olasz államok politikai földönfutói, hogy Itália egységesítését előkészítsék.

A szabadelvűsig győzelméért Olaszország többet áldozott, mint Európának bármely más országa, de állami egységének kivívására egymagában gyöngye volt. Ennek az igazságnak felismerése Olaszország legnagyobb politikusának, Cavournak érdeme, aki belátta, hogy hazája saját erejéből Ausztria miatt soha fel nem szabadul. Cavour főrangú származása dacára azonosította magát a kor demokráciájával. Ő is antiklerikális érzelmű, mint Mazzini, bámulója az angol szabad intézményeknek, híve a gazdasági szabadversenynek. Meg volt áldva azzal a ritka adománnyal, hogy felismerjen kedvező helyzeteket, megragadjon alkalmas pillanatokot a távoli nagy cél elérésére.

Cavour 1847-ben Turinban Risorgimento címen liberális napilapot alapított, hogy a közvéleményben ébrentartsa a megvalósítandó nagy cél tudatát, A liberálisok végleges győzelmét 1859-ben meghozta Ausztria leveretése, s 1859-től 1870-ig a szabadelvűek voltak azok, kik élükön Piémont királyával, Franciaország, majd Németország fegyveres támogatásával végre egységgé kovácsolták össze Olaszországot.

Az új Olaszország 1871-ben annak a liberális alkotmánynak alapján rendezkedett be, melyet 1848-ban II. Viktor Emánuel király engedélyezett népének. A republikánus, a szabadkőműves, és ultrakonzervatív szélsőségek egy középútban, az alkotmá-

nyos monarchiában összegeződtek. Ezt az új alkotmányos Olaszországot igen sokan, még Kossuth Lajos is, úgy tekintették, mint a modern demokráciának utánzásra méltó példáját. Ez azonban tévedés. A látszatra igen demokratikus volt Olaszország kormányzata 1914 előtt. A parlament volt legfőbb hatalom, de az egész közigazgatási mechanizmus a mindenkori kormányok kezében futott össze. Az egykor részekre darabolt Itáliát erősen centralizálni kellett, mert csak ily módon lehetett leszorítani a még most is többé-kevésbé meglevő lokál patriotizmust. Az ország már ezért sem lehetett szabadelvű a szónak angol jelentésében. Az egykori despotizmus ujjlenyomata egészen máig él az olasz nemzet lelkében, és politikusai nem felejtették el Macchiavelli veszedelmes politikai tanításait. A kormányok itt is, mint Európa többi országában, ahol csak jelszavai-ban élt a liberalizmus, tetszésük szerint irányították a választásokat és vitték be a parlamentbe a kormányzó többséget. Ezek után nem csoda, hogy a republikanizmus, forradalmi szocializmus, anarchizmus, ezek a csúf izmusok beletorkollottak a fascizmusba 1923-ban.

A liberalizmus sorsa Franciaországban.

Franciaországban, ahol annyi fényes elme, világraszóló író tanította a szabadelvűséget, a liberalizmus 1852-ben ismét zátonyra jutott, A

munkásmozgolódás visszaterelte a francia polgárságot a reakció forradalommentesnek vélt falai közé. A második köztársaság törvényhozó testületének már csak 251 tagja van, a szenátus 150 tagból áll, de mind a kettő előbb az elnök, majd a császár akaratának engedelmes végrehajtója. A császárság 1852-60-ig nyíltan abszolutisztikus. A cenzúra ismét szájkosarat rakott a sajtóra, üldözőbe vették a februári forradalom liberális vezéreit, és visszaállítják a nagy Napoleon alatti rendőrzuralmat. Az 1863-i választások után a 48-iki szabadelvű többségből csak hírmondó maradt; a kamarának mindössze csak 35 szabadelvű tagja van.

III. Napoleon csak szomorú emlékezetű császárságának végső esztendeiben engedett az abszolutizmus ridegségéből. A liberálisok 1869-ben olyan előre kaptak, hogy a bellevillei programmal nyíltan felléphettek, és a párt a nagy Gambettával az élén, követelte a februári forradalom Összes vívmányainak rögtöni életbeléptetését. A belleville-i programban ott szerepel a 48-iki alkotmányban kimondott általános titkos választójog, de a szabadkőművesek belevittek még egy új pontot is: az állam és az egyház elválasztását, A szeptemberben egybegyűlt új törvényhozó testület már angol mintájú parlament, úgy mint azt Gambetta, a szabadelvűek kívánták, a császár pedig 1870 január 2-án parlamentáris kormányt nevezett ki Ollivier elnökletével.

Milyen elemekből forrt ki annyi vajúdas után a III. francia köztársaság és hogyan formálódtak

ki az új politikai pártok a császárság bukása után! A II. császárság összeomlásáig egyik részen a szabadelvűség, másik részen az ősi tradíciók folytattak élet-halálharcot egymással, és hol az egyik, hol a másik maradt felszínen. A harmincas évektől kezdve ehhez a két elemhez feltolakodott még egy harmadik is: a forradalmi szocializmus. Az 1875-i alkotmány,*) melyet egy harminctagú névtelen társaság dolgozott ki, nagyjából a 89-iki és a 48-iki általános elvek figyelembevételével készült, de úgy, hogy az alkotmánykészítők, mintegy összegezték a francia nemzetnek mindazokat a tapasztalatait, melyeket akarva nem akarva, meg kellett szereznie a közel 100 évig tartó bizonytalanság után. Ezért az új alkotmány egyesíti magában a liberalizmust és a demokráciát, ezért felismerhetők benne a szabadelvű teoretikusok összes elméletei.

A franciák 1875-iki új alkotmánya kimondta, úgy látszik, Gambetta követelésére, az általános, titkos választójogot, hogy a tömegek elégedetlenségének mindörökké véget vessenek. A köztársasági elnök személyes hatalma igen nagy, amit sokan kifogásoltak. Az amerikai minta után kétkamarás törvényhozó testületet kreáltak, melyek közül a képviselők kamarája a valóban szuverén, és a törvényhozási teendőkben kezdeményező. Minthogy azonban a képviselők kamaráj a a változékony és múlékony tömeg-hangulatok kifejezője, szükségesnek lát-

*) L. G. Hanötaux, Hist, de la France contemporaine, III. k. 321-419. 1.

ták megszervezni az arisztokratikus és állandó jellegű szenátust. Ennek tagjait, a departementek kilenc esztendőre választják, rendszerint az idősebb gyakorlott, komoly politikusok közül, hogy megfontolás és kritika tárgyává tegyék a képviselői kamara sokszor elhamarkodott javaslatait. A szenátus nagyon jól bevált: akik az elmúlt esztendőkből a francia politika menetét figyelemmel kísérték, észrevehették, hogy ez a komoly és felelősséget érző testület milyen nagy gonddal s pedáns buzgalommal szokta ízekre szétszedni a kamara különböző törvénytervezeteit.

Mi lett most már Franciaországban a forradalmi szabadelvűség sorsa a III. köztársaság megalakulásától máig! Ezt igen nehéz feladat kiböngészni a francia politikai pártok történetéből, mert Franciaországban nincsenek olyan szilárd állandó és megrögzített pártkeretek, mint például Angliában; a politikai pártok folyton váltakoznak, az egyik felmorzsolódik, és beleolvad a másikba. A köztársasági államforma a forradalmi republikánussal átítatott balközép párt (centre gauche) műve, melynek megalakításában nagy történelmi nevek fényeskednek, mint Casimir Périer, a köztársaság volt elnöke, Léon Saly, a nagy közgazdász és Toqueville, a nagynevű politikai író. Ez a csoport 1873-ban koalícióra lépett a különböző köztársasági frakciókkal, s megalakították a haladó republikánus pártot (parti républicain progressiste), amely bizonyos átcsoportosulások után ma is él, és a mai jobboldali kartel

egyik erősebb tagozatát alkotja. A progresszív republikánusok elméleteikben a nagy forradalom történelmi okmányából indultak ki; kiáltványaikban hangsúlyozták az individualizmust, kárhoztatták az etatizínust, és csatlakoztak a gazdasági liberalizmus-hoz a szónak klasszikus jelentésében.*) A párt vezeterei legalább elméletben sohasem mondtak le a jos'ok deklarációinak hagyományairól és még közvetlen a háború előtti választások alatt is a demokratikus haladást követelték a polgárság erkölcsi haladásával kapcsolatban. Csak a közrend és a 'társadalmi haladás parancsoló szükségességei tehetik indokolttá az egyéni szabadság megszorítását, A haladó republikánusok kiáltványaikban, pártgyűléseiken többiben pontosan körvonalazták azt a hatáskört, amelyet szerintük az államnak és attól elkülönítve, a társadalomnak kell betöltenie. Az 1906-iki kongresszuson kimondott határozatukban az állam és a közgazdasági élet viszonyát a következőképpen állapították meg:

Tekintettel arra, hogy az egyéni akció pontosan magában foglalja a felelősséget és kinek-kinek lehetővé teszi képességeinek szabad kifejtését, csak ez tud gondoskodni egy nagy ország földművelésének, iparának és kereskedelmének felvirágoztatásáról és arról, hogy a terményeket igazságosan osszák szét azok között, kik a termelésben közreműködnek.

*) Léon Jacques, *Les partis politiques sous le III. e. Republique*, Paris, 1913. 202 l. L. J. A mai francia politikai Pártok keletkezését és alakulásait a legkimerítőbben tárgyalja.

Az állam ellenben, minthogy cselekedetében felelőtlen s mindig hajlamos arra, hogy azonos szabályt alkalmazzon mindenkire nézve, – különben is erejét megbénítják a választóknak tett Ígéreték, – teljesen alkalmatlan arra, hogy szerepet töltsön be a földművelésben, az ipari és gazdasági életben.*) Ugyanakkor a liberálisok bizonyos engedményeket tettek a divatos szociális eszmék javára, elismerve az állami beavatkozás jogosságát ott, ahol kellő határok közé kell szorítani az igazságtalanságokat és a ferde kinövéseket. A közigazgatást a legszigorúbban elkülönítették a politikától, az ő művük Franciaország nagyszabású közigazgatási reformja.

Mi lehet a magyarázata, hogy a franciák nem liberálisok, pedig a liberalizmus Franciaországból áradt szét Európába? A kérdést többen felvetették. Yves Guyot, a mai Franciaország; egyik legnagyobb közgazdásza ennek a többek által konstatált jelenségnek azt a magyarázatát adja, hogy a valódi szabadságtól való félelem a franciáknál atavisztikus ösztönökből ered. Az elődök évszázadokon át megszokták, hogy mások cselekedjenek helyettük, hogy parancsuk engedelmeskedjenek, s folyton kitért az utódokon az engedelmisség ösztöne. Franciaország etatista maradt a háború előtti szabadelvű korszakban is, s ma még inkább az, miután a régi nagy szabadelvű párt szétmorzsolódott, „A szociális politika”,

*) A républicain progressiste párt 1906-iki kongresszusának határozata, 1. Léon Jacques, Les partis politiques sous la III. e. République 214-215 1

ez a közkeletű frázis, melyet mi is hallunk lépten-nyomon, pártgyűléseken, banketteken és mindenütt, kormány- és pártjelszó Franciaországban is. Azt hiszik, hogy ha az állam úgynevezett „szociális politikát folytat”, egyszeriben vége lesz minden bajnak, minden nyomorúságnak, ez előtt a varázsszó előtt leborul mindenki, megszelidít mindent, mint Orpheus lantja a vadállatokat. Az államnak Franciaországban is van szociális politikája, feloszlik ott is különféle ágazatokra: van petróleum-, búza-, alkohol-, rézgalic-, és minden egyéb politika, akár csak nálunk Magyarországon; az eredmény pedig az, hogy a szociális politika növeli folyvást a kormányhatalmat és szaporítja azoknak a hivataloknak számát, amelyek a szociális politika gyakorlati végrehajtásával vannak megbízva.

A mai Franciaország tehát nem szabadelvű, hanem demokratikus; ez az egyetlen konkrét forradalmi eredmény. A nép akaratát és hangulatát a parlament képviseli, amelynek hatalma sokszorta nagyobb, mint a kormányé; mert a kormány Franciaországban valósággal semmi; a III. köztársaság eddig 83 kormányt szaggatott el, igaz, néhánynak az élete csak pár napig tartott. De minden változásban, a forradalmak hullámaiban, a nemzet erejét próbáratevő katasztrófákban a francia nemzet sohasem ernyedt el. Azt látjuk a XIX. század történelmében, hogy egyik nagy megrázkódtatás a másikat követi, de amilyen óriási volt a nemzet a nagy forradalomban, ugyanolyan nagy volt, vagy még ta-

lán nagyobb Napoleon abszolutizmusa alatt és ugyanilyen nagyszabású volt a tizenöt évig tartó szélső reakció idején. Az elernyedés és demoralizáltság a világháború előtti évtizedekben csak kis, számot nem tevő réteget rontott meg, a nemzet többsége Bergson „élan vitak”-ját szívta magába s a nemzeti és hazafias entuziazmus legmagasabb fokára felemelkedett.

A liberalizmus eredményei.

Hogyan bontotta szét a liberalizmus a régi megmerevült középkori társadalmi és politikai formákat, hogyan változtatta át a közszellemmel együtt az összes intézményeket, ennek tüzetes kifejtéséhez külön kötetre volna szükségünk. A szabadelvűség általános átalakító hatása társadalmi, politikai, gazdasági és erkölcsi. Az új termelő módok, melyeknek a gazdasági liberalizmus, az aktivitásnak és a cselekvő életnek ez az új hitvallása adott életet, az új forgalmi eszközök, melyeknek szintén ez adott szárnyat, visszahatottak magára az emberre is, aki bánt velük. Az új szabadelvű világszemlélet emberségesebb és a szónak evangéliumi értelmében keresztyénibb volt; réginél. Ez emelte az állampolgári méltóságra a földhöz kötött, rabszolga sorsban sínylődő paraszttömegeket, ez vitte be a büntetőjogba az emberiesség szellemét. Nálunk Magyarországon Deák Ferenc és Kossuth Lajos, vetették fel elő-

ször a büntetőjog reformját. A szabadelvűség dobta ki a büntető eljárásokból Nyugat-Európában a középkorból fennmaradt kínvallatást, ez törölte el a brutális és megszégyenítő büntetéseket, a liberálisok találmánya az esküdszék, amely az igazságszolgáltatást kivette a régi bürokratikus bíróságok kezéből.

A szabadelvűsednek köszönheti feltámadását három új európai nemzeti állam: az új Olaszország, a Németbirodalom és Belgium. A kormányzás és törvényhozás parlamentáris formáját a liberálisok plántálták át Európába az angol klasszikus minta után, kivéve az egyetlen Magyarországot, ahol a parlamentarizmus ősrégi nemzeti intézmény. Előnyeit ujabban sokan kétségbe vonták. Tagadhatatlan, hogy az európai kontinensen, ahol nem voltak a messze múltba visszanyúló tradíciói, nem váltotta be azokat a nagy reményeket, amelyeket a liberálisok hozzáfűztek a reformkor kezdetén. De bármilyen rossz és tökéletlenül működik is, van egy igen nagy haszna, az, hogy az elégedetlenségnek, a kritikának, a tömegek elkeseredésének biztosító szelepül szolgál, amire még- a mai nem a legjobban funkcionáló magyar nemzetgyűlés is példa. A kormányok ellenőrzésére is ez mutatkozott eddig egyedül alkalmas eszköznél. Angolországot radikális és chartista forradalmi mozgalom idején kétségtelenül a parlamentarizmus mentette meg az általános elégedetlenség-vulkanikus kitérésétől. Azt mondják, hogy a parlamentarizmus csődbe jutott s hogy nem tud többé meg-

felelni feladatának; erre hivatkoznak Olaszországban, Spanyolországban és Lengyelországban a diktatúra székértolói. A parlament náluk és talán nálunk, Magyarországon is azért nem felel meg a köz-kívánságnak, mert az emberek túlságos sokat reméltek tőle. Azt kívánják, hogy ne csak törvényhozó és kormányzó testület legyen, mint az angol parlament vagy az amerikai kongresszus, hanem irányítsa az egész gazdasági életet, gondoskodjék a munkanélküliség megszüntetéséről, adjon az iparosoknak, a kereskedőknek, a kisgazdáknak ötletet, szóval cselekedjen és gondolkozzék mindnyájunk helyett. Ilyen rengeteg számú feladat terhei alatt nem csoda, ha özszerogyott a parlament.

A politikai párt szintén szabadelvű találmány. A pártok az azonos nézeteket valló polgárság szabad és önkéntes politikai szervezetei. Az első modern értelemben vehető polgári pártot Angolországban I. és II. György király korában Walpole vezérlete alatt a whigek alapították. Európában a pártok keletkezése egy időre esik a francia forradalommal, és a szabadelvűség térhódításával. A régi abszolutizmus idején, amikor az alattvalók véleményére az államkormányzásban senki sem hederített, teljesen ismeretlen a politikai pártélet fogalma. A szabadelvű polgárságnak, az elnyomatás alatt még titkos szervezetekben tömörülő kicsiny szerveiből bontakoztak ki lassanként a különböző szabadelvű pártok Európában. A szabadelvű éra kezdetén csak két nagy politikai csoportosulást találunk: a szabadelvű

haladókat, akiknek rendszeren van egy radikális bal-szárnyuk, és ellenfeleiket, a konzervatívokat, akik egyes országokban ultramontán klerikálisok.

A szabadelvű éra óta a polgárságnak ezek az önkéntes társulásai végezték a parlament közvetítésével a törvényhozás munkáját és az államkormányzás irányítását Ott, hol a kormányzat nem támaszkodhatott a fegyveres erőre, és az uralkodók nem ütöttek kardjukra, mint a militaristának megmaradt Habsburg- és Hohenzollern-monarchiákban, igen nagy hatalom volt a pártok kezében.

A civilizált és demokratikus országokban a pártokkal együtt jelent meg a közvélemény, a XIX. századnak ez az új és láthatatlan hatalmassága. Közvélemény alatt értjük valamely országban a lakosság többségének különböző közkérdésekben kifejezett nézetét, amely részben spontán módon, részben pedig különböző külső behatások alatt (sajtó, szónokok) jön létre. Az egyes országok műveltségi fokától a demokrácia kiterjedtségétől függ, hogy több vagy kevesebb számú ember szűkebb vagy tágabb körű réteg, érdeklődik-e a közkérdések iránt. Angliában több, mint egy század óta a közvélemény az ur s nála nélkül a kormányok semmit sem kezdeményezhetnek és támogatása nélkül semmiféle kormányzati akciót nem hajthatnak végre.*) A közvé-

*) Az angol parlamenti tudósításokban minden képviselő neve után olvashatjuk zárójelben kerületének nevét. Ez annyit jelent Angolországban, hogy nem X. vagy Y. képviselő egyéni nézeteiről van szó, hanem a kerület véleménye az, amely az alsóház üléstermében elhangzott.

lemény megnyilvánulásának módjai és a tömegmeggyőződések bizonyos ingadozásai kapcsolatban vannak a népesség többségének judíciumával, műveltségi fokával, neveltetésével, temperamentumával és főképpen azzal a bizonyos gyakorlattal, amellyel saját sorsuk intézésével rendelkeznek. A buta, a közdolgokban járatlan tömegeket a demagógok könnyűszerrel magukkal ragadják. Errenézve az elmúlt hét esztendő története rendkívül érdekes tanulságokat szolgáltat. Németországban például a művelt és parlamenti gyakorlattal bíró munkástömegek nem kódoztak be a bolsevista agitációnak, mint például nálunk Magyarországon, Olaszországban, vagy Spanyolországban. A közvélemény politikai iskolázottságára rendkívül jellemző még az 1924-iki franciaországi választás. A nemzeti dicsőség mámore, a francia választótömegek többségét nem fosztotta meg a közkérdések tárgyilagos megítélésétől és a mérsékelt baloldalt ajándékozta meg bizalmával. A tömegek és közvélemény túlsúlya a politikában a szabadelvűség egyik legnagyobb vívmánya, és a népszuverenitásnak az a gyakorlati eredménye, amelyre Locke, Milton és Rousseau tanították az emberiséget. A XX. században még diktatúrát sem leletett csinálni a közvélemény és a tömegek aktív közreműködése nélkül.

A közvéleménnyel egyidőben emelkedett fel a sajtó a XIX. század első felében szintén nagy hatalmassággá. Kezdetben, a romantikus szabadelvűség idején, nagy és ideális célokat szolgáltat, oktató jel-

legü és tartalmát tekintve, tisztán társadalmi és politikai. Valóban impozáns hatalom; forradalmakat szit, elégedetlenségeket, lázongásokat tud lecsillapítani. Később, a múlt század vége felé, a kapitalizmus elhatalmasodásával elvesztette egykori eszményi jellegét, és lassanként ugyanúgy üzletté vált, mint a színház, amely kezdetben eszményi és művészeti célokat szolgált. Hatalma, melyet egykor a lelkeken gyakorolt, azóta csökkent és ma csak arra szorítkozik, hogy mint minden üzleti vállalat, kielégítse a tömegek szükségleteit.

Végrehajtotta-e a liberalizmus programját? A felelet: nem; sőt amit elért, az is sok tekintetben tökéletlen, javításra szoruló és hiányos. A szabadelvűeknek Cromwell puritánjaitól és a Kant-féle államtantól kezdve egyik legfőbb programjuk volt az állam és az egyház szétválasztása. Ezt a régi szabadelvű követelést európai országok közül csak az egyetlen Franciaországban tudták kivívni a radikálisok hosszú szívós küzdelem után, a munkáspártokkal karöltve. A liberalizmus tehát nem tudott megbirkózni az egyházzal, de ezenkívül egy másik sarkalatos programját sem tudta megvalósítani, a védővámmentes szabad kereskedelmet, amelyről a gazdasági liberalizmusról szóló fejezetben részletesen szólottunk.

Hosszadalmas és fáradságos munka volna sorra szedni azokat a hamis és rosszakaratú vádakat, amelyeket a liberalizmusra a konzervatívok, a klerikálisok és a szocialisták rákentek. Konzervatív

résről hallottuk, többek között azt is, hogy a XIX. század imperializmusában a szabadelvűség bűnös. Láttuk a dogmatikusok ismertetésénél, hogy a liberalizmus minden klasszikusa meggyőződéses pacifista volt, hogy csak Cobdent, Mill Stuartot, Kantot, Humboldt Vilmost említsük, de békebarátok voltak a nagy angol liberális gyakorlati politikusok is, mint Gladstone vagy John Morley. Helytálló viszont az a vád, hogy a szabadelvűség istápolta a kritikának destruktív szellemét, a politikában, a tudományban, de még inkább az egyházi és vallási kérdésekben kikezdte a megszilárdult tekintélyeket. De éneikül, a szabadelvűek felfogása szerint, minden haladás lehetetlenség. A tekintély szüntelen hangoztatása ma is azoknak mentsvára, akik elavult kiváltságait és monopóliumaikat zavartalanul akarják élvezni. A mai politikai, erkölcsi és gazdasági anarchiáért a szabadelvűség nem vonható felelősségre, azért sémimért nem ez volt az egyetlen mozgató erő, mely a XIX. század alakulásaiban közreműködött.

V. FEJEZET.

Az angol liberalizmus a XIX. században.

Angolország a XVIII. században. – A liberális reformok. Hogyan hajtották végre az angolok az időszerű reformokat? A radikális agitáció. A katolikusok emancipációja. A parlament reformja 1832-ben, és a többi liberális reformok. Disraeli parlamenti reformja. – Mill Stuart tanításai. A szabadság és türelem. A társadalmi zsarnokság ellen. A bürokrácia ártalmai. A képviseleti kormányforma. Nézetei a szocializmusról. Herbert Spencer individualizmusa. – A Gladstone-korszak reformjai. Gladstone jelleme. A közoktatásügy és a parlament reformja. A szociális törvényhozás. Hogyan gondolkozik a munkáskérdésről. Az új liberalizmus 1906 óta. A klasszikus liberalizmus hagyatéka. – Az angol demokrácia. Demokrácia és tekintélyi elv. Hogyan került el Anglia a demokrácia csapásait.

A két forradalom radikalizmusa után Anglia a politikai fejlődésben bosszú időre fennakadt. Cromwell parlamentjében már azt is indítvány ózták, hogy a választójogot ki kell terjeszteni minden polgárra, aki angolnak született, társadalmi és vagyoni viszonyaira való tekintet nélkül. Az alkotmányos királyság megszilárdulása után az egykori forradalmárok, a whigek, követelték a választójogi cenzus szigorú

fenntartását, hogy a politikai életből kirekeszthesék az alsóbb néposztályokat. A minden embert megillető egyéni jogokról, úgy mint Milton, és Cromwell és Locke hangoztatták a forradalmi időkben, többé szó sincs: a nagy tömegek előtt zárva maradtak a. Westminster kapni s Anglia sorsát egy kerek évszázadon keresztül a régi nagyurak intézték, akik csak valamelyes részt engedtek a politikai életben a megvagyonosodott polgári osztálynak. A forradalom utáni korszaknak egyetlen nagy eredménye van, hogy magát a parlamentarizmust kifejlesztették.

I. György király trónralépésekor a király még kormányoz, a minisztériumot saját végrehajtó szervének tekinti. A harminc esztendeig tartó whig-kormányzásnak az érdeme, hogy a király közvetlen beavatkozását az adminisztrációba teljesen kiküszöbölték. A hannoveri házból származó gyenge uralkodók nem értették a nemzet nyelvét, nem ismerték az ősi szokásokat. Bobért Walpole, a nagy whig-miniszter, a királyok gyengeségét arra használta fel, hogy kiszélesítse a parlament jogkörét és teljesen eliminálja az ország kormányzásából a király személyét.

A külsőleg tökéletesnek látszó és jól működő parlamenti szisztéma, azonban nem volt a nemzet igazi képvisellete, aminek önmagát tartotta. Az 1689-iki forradalom után a XV. századból való régi választói törvény továbbra is érvényben maradt, bonyolult intézkedései rengeteg sok visszásságra és visszaélésre adtak alkalmat. A szabad bir-

tokos földműves lakosságot a grófságokban markukban tartották a nagybirtokosok, ugyanakkor a városokban a pénz hatalmasságok domináltak. A nehézkés és elavult választói eljárás miatt a hatalmas, virágzó Manchester és Glasgow városoknak mindössze harminchárom választójuk volt. Demokratikus, parlamenti tehát a XVIII. században valóban nem lehet komolyan beszélni. Az 1832-iki nagy reform előtt az egész Angliában körülbelül huszonnégy millió lakos mellett mindössze 247 ezerre rúgott a grófságok szavazóinak száma, és a városoké a 200 ezret sem érte el.

Az angol írók maguk is elismerik, hogy a parlament minden elképzelhető korrupció melegágya volt. A meggazdagodott kalandorok, az úgynevezett pénzbarók egyszerűen megvették a városok szavazatait, a Landlordok pedig a vidéki szavazókat terrorizálták. 1739-ben az alsóház 357 tagját 145 földesúr választotta meg, akik közül 40-en voltak a felsőház tagjai. A király és a kormánypárt tehát olyan alsóházi többséget toborozhattak össze, amilyen a felsőház kívánságainak éppen megfelelt. A közhatalmak ama bizonyos megosztásának, amelyet Locke kívánatosnak tartott és később Montesquieu követelt, nyoma sincsen Angolországban, mert az alsóház nem parlament, hanem tisztán a felsőház akaratának egyszerű végrehajtója. Így nem csoda, hogy a francia forradalom korában, amikor a felvilágosodási iskola hívei az angol parlamentarizmusra hivatkoztak, a reakciósök joggal elmondhatták, hogy az angol de-

mokrácia pusztá komédia, mert ott a választókat egytől-egyig készpénzért megveszik. 1701-ben például a keletindiai társaság, hogy monopóliumos helyzetét továbbra is megtarthassa, egyszerűen megvesztegette az alsóház tagjait. A városok a királyi börszén éppen úgy alku tárgyai, mint az értékpapírok.*)

A XVIII. század folyamán a sajtószabadság és szabad véleménynyilvánítás ugyanolyan gyenge lábón álltak, mint a demokrácia. Ez a forradalmi gondolat az alkotmányos királyság megszilárdulása után egyszerűen elaludt. Milton egyik legszebb politikai művében, az *Aeopagitica*-ban lendületes szavakban dicsőíti a véleményszabadságot, s legelőször mutat rá arra, hogy a népuralom sajtószabadság nélkül voltaképp semmis. A régi cenzúra a csillagkamara eltörlése után (1640) névleg meg is szűnt, de ettől fogva a könyvek ellenőrzését a bíróságok gyakorolták, s a cenzúrának ez a módja fennmaradt mind a két forradalomban és egészen a XVIII. század végéig.

Ez alatt az időszak alatt kristályosodott ki. Angliában a kettős pártrendszer, de a forradalmak whigjei nagyon megszelídültek. Mindkét párt politikai érdekszövetséggé változott, programjuk és céljaik között pedig alig van lényeges különbség. Az idősebb Pitt például, aki a toryk közé tartozott, sok-

*) I. Haischek, *Englische Verfassungsgeschichte*, München u. Berlin, 1913. 621. – May Erskine, *The Constitutional Hist. of England*. I. 220.

kal haladóbb szellemű, mint ebben az időben akár-melyik whigpárti.

A politikai élet stagnálása mellett közben rohamosan fejlődött, alakult belső összetételében és tagozódásában maga az angol társadalom. II. György korától kezdve lassanként összetöredeznek a régi társadalmi keretek. A pénzarisztokrácia házasodás révén egybekapcsolódik a régi történelmi nagybirtokos familiákkal; a kisbirtokos nemesség elszegényedik és vagyonát már Pitt korában felfalta a nagybirtok. A XIX. század elején óriási, közel kétmilliót kitevő vagyontalan és elégedetlen munkástömege van Angolországnak, melyet kényük-kedvük szerint dirigálnak a gazdagok, a lecsúszott kisbirtokosok, a régi szabad parasztság ivadékai pedig az északon és nyugaton fekvő nagyipari centrumokba húzódnak. A függetlenebb elmék érezték, hogy bizonyos mértékű reformok most már elodázhatatlanok. Az idősebb Pitt 1766-ban szót emelt a parlamentarizmus időszerű reformja mellett. Maguk, a jobbérzésű toryk, a kiváltságok harcosai és a tradíciók őrzői is tarthatatlannak látták az akkori helyzetet. A konzervatív Bürke Edmund, ez a csillogó fényű szellem, akit nem ok nélkül tartanak minden idők legnagyobb publicistájának, elismeri a reformok szükségességét és Smith Ádámtól egészen függetlenül a gazdasági szabadság mellé áll.

A whig-politikának Walpole óta Charles Fox, Burke Edmond egyik barátja és Shelburne lord a két legnagyobb egyénisége. Fox nem titkolta rokon-

szenvét Franciaországgal és ha neki akkor megfelelő parlamenti pártja van, Angolország valószínűleg nem vett volna, részt a forradalmi Franciaország elleni hadjáratokban, mint az európai reakció csatlósa. Shellmorne lord ismerte a francia felvilágosodási irodalmat s az akkor ébredező gazdasági szabadság mellett vallott szint.

Anglia tehát, mint arisztokratikus ország lépte át a XIX. századot, de forradalmi lázzal s elégedetlenséggel telítve. A francia forradalom két ellentétes táborra különítette el a történelmi pártokat. A toryk ultrakonzervatív jel és maga a király is hátborzongva szemlélték a franciaországi eseményeket. A whigek közül a radikálisok nyíltan szimpatizáltak az eseményekkel, s maga Fox megjövendölte, hogy a szabadság orkánya egész Európán végig fog szántani. Tudósokból, Írókból és előkelőségekből társaság alakult (Society of the friends of the people), hogy a társadalmi viszonyokat tanulmány tárgyává tegye, s az alsóbb néprétegek sorsának haladéktalan enyhítését követelje. És az angol társadalomban, mely a valóságban két nagy osztályra, szegények és gazdagok osztályára oszlott, minden ok meg volt a forradalomra. Hogy ez mégsem tört ki olyan vehemensen, mint a Csatornán innen, ennek az a magyarázata, hogy az arisztokrácia nem gyűlölte a profanum vulgust, az elégedetlenség számára pedig volt egy szelep, a parlament nagyszerű intézménye, ahol a bajok, az igazságtalanságok és visszaélések szóhoz juthattak.

A liberális reformok (1832-1867).

A kultúrnemzetek Anglia politikai intézményeit fogadták el minták gyanánt, de nem tanulták meg az angoloktól, hogy mi módon kell reformokat végrehajtani. Az angol politikai művészet a reformok végrehajtásában remekelt, s ez a művészet annak az igazságnak megértésében nyilvánul, hogy a múltat nem lehet a jelentől elszakítani, mint ahogy az élő fát nem lehet élettanilag elkülöníteni a gyökerektől, amelyek táplálják. Az angolok sohasem zúzták össze a múltat hanem meghagyva belőle mindig azt, ami jónak, használhatónak bizonyult, a tradicionális intézményeket tökéletesítették a jelen kívánalmai szerint. Mint Sidney Low írja, az angol alkotmány biológiai és nem mechanikai fejlődmény. Az angol konzervativizmus, melyet a maradiságtól való megkülönböztetésül racionális konzervativizmusnak lehet nevezni, abban áll, hogy az intézmények hasznosságát nem régiségük vagy új voltak dönti el, és minden berendezkedésnek egyetlen próbája a hasznosság. „Sohasem kell a szimétriával törődni és sokat kell törődni a haszonnal; a szabálytalanságot nem kell kiküszöbölni azért, mert szabálytalanság; csak akkor kell újítani, ha már a baj érezhető, de akkor olyan alaposan, hogy a baj megszűnjék; a tétel felállítása sohase legyen tágabb körű, mint az egyes eset, amiről szó van. Íme, ezek azok

a szabályok, amelyek János király kora óta 250 parlamentünk tanácskozásában irányadók voltak – írja Macaulay. Az angolok tudták előre, amiről a franciák csak hosszú, keserves tapasztalatok alapján győződtek meg, hogy egy nemzetnek életében semmi sem veszedelmesebb, mint a nagy reformok után való máma.

A politikai és a társadalmi élet említett összhangtalansága feltámasztotta a század első éveiben a radikális mozgalmat, az alsóbb néposztályok nyomora az első évtizedekben oly ijesztő arányú volt Angliában, hogy Marx és Engels erre hivatkozva állították fel azt a hipotézist, hogy a társadalmi forradalom, melytől ők a kapitalista gazdasági rendszer összeomlását remélték, Angolországban fogmindent elsőprő erővel kitörni. A radikális szekták, amelyek a reformokat egyre fenyegetőbben sürgették, Bentham Jeremiásra, a nagy etikusra és közgazdászra szoktak volt hivatkozni, mint mesterükre és tanítójukra. Bentham Jeremiás (1748-1832), mint etikus, mint közgazdász korának egyik legolvasottabb és legnagyobb hatású írója és gondolkodója. Tőle származik ez a sokat és máig is emlegetett frázis: „A legnagyobb boldogság, a legnagyobb tömeg számára.” A gazdasági kérdésekben Smith Ádám tanítványa, agitál a vámhatárok megszüntetéséért, de ugyanakkor az ő eszméje a szociális gondoskodás a szegényekről, aminek az elérésére hatásosabb állami beavatkozást és a szabadverseny korlátozását ajánlja. Ő a megalapítója az új szabad-

gondolkozó és utilitarista iskolának, nagyrészt az ő tanítványai közül kerültek ki a radikális szekta vezérei és hívei.*) A parlamentben ezt a forradalmi szellemű radikalizmust Buráéit képviselte. A konzervatívok azonban, akik a francia forradalom hatása alatt megerősödtek, minden újításnak ellenszögültek. Rendkívül sokat ártott a liberalizmusnak és a baladásnak az ifj. Pitt, az angol imperializmus egyik leghatalmasabb képviselője, de aki ugyanakkor minden közgazdaságot megfojtott.

Az ifj. Pitt halála után (1804) a whigek egy kis lélekzethez jutottak, majd 1807-ben újjászervezték elgyengült pártjukat. Ebben az időben alapítják meg Edinbourgh Rewiew-t, a liberálisok fő sajtóorgánumát, amelynek e korabeli számai rendkívül komoly, szinte bölcséleti tartalmúak és a XIX. század liberalizmusának legszebb írásos emlékei közé tartoznak. Pitt halála után a király tekintélyével támogatott tory-párt egyelőre megtartja fölényes parlamenti többségét egészen 1827-ig és uralmon marad. A whigek az egész idő alatt a parlament minoritását alkotják, de viszont velük tartanak a parlamenten kívül álló milliós tömegek és a radikálisok. A párt különben is Fox óta liberális és demokrata elveket vallott.

1816-ban egész Angolországban, de különösen rent északon és nyugaton, a nagy ipari centrumok-

*) Bentham összegyűjtött munkáit Boivring adta ki Hamburg-ban, 1838-1843. Bowring B. életrajzát is megírta.

ban igen heves, szinte forradalmi jellegű radikális agitáció kezdődik. A mozgalomban résztvesznek elsősorban az ipari munkások. Az 1817 novemberi, Manchesterben tartott nagygyűlést, amelyen vagy ötvenezer ember vett részt, úgy szokták emlegetni, mint történelmi dátumot. A legmaradibb toryk is meghökkentek, látva, hogy a tömegek most már nem ismernek tréfát. A munkások hangosan követelik a parlamenti reformot s ezek a jelszavak röpködtek a levegőben: Universal Suffrage! (általános választójog); Equal Representation or Death! (egyenlő képviselet vagy a halál); No Com Laws! (le a gabonavámokkal). A tömegek kívánságai megértésre találtak a whigeknél, akik mintegy az aranyközéputat képviselik és közvetítők az utcákon és meetingeken izgató radikálisok és Wellington herceg ultrakonzervatív kormánya között. A szünni nem akaró forrongások 1823-ban a konzervatív Peel-kormányt arra indították, hogy bizonyos részleges reformokkal lecsillapítsa a veszedelmessé fajuló radikális izgatást. Enyhítették a büntetéseket, majd leszállították a gabonavámokat, ami lehetővé tette az elkeseredett szegényebb néprétegek olcsóbb élelmezését. Még egy nagyfontosságú törvényt alkotott a konzervatív, de a tömegek igényei iránt megértéssel viseltető Peel-kabinet: az 1825-iki törvény megengedte azt is, hogy a munkások szabadon szervezkedjenek. A gabonavámok leszállítása első lépés volt a szabadkereskedelem felé, melyet Smith Ádám tanított, Ricardo pedig az alsóház ülésein több ízben szóvatott.

A liberális whigek győzelmét az 1827-32. közötti időszakban nagy és korszerű reform: a katolikusok emancipációja és az 1832-iki választói reform jelzi. A túlnyomó részben protestáns Angolországban a XIX. század nagy reformjai előtt ismeretlen a vallásszabadság, ami annál feltűnőbb, mert a protestáns népek jelszava volt mindig a felekezeti türelem- és a lelkiismereti szabadság. A Stuartok elűzése után azonban, amikor az angol nemzet megszabadult a katolicizmus veszedelmétől, ugyanolyan mostohán bánt a katolikus kisebbséggel, mint a katolikus többségű országok bántak ugyanebben az időben a protestáns vallású kisebbségeikkel. Másodrangú polgárokká degradálták a katolikusokat, megfosztva őket a választójogtól, a hivatalviselés lehetőségétől, kultuszuk szabad gyakorlatától.

A radikális reform-mozgalom nem hunyhatott szemet a katolikusok politikai jogainak elismerése előtt, mert önmagához maradt volna következetlen. A mozgalmat az ír katolikusok indították meg, 1810-ben egy Grotton nevű protestáns képviselő nyújtott be indítványt, amelyet az alsóház többsége nagy megbotránkozások közben elvetett. Igen nagy munka volt meggyőzni az angol közvéleményt a katolikusok egyenjogúságának igazságáról. Az ortodox anglikán egyház papjai, akik a szélső konzervatív torykkal árultak egy gyékényen, hallani sem akartak róla, a puritánok ivadékai pedig apáiktól örökölték a pápisták iránti gyűlöletet. 1825-ben az alsóház többsége elfogadta a javaslatot, a válasz-

töközönség azonban kibuktatta a következő választásokon az egyenjogúság híveit. A nagy Canning rövid életű miniszterelnöksége (1827) sokat lendített a katolikusok már-már veszendőnek hitt ügyén, mert Canning barátai a javaslatot vezérük halála után is napirenden tartották. A sok esztendő küzdelemnek az lett az eredménye, hogy a konzervatív, de liberális érzelmű és haladó Peel, a törvénytervezetet 1829-ben keresztülhajszolta, miután IV. György király már egyszer visszavetette. Március 5-én megszavazták a Catholic Belief Billt, amely eltörölte a katolikusokat megszegényítő régi rendelkezéseket, s kimondotta, hogy a katolikus vallású angol alattvalók ezentúl parlamenti tagok lehetnek s minden hivatalba szabadon bocsáthatók, a lordkancellári méltóság és az írországi helytartóság kivételével.

A parlament időszerű reformjéért való agitáció Sir F. Burdett-nek, az említett radikális vezérnek nevéhez fűződik. 1818-ban benyújtott indítványát az akkor még tory-többségű alsóház visszavetette. Már említettük az előzményekben, hogy az akkori választási szisztéma, mennyire nem felelt meg a korkövetelményeknek. A régi középkori választóközségek (borough) azóta, hogy az elszegényedett földműves rétegek az ipari központokba tódultak, teljesen elnéptelenedtek, de a nem létező községek továbbra is élhettek szavazati jogokkal. Manchester és Glasgow városokban a szavazók száma alig tett ki nyolcvanat. 1820-ban Lord John Russel, ez a tiszteletreméltó emlékü doktriner whig-vezér indítvá-

nyozott egy igen szerény mérsékelt újítást, amely csupán csak a kerületi beosztásra terjedt ki. De a toryk indítványát visszadobták. A viták 1820-tól egészen 1831-ig tartottak.

Lord Grey, a liberális felsőházi tagok vezére, 1830-ban készített egy szintén szerény reformtervet, de a lordok kicsúfolták. Közben megmozdultak London tömegei s olyan hangos tüntetést rendeztek a különben népszerű Wellington ellen, hogy az néhány napig nem mert elmenni a parlament üléseire. Az 1831 -iki választás végre meghozta a whigek győzelmét. A hosszú évtizedes tory-uralom után a whigek először kerekednek felül s a most már liberális többségű alsóház elfogadta nagy szótöbbséggel az új választói reformjavaslatot, melyet Sir John Russel dolgozott ki és Grey, a liberális miniszterelnök, terjesztett elő az alsóház első ülésén.

Az 1832-iki választói reform a szónak mai értelmében korántsem demokratikus. A tudatlan munkástömegektől maguk a demokratikus érzelmű és népbarát whigek is rettegetek. Ők csak elméletben voltak az általános választójog hívei, de úgy gondolták, hogy Anglia nap tömegei még éretlenek arra, hogy megnyíljanak előttük az alkotmány sáncai. Az 1832-iki törvény legfontosabb újítása az új kerületi beosztás. Ötvenhat kétezer lakosnál kisebb lélekszámmal bíró község vesztette el a képviselőküldés jogát, A városoknak, amelyeknek eddig nem volt képviselőjük, hatvannégy mandátumot juttattak, így a grófságok területén 247.000-ről 370.000-re, a

városokban pedig 188.000-ről 286.000-re emelkedett a szavazók száma. Ez a mérsékelt reform azért nagy történelmi esemény, mert ez volt az első nagy lépés a liberális Anglia kialakulása felé. A politikai életbe ezentúl beleszólnak a városok, s az első rést ütötték ugyanakkor a nagybirtokos oligarchia sok évszázados önkényeskedésén és osztályuralmán. A forradalmi veszély egyelőre elmúlt, ámbár a radikálisokat a reform korántsem elégítette ki.

A parlamenti reform, épp úgy, mint a katolikusok emancipációja, a liberálisok érdeme, akik ebben az időben demokraták és a józan”, „középutat képviselik az utca népével paktáló radikálisok és a maradi konzervatívok között. A liberális párt történetírői a parlamenti reform után következő néhány évtizedet a későbbi Gladstone-korszakkal együtt a párt legdicsebb korszakának nevezik. A két nagy reformot nyomon követték a többi részleges reformok. Az ő művük egy megszügyenítő intézménynek, a rabszolgaságnak eltörlése, a sajtószabadság időszerű reformja, és a közigazgatás korszerű átalakítása. Grey lordot 1834-ben lord Melbourne követte a kormányon, utána egy esztendeig a toryk uralkodtak, Peel Róberttel az élükön, majd ismét a liberálisok.

Az angol közigazgatás reformjának kérdése már Pitt kormánya alatt felvetődött, Pittet azonban a nagy világhistóriai események, a francia forradalom, majd később a napóleoni hadjáratok annyira lefoglalták, hogy belső reformok végrehajtására nem maradt ideje. A mai angol demokrácia voltaképpen

a községek önkormányzatán alapul. Az angolok erre a nagyszerű intézményükre rendkívül büszkék és sokkal nagyobb fontosságot tulajdonítanak neki az ország életében, mint a kormány és a parlament működésének. A liberálisok szerint a lokális önkormányzat az alkotmánynak és szabadságnak elengedhetetlen biztosítója, mert ha a kormány erre is befolyást gyakorol, minden közszabadság illuzóriussá válik, bármennyire demokratikus is a parlament.

Angolországban a grófságok épp úgy, mint a községek is, a régi oligarchia markában voltak, az 1835-iki reform előtt, akárcsak nálunk Magyarországon. A közigazgatási szolgálatot *nobile officium*-nak tekintették, ugyanúgy, mint nálunk az alispáni, szolgabírói és táblabírói hivatalt, a városok sorsát ugyanakkor a pénz és a nagyipar új hatalmasai intézték. A Melbourne-kormány a régi állapotnak egy radikális intézkedéssel egyszeriben végét vetette. Az 1835-iki *Municipal Corporation Bill* kimondja, hogy a városokban minden adózó szavazó és minden adózó polgár választható különböző tisztségekre. A tisztviselőket, akik ezentúl fizetést kapnak, három esztendőre választják. A grófságokban szavazó lesz mindenki, akinek saját háza, birtoka van és legalább 10 fontnyi jövedelmet ki tud mutatni,*) a kormány a közigazgatás felett csak felügyeleti jogot gyakorol.

A munkásmozgalmak lecsillapodása után

*) Sidney and Beatrice Webb, *English local government from the Revolution to the Municipal Corporations Act; the Parish and the Country*, London, 1906.

Anglia politikai életében nagymértékű megnyugvás állt be. 1866-ig kisebb megszakításokkal a liberálisok kormányoznak, de konzervatív szellemben” A liberális Palmerston-éra (1848-1865) a belpolitikában semmiféle újítást nem hozott, maga Palmerston konzervatív meggyőződésű imperialista politikus, aki a belpolitikában *quieta non movere* kényelmes elvét vallotta, egyébként egész idejét lefoglalták a súlyos külpolitikai problémák.

Az ismét konzervatívvá csillapodott liberálisok nyugalomát a munkások mozgalma zavarta meg, akik a Melbourne-féle törvény óta éltek a szabad szervezkedés jogával. 1866 június 23-án London munkástömegei fenyegető felvonulást rendeztek. Erre Russel lord kidolgozott ismét egy egészen enyhe és óvatos választójogi javaslatot, amely kis mértékben leszállította a 32-iki törvényben megállapított cenzust, de tervezetét visszadobták a konzervatívokkal társult liberálisok. A lármás tüntető meetingek egyre megisméltődtek és a konzervatív *Derby*-kabinetet arra kényszerítették, hogy a liberális programnak ő tegyen eleget. Az 1867-iki új választójogi törvény szerint még mindig kiváltság a választójog, megmarad a magas cenzus, de némi haladás mutatkozik annyiban, hogy a kerületeket újra beosztják, leszállítják a községek számát és kilenc mandátumot kapnak a városok.

Az eddig elmondottakból láthatjuk, hogy a liberalizmust az angol politikában nem köthetjük a kormányférfiak politikai pártállásához. Chatam lord

(id. Pitt), például konzervatív, de szabadelvű és demokratikus érzületű, Canning baloldali konzervatív, de liberálisabb az akkori összes whigeknél; Peel konzervatív pártvezér, de sokkal szabadelvűbb gondolkodású, mint az imperialista Palmerston. Anglia különben is nagy ellentmondások hazája, ami, úgy látszik, a nemzeti karakternek sajátos, szinte titokzatos jellemvonása. Ilyen ellentmondásokkal és érthetlenségekkel tele van az egész angol jogrendszer, a politikai, a vallási élet, és az angolok magánélete.

A liberalizmus nagyszámú angol elméletírója közül John Stuart Mill (1806-1873) a tapasztalati ismeretten egyik legnagyobb modern úttörője érdemel külön méltatást.

Mill Stuart tanításai.

Stuart Mill, mint filozófus beleilleszkedik az angol tapasztalati filozófiának Bacon-nel kezdődő folyamatába. Morális és társadalmi nézetei tekintetében Bentham tanítványa, közgazdasági nézetei pedig elválaszthatatlanok Smith Ádámtól és Eicardotói. Rengeteget tanult, az életnek és a világnak minden problémáján gondolkodott, és ha nem is vetekszik eredetiségében vagy mélységében az újkori filozófia megalapítóival, elmondhatjuk róla, hogy ő volt a XIX. század leggondolkodóbb gondolkodója. Van benne sok romantizmus, éppúgy, mint Cobdenban,

idealizálta az emberi szabadságot, anélkül, hogy számot vetett volna az emberi gyarlóságokkal, egyetemésítette nézeteit minden korra, sőt minden társadalomra, nem törődve a népeket elválasztó mélyre ható lelki különbségekkel. A vallásokat vizsgálva, arra a meggyőződésre jutott, mint Kant: hogy minden vallásnak alapja és végcélja a morál, a kollektív erkölcsiség, amely független a tételes vallások ilyen vagy amolyan tanításától.

A szabadságról szóló remek értekezése*) a Humboldt Vilmos által fölvetett problémát tartalmazza. Hol van az a határ, amelyet az emberi közösség az egyénnel szemben át nem léphet, s az autonóm egyén milyen korlátok között mozoghat a szerves társadalomban; a sokaság zsarnoksága az egyes ember felett meddig terjedhet, – ezeket a kérdéseket veszi szemügyre. Célja azonban nem az egyes ember önző érdekeinek védelme, hanem annak kimutatása, hogy az égvén szabadsága mennyiben válik a nagyközösség javára.

Mill az egyén jogait védelmezi a társadalmi zsarnoksággal szemben, de nem csinál kultuszt belőle, és nem tévelyedik bele az egyéni imperializmusba, mint Nietzsche. Az egyes ember nem célja, s nem értelme önmagának, hanem a közösségnek tagja, úgy azonban, hogy ebben a társadalmi közösségben szabadon élhet, cselekedhet és gondolkodhat mindaddig, amíg másnak nem árt. Csak olyan csele-

*) On liberty, 1859; magyarul: A szabadságról, ford. Kállay Béni, Budapest, 1867.

kedeteiért felelős az egyes ember a társadalomnak, amely másokat érint, saját teste és lelke felett azonban korlátlan úr mindenki. „Az egyetlen szabadság, mely e nevet érdemli, abban áll, hogy saját javunkra, saját módjaink szerint törekedhetünk mindaddig, míg ezáltal másokat jólétüktől meg nem fosztunk, vagy őket ennek elérésében nem gátoljuk.”*) Ez a szabadság magában foglalja a lelkiismeret, a gondolat, az érzelem szabadságát, a teljes vélemény-szabadságot, „a gyakorlat és elmélet, a tudomány, az erkölcs és hittan minden tárgyaira nézve”. Az ilyen módon értelmezett egyéni szabadságnak célja nem az ember magánérdeke, hanem a társadalmi hasznosság, a szakadatlan haladás. Senki sem mondható közülünk csalhatatlannak és mint az emberiség-történelem mutatja, egyetlen nézet, de még tudományos igazság sem tarthat igényt arra, hogy örök igazságnak nevezzük. Ezért Mill szerint tisztelnünk, vagy legalább is túrnunk kell minden véleményt, még akkor is, ha az a mi felfogásunk szerint nem egyéb esztelenségnek Mert amint épp a történelmi példák igazolják, sok hitet, véleményt, új tudományos igazságot, melyek később meghódították a világot, eretnységnek, hamisságnak, lázadásnak minősítettek a kortársak. Legyünk tehát lojálisak az ellenvélemény iránt, még ha ellenszenves is, de a köznek nyilvánvalóan nem árt.

A türelem, melynek csak az új vélemények ártalmassága szabhat határt, nem jelent végtelenségig

*) Mill, A szabadságról. 23. 1.

való megalkuvást vagy elnézést. Mill a legélesebben elítélné az orosz bolsevizmust, amely azt hirdeti, hogy minden vele ellentétes véleményt, minden más nézetet csirájában ki kell irtani. A szabadságról szóló értekezésben főleg a letűnt korok maradványait, felekezeti és a politikai türelmetlenséget osztorozza, majd szembeszáll a tömegek mindinkább növekvő zsarnokságával, és a társadalmi tirranizmussal, melyet Auguste Comte is védelmébe vett. A keresztyénséggel szemben Mill igen határozott kritikai álláspontot foglal el. Érdemeit nem tagadja, de viszont őszintén kimondja azt az igazságot, hogy a keresztyén vallások az élet legfontosabb és legnagyobb kérdéseiben szűkkörűek és egyoldalúak és az emberiség állapota ma sokkal kedvezőbb volna, ha a művelt nemzetek ezeket a hiányokat pótolnák. A christianizmus jelleme a tagadás; „ne tedd” – ez a jelszava és nem nyújt pozitív élettartalmat. Paszszív engedelmességet tanít minden fennálló hatalom iránt, alatta áll tehát a római pogányságnak, mely a köz irányában kötelességeket követel. A nagylelkűség, a személyes méltóság érzete, a fenkölt gondolkodásmód nevelésünknek tisztán emberi, nem pedig vallási elemeiből származnak. Nem hunyhatjuk be szemünket – mondja Mill – az előtt a tény előtt, hogy a legnemesebb és a legbecesebb erkölcsi elvek nemcsak olyan egyénektől származnak, kik nem ismerték a keresztyén hitet, hanem olyanoktól, kik azt ismerték, de nem fogadták el.

Az emberi lények csak úgy válnak fejlettebbé,

ha szabadon fejlődhetnek maguk az egyének. Szükség van arra, hogy különböző vélemények és életfel-fogások létezzenek, mert az egyetemes haladásnak és a tökéletesedésnek ez az egyetlen módja. Hol van most már a határ, melyet az egyéni érvényesülés elé teljes joggal felállíthat az állam vagy társadalmi közösség? Ez a határ a következő: az egyéni véle-mény ne legyen ártalmára másoknak. Ki szabad mondani például ezt a véleményt: a tulajdon rablás; de büntetéssel kell sújtani azt, aki fizikai eszközöket merészelve használni arra, hogy ezt a meggyőződését érvényesítse. Az igazságos és egészséges nézetek is csak akkor szilárdulhatnak még ha akadnak olyanok, kik azoknak helyességét kétségbe merik vonni, s ily-módon ezek a nézetek mintegy megedződnek a viták tüzeiben. Az életmódok és a szokások e teljes szabad-sága már csak azért is kívánatos, mert ha az egyfor-maság állandósul, eltompul az emberi értelem, és létrejön az átlagos, az egyéniség és egyéni vágyak nélküli emberek ijesztően szürke tömege. Már pedig az emberi természetnek ilyen állapota nem kívá-natos.

Minden tökéletesedésnek a szabadság az egyet- len és csalhatatlan forrása, mert a szabadság leve-gőjében annyi haladási központ képződhetik, ahány ember van a világon. A mindinkább megszilárduló es kikristályosodott közvélemény, ami az emberek egyenlősítésében nyilvánul, Mill Stuart szerint szük-ségképpen tespedésre vezet, és ha az egyéniség a jö-vőben nem lesz képes a közvélemény elnyomásá-

nak győzelmesen ellenállani, Európa Kína állapotába süllyed vissza.

Mill a társadalmi elnyomásnak kérlelhetetlen ellensége, még annak is, melyet mint közvélemény, egészséges jelenségnek szoktunk nevezni. Melyek tehát az egyén uralmának jogos határai önmaga felett és a társadalom befolyása mely ponton kezdődik! Ezekre a kérdésekre Mill így felel:

A kettő között elkerülhetővé válnak az összeütközések, ha az egyéniség az életnek azzal a részével foglalkozik, mely legfőképpen csak az egyént, a társadalom pedig azzal, mely a társadalmat érdekli. Az egyén nem felelős a társadalomnak olyan cselekedeteiért, melyek rajta kívül senki mást nem illetnek. Az olyan nemtetsző cselekedetekkel szemben viszont, melyek társadalmi érdeket nem sértenek, csak a tanács, oktatás, a rábeszélés a védelmi eszközök. Az olyan cselekményekért azonban, melyek mások érdekeire vonatkoznak, az egyén már felelős, sőt társadalmi vagy törvényes büntetést is szenvedhet, ha azt a közösség szükségesnek véli saját érdekeinek megvédésére.

Mill az ekként formulázott szabadságelveket következetesen elítéli, többek között a vasárnapi munkaszünet-kényszert, sőt az alkoholtilalmat is, amit már az ő korában követeltek a túlbuzgó emberbarátok.*) Az állam beavatkozása az egyén cselek-

*) Hogy a szabadságismék mennyire hanyatlottak a múlt század közepe óta, semmi sem bizonyítja jobban, minthogy az Egyesült Államok kongresszusa a világháború alatt a filantrópok kezdeményezésére a Volstead-féle tör-

veséibe, csak az esetben jogosult, ha az kimutathatóan a társadalom érdeke.

A renyhéket, a lustákat, a munkakerülőket munkára lehet kényszeríteni s meg kell büntetni az olyan részegest, aki mámoros állapotában bántalmazta embertársait. Ámde a tökéletesedésnek egyetlen feltétele az egyének tökéletesedése, ami viszont elképzelhetetlen a legteljesebb polgári szabadság nélkül, azért semmi sem veszedelmesebb, mint az államhatalomra vagy bürokratikus testületekre bízni a kezdeményezést, A cári Oroszország példája a legszembetűnőbben mutatja, hogy a romlott és erőszakos bürokrácia milyen kárhozatos és demoralizáló hatalom. Mert az állam csak annyit ér, amennyit alkotó elemei, az egyének érnek. És az olyan állam, amely az egyéneket eltörpíteni igyekszik azért, hogy őket engedelmes eszközül használhassa, kénytelen lesz belátni, hogy kis emberek nagy dolgokat még sohasem hoztak létre.*) Az egyéni szabadság Millnél nem öncél, hanem a fejlődésnek szükséges és elengedhetetlen eszköze. A társadalom kormányformájának is tehát ezt a célt kell szolgálni. Ennek a kérdésnek külön nagy tanulmányt szentelt**) és szinte pepecselő részletességgel írja le az államkormányzás mechanizmusát, hogy azt összhangba hozza a polgári szabadságról szóló általános

vényt megszavazta. Gladstone már egy alkalommal, amikor az alkoholtilalom az alsóházban szóbakerült, kijelentette, hogy Anglia inkább szabad, mint józan akar maradni.

*) A szabadságról, 184. l.

**) The representativ Governement.

nézeteivel. Tagadja azt a felfogást, hogy a kormányformák a természetes fejlődésnek olyan eredményei, amelyek oda vannak tapadva valamely nép életéhez, és nincs rá mód, hogy azokat saját tetszésünk vagy belátásunk szerint megváltoztathassuk. Ehhez a felfogásához igen sok szó férhetne, mert a történelem és a tapasztalat egészen mást tanít. Mill politikai tanításait azonban úgy kell tekintenünk, mint az eszményi liberalizmusért folytatott agitációs tevékenységet. Tökéletes kormányforma szerinte az, mely alkalmas arra, hogy valamely nép kifejthesse legjobb szellemi és erkölcsi tulajdonait. Az ilyen kormányzathoz a nép összesége szolgáltatja a mozgató erőt és a népnek jó tulajdonai összpontosulnak minden kormányzati tevékenységben. Ezért a felvilágosodott, polgári szabadságaiknak tudatában élő népek a képviseleti kormányformát választják, mint a demokratikus kormányzatnak eszményi s legtökéletesebb formáját. A despotizmus, vagy a diktatúra lehet jó, üdvös, félvad népek számára, lehet rendkívüli vagy átmeneti állapot még civilizált népeknél is, de a képviseleti kormányformát nem pótolja a legideálisabb despotizmus sem, mert a kormányközegek visszaélései ellen nem nyújt sem oltalmat, sem biztosítékot. De óriási erkölcsi kárai is vannak: a felelősség érzete kipuштul az emberekből és még a jobb sorsra érdemes nép is elbutul. A képviseleti kormányformánál a szuverenitás a társadalom tulajdona, így a felelősségben mindenki osztozik, ami biztosíték arra, hogy az állam ügyeit jól

kezeljék és a gyakorlat folytán megacélosodjék a nemzet jelleme. Alkalmas-e minden nép erre a kormányformára? – ezt a kérdést maga Mill felveti, mert figyelmét a parlamentarizmus nehézségei nem kerülhették el azoknál a nemzeteknél, amelyek ősidőktől fogva megszokták azt, hogy ne ők maguk, hanem a följük rendelt hatalmasságok intézzék sorukat.

Ezt mondja: Minden népnek egy bizonyos előhaladást kell tenni a civilizáció lépcsőjén, hogy alkalmas legyen a parlamentáris kormány formára, de még ez sem elegendő magában. Az olyan nemzeteknél, ahol a képviseleti kormányforma csak arra jó, hogy segítségével mennél többen kapjanak államhivatalt, s ahol a demokráciáról az a téves fogalom van elterjedve, hogy az államhivatalokba nemcsak egynéhány ember, hanem mindenki eljuthat, ott a parlamentarizmusnak nincsen talaja. Az angol nemzet erre a kormányformára már azért is a legalkalmasabb, mert az ellentétes irányhoz tartozik. Évszázadok óta megszokta, hogy egy bizonyos kaszt nem gyakorolhat felette állandó hatalmat, de ugyanakkor maga sem törekszik arra, hogy mindenáron ura legyen másoknak; a hivatalvádszat becsúgyát tehát nem ismeri az angol nép többsége. Ez a fontos tulajdonság különíti el az angol nemzetet az európai kontinens nemzeteitől, amelyek elárasztva bürokráciává], megfojtva egyházi és világi hatalmasságok által, örömebb fizetnek nagyobb adót, csak hogy személyes kilátásaikat növeljék a külön-

bőző közhivatalok elérésére. Érthető, hogy ezekben a bürokráciával megfertőzött országokban a parlamentarizmus intézménye nem funkcionálhat tökéletesen.

Ugyanez a nemes humanizmus, a haladásban való hit, az emberiség iránt való szeretet hatja át Mill Stuart társadalompolitikai és közgazdasági fejtegetéseit is. Az ötvenes és hatvanas esztendőkből, amikor munkái nyilvánosságra kerültek, a politikai, de főleg a gazdasági liberalizmus ellenhatásai összes káros következményeikkel mutatkoztak. Angliában éppen, hogy lezajlott a chartista-mozgalom, a kontinensen pedig megjelent a kommunista kiáltvány vöröslepedős kísértete: a forradalmi szocializmus.

A liberalizmusnak Mill által kifejtett alapelveiből következik, hogy türelemmel kell viseltetnünk minden olyan új gondolat iránt, mely a társadalmi viszonyok megjavítását tűzte ki célul, tehát a szocializmus iránt is. A liberális politikai és közgazdasági írók közül senki sem vizsgálta a munkáskérdést annyi tárgyilagossággal és megértéssel, mint Mill Stuart. Elismerte, hogy az akkori állapotok tarthatatlanok, hogy a dolgozó osztályok elvitathatatlan joga követelni az egész termelési rendszer alapos felülvizsgálását és reformját. Azt a tanácsot adja, hogy a legelfogulatlanabb elmék fogjanak össze, gondoljanak ki módokat arra nézve, hogy miképpen lehetne a kellő és észszerű határok közé szorítani a magántulajdon félszeg kinövéseit. A munkáskérdésről és a szocializmusról szóló megállapítá-

sai tárgyunkra nézve annál fontosabbak, mert Millt tekintjük a liberalizmus legnagyobb képviselőjének és dogmatikus betetező jenek; következőleg az ő tanításai alapján mutathatjuk ki a liberalizmusnak a szocializmussal való kapcsolatait.

Mill a szocializmus különböző irányaival szemben nem annyira elutasító, mint inkább kritikai álláspontot foglal – el. A mérsékelt formákat (fourierizmus, az Owen-féle terv) alkalmasnak ítéli arra, hogy gyakorlatban megpróbálkozzunk velük és ha esetleg beválnak, lépéseket tegyünk arra, hogy velük cseréljük fel a magántulajdon mai rendszerét. A forradalmi szocializmus azonban, melynek apostolai azt képzelik, hogy lehetséges az összes termelő eszközöket minden átmenet nélkül köztulajdonba venni és az egész termelést a javak elosztásával együtt egyetlen központból irányítani, üres és hiábavaló agyrém. A forradalmi szocializmusnak legfőbb rugója a meglevő állapotok iránti feneketlen gyűlölet, és ha egyszer uralomra jutna, az emberiség visszaesnék abba a társadalmon kívüli kaotikus állapotba, melyet Hobbes Leviathán című művében olyan művésziiesen ábrázolt. A megvalósult szocializmusnak különben is újfajta emberekre, a mai átlagnál sokkal jobb embertípusra van szüksége, olyan egyénekre, akik egy zárt kollektív gazdasági rendszerben is kifejtik egyéni énjük teljes erejét, érezve egyenkint a reájuk háruló felelősséget.

Mill szerint az egyéni jog szentség, de azért nem védelmezi a magántulajdon rendszerét. A szo-

cializmusról szóló kritikájában mindössze csak annyit hoz fel a magántulajdon védelmére, hogy egyelőre ez az egyedül lehetséges, ha nem is a legideálisabb termelési mód. És ha valamelyik országban felülkerekednék a forradalmi szocializmus és eltörölnék a tulajdont, új tulajdonosok állanának elő, a végeredmény pedig az lenne, hogy a termelő eszközök gazdát cserélnek. A tulajdon fogalma – mondja Mill Stuart – nem változatlan és nem örökéletű. Az idők folyamán a korszellem mást-mást értett magántulajdon alatt és maga a tulajdonjog is folyvást módosult. A józan megfontoltság azonban azt követeli, hogy ne tévelyedjünk hiábavaló utópiákba, hanem mielőtt a szocialista koncepciók kiállanának a tűzpróbát, igyekezzünk mennél több embert részesíteni a magántulajdon áldásaiban.

Az angol liberális társadalmi filozófiának kétségkívül Mill Stuart a csúcspontja. Ha az ő vizsgálódásai nyomán alkotjuk meg a liberalizmus fogalmát, mindabból, amit a klasszikusok az ő koráig tanítottak, csak egyetlen szilárd elv marad meg, az individualizmus, az egyéni szabadság. A szabadelvűség nincs hozzákötve semmiféle különleges társadalmi vagy gazdasági rendszerhez és maga a liberális társadalom nem egy végleg megrögzített, hanem folyton haladó, folyton változó és tökéletesedő életforma; ezért nem végleges állapot liberális szempontból a mai kapitalista termelési rendszer sem. Egyetlen meg nem hamisítható és állandó lényege van csak a liberalizmusnak: az egyén szabadsága és auto-

nómiája és annak lehetősége, hogy az emberek maguk kormányozzák magukat; és minden társadalom liberálisnak mondható, ha ennek a követelménynek megfelel.

Az angol világszemléletnek tipikus megnyilvánulása ugyanebben az időben Herbert Spencer szociológiája. Spencer a társadalomban organizmust, még pedig a kezdetben folyékony egységből szilárd különféleiségekké fejlődő organizmust látott és politikai elmékedéseiben arra a végső konzekvenciára jut, hogy a szerves társadalomban az ősi természeti jog teljes épségben fennmaradt. Spencer köz-társasági érzelmű, legszélsőbb individualista és a szocializmusnak kérlelhetetlen ellensége. „Minden embernek – mondja – igénye van a legteljesebb szabadságra, hogy érvényesíthesse összes képességeit, melyek az összes emberek birtokában levő hasonló szabadsággal összeegyeztethetők.”*) Ezt a természeti jogot, amely azonos azzal, melyet Grotius és John Locke tanítottak, Spencer csak bizonyos erkölcsi törvényekkel korlátozta, hogy az emberek vissza, ne süllyedjenek a létért való harcban a régi barbárság állapotába. A társadalom jólétéhez szerinte csak az egyén fokozatos autonómiája vezetethet és maga a társadalom, szerinte is, annyit ér, amennyit az azt alkotó egyedek érnek. És mennél jobban kormányozzák ezek az egységek önmagukat, annál kevésbé van szükség kormányra. A természeti törvények fenntartására pedig szükség van

*) The man versus the state. 1886.

azért, hogy a legéletképesebb egyének maradhassanak fenn, amiért is a legnagyobb bűn polgári törvényekkel ellensúlyozni a természet kegyetlen törvényeit, gyámolítani a gyengéket, istápolni a lomhákat a tehetetleneket, az erők és életképesek kárára. Spencer a bürokráciát a társadalmi parazitizmus egyik formájának tekintette, amelynek elhatalmasodásával nemcsak a közszolgáltatások növekednek, hanem a minden egyes polgárnak kijáró szabadságjogok is csökkennek.

A Gladstone-korszak reformjai.

Bemutatni az angol liberalizmust szereplő személyeiben és nagy egyéneiben, a leghálásabb feladat volna. Az angol politikai élet az egész emberiség számára mintául szolgálhat abban a tekintetben is, hogy a választó tömegek hogyan válogatják ki a szereplő egyéniségeket. Az előkelők demokrata érzelműek, a tömeg pedig arisztokratikus hajlam n Angolországban, ebből a nagyszerű összetalálkozásból társadalmi harmónia születik és kölcsönös bizalom. Az 1832-iki és 1867-iki választójogi reform óta semmit sem esett a parlament és a kormányok régi nívója. A parlamenti váltógazdaság és a kormányzó pártoknak szinte szabályszerű váltakozása folytán egy-egy kormány nem ragadhatott bele úgy a miniszteri székbe, mint nálunk Magyarországon hat-

vanhét után, s ennek következtében nem korrumpálódott. Ha a konzervatívok elvesztették a választók kegyeit, jött utánuk a másik párt, ugyanolyan gyakorlott kormányképes államférfiakkal, mint elődje.

William Ewart Gladstone, a liberalizmusnak Canning lord óta általánosan elismert legnagyobb alakja és a múlt század egyik legnagyobb, általában típusnak kimondott angol államférfia. 1809 december 29-én Liverpoolban született gazdag kereskedő családból. Tanulmányait a konzervatív politika ősi fészkeben, az oxfordi egyetemen végezte, és igen fiatalon, már 1832-ben az alsóház tagja. Abban az időben került a parlamentbe, amikor a szabadelvű reformoknak hosszú sora megindult, amikor a vezérszónokok mind történelmi nagy alakok; közöttük 'Macaulay, aki a választójogi reform tárgyalásánál mondotta első beszédét, csak tehetséges kezdőnek számított. Már napirenden vannak a vámvédelem és a szabad kereskedelem problémái, Cobden és társai megkezdik történelmi nevezetességű agitációjukat a gabonavámok ellen. Gladstone rendkívül munkabíró ember volt, egyik életírója szerint naponként tizenhat órát is dolgozott, folyton tanult és képezte önmagát. Mint buzgó protestáns, ő is hitt a saját isteni küldetésében, a bajokat, az akadályokat próbáknak tekintette, amelyeket leküzdeni magasztos emberi rendeltetésünk.

Az angol parlamentet maguk az angolok a politika legkitűnőbb iskolájának tartják, ahol a viták mindig szigorúan elviek s a legnagyobb ritkaságok

közé tartozik a személyeskedés. Ezt a parlamenti iskolát végigjárta Gladstone, amikor 1868-ban, Disraeli első bukása után, megalakította kormányát. Már ki volt forrva a liberalizmus filozófiája, amelyben filozófiának nevezhetjük azokat a minden abstrakció nélküli egyszerű, gyakorlatias politikai és közgazdasági nézeteket, amelyeket Cobden és Mill hirdettek. A liberálisoknak most már van széles alapon kidolgozott, átgondolt és világos programjuk: demokratikus haladás lépésről-lépésre.

Bright, a radikális balszárny vezére, mindjárt az üléskezdet elején felvetette a fölreform kérdését, amelyről Gladstone sem idegenkedett. Napirendre került az oktatásügy alapos és mélyreható átalakítása. Sokkal nehezebb volt a munkáskérdés, mert Gladstone, mint a klasszikus iskola meggyőződéses híve, elutasított minden állami intervenciót. Az 1871-es törvény azonban megengedi a sztrájkot, de ugyanakkor szigorúan megbünteti azokat a munkásokat, akik a sztrájkterroret terrorizálni akarják. Emiatt beállott a szakadás a munkások és a liberálisok között. Gladstone az írásban tanúsított liberalizmusa miatt, hat esztendő kormányzása után annyira elvesztette népszerűségét, hogy az 1874-es választásokon kisebbségben maradt és pártja minoritás egészen 1880-ig.

A liberálisok 1874-ben Birminghamban újjászervezték pártjukat. Itt lépett fel egy új ember, Chamberlain, odavaló nagyiparos és a város polgármestere, akinek kezdeményezésére megszervezik

a National Federation of Liberal Associations-t. Ez a pártok történetében annyira nevezetes szövetség gyorsan hatalmas klikké fejlődött. Központi bizottsága maga küldi ki jelöltjeit, ellenőrzi tagjainak parlamenti szereplését behálózza az egész országot a kisebb szervezetekkel. Az egész radikális irányú és nem titkolt célja kiszorítani a pártból a konzervatív whigeket.

Gladstone Derby bukása után (1880) 347 mandátumot kapott a választásokon és mint premier, régi reformterveinek végrehajtását teljes erővel folytatja. Az angol parlamentarizmusnak még a Disraeli-féle reform életbelépése után is meg voltak a maga szépséghibái. A választójog még mindig privilégium, az pedig, hogy valaki képviselő lehessen, csak gazdagoknak megengedhető fényűzés. 1880-ban Angolország hárommillió választója hárommillió fontba került.

Az új parlamenti reform-mozgalomban résztvett a tiszteletreméltó öreg Bright, mellette az akkor még fiatal Chamberlain a főszóvivő. A választójogi törvény életbelépése után 5,670.000-re felemelkedett Angliában a szavazók száma, a választás alkotmányos költségei pedig mindössze 80.000 fontot tettek ki.

De Gladstone reformműveivel nem voltak megelégedve sem a baloldali liberálisok, még kevésbé a konzervatívok. Amikor adóterveivel, majd a lordok házának megrendszabályozásával is előállt, teljesen

elvesztette népszerűségét. A liberális (lord Har-
 mington) arisztokraták szövetségre léptek a Cham-
 berlinhoz csatlakozó liberálisokkal és konzervatív-
 vokkal, megalakították az unionista pártot, amely az
 1886-iki választásokon megkapta a mandátumok
 többségét. 1886-1892-ig a konzervatívok kormá-
 nyoznak. 1892-ben a választások előtt a liberálisok
 kidolgozzák a híres newcastle-i programot, amely
 egészben véve radikális program s többek között az
 új választói törvényt, az ír kérdés szabályozását és
 a lordok házának reformját tartalmazza. Újból
 Gladstone lesz a premier, de a liberális program
 most már szociális tartalma. Napirendre kerülnek a
 nyolcórás munkaidő, a gyermekvédelem, az örökségi
 adó és a felsőház alapos reformja. A radikálisok
 azt látták, hogy a még mindig túlhatalmas lordok
 háza minduntalan elgáncsolja őket, kiadják tehát
 a jelszót: Ending or Mending – legyen vége vagy
 javuljon meg. De a konzervatív agitáció is mind na-
 gyobb hullámokat ver, főleg az ír kérdés miatt,
 Gladstone 1894-ben lemond, és a következő évben
 végrehajtott választásokon a liberális koalíciónak
 mindössze 259 mandátumot sikerült elnyerni.

Cobden, Bright, Mill Stuart és főleg Gladstone
 az angol liberalizmusnak, amelyet a konzervatív és
 imperialista Palmerston-korszak meghamisított, ha-
 tározott lényegét és tartalmát adtak és belevitték a
 pacifizmust, a humanizmust, a gyors ütemű hala-
 dást. Mill és Gladstone a legbelsőbb lelki rokonai
 egymásnak. Abból a kitűnő élet- és jellemrajzból,

amelyet John Morley*) hagyott ránk, Gladstone mint derült lelkű, eszményi gondolkodású, vallásos, s roppant akaraterejű férfi bontakozik ki előttünk; gyakorlati és elméleti politikus egyformán. E mellett meggyőződésében hajthatatlan, nézeteit nem változtatja a közvélemény hullámzásai szerint. Konzervatívból lett liberálissá, de bizonyos mértékig egész életében az maradt. Politikai nézeteinek, úgy kül-, mint belpolitikájának vallásos meggyőződése adott szint és karaktert. Azt mondhatnánk, megközelítette a teljes és tökéletes férfi típusát; érzéklete minden iránt kiterjedt: vallásos, de ugyanakkor szabadgondolkodó, lelkesedik a szabadságért, a polgári egyenlőségért, de nem rúgja félre a tekintély elvét.

A munkáskérdésben csak az emberbaráti követelményeknek engedett. 1894-ben, mikor a liberálisok revidiálták régi programjukat, Gladstone a munkáskérdésről a következőket mondotta: „Boldog vagyok, hogy résztvettem az elmúlt hatvan esztendő felszabadítási munkájában, de nem tudom biztosan, hogyha újra kellene kezdeni az életemet, hogyan helyezkednék szembe a következő hatvan esztendőnek egészen másfajta problémáival. Csak egy dologban voltam és vagyok szilárdan meggyőződve: az állam nem képes arra, hogy regenerálja az embert, és eredményel orvosolja az éjszaka e földjének rettentő nyomorát.” Gladstone pacifista, de nem olyan szél-

*) I. Morley, The Life of E. Gladstone, 3. k. London.

sőséges és abszolút békebarát, mint Cobden. Bármily siralmasak is a háborúk – mondotta egy alkalommal, – létünk szükségletei közé tartoznak: vannak pillanatok, amikor az igazság, a hit, az emberiség jóléte köteleznek bennünket arra, hogy ne vonakodjunk a háború vállalásáért való felelősségtől. A hódító háborút azonban keresztyéntelen, gonosz és erkölcsstelen dolognak tartotta, s ezért ellenezte a bur háborút is.

Gladstone-nal az angol liberalizmus nagy korszaka zárult le. 1906-ban az angol liberálisok minden eddigit felülmúló győzelmével a nagymúltú pártnak új korszaka kezdődik. A párt többségét most már a radikálisok alkotják, akikkel a francia forradalom idejétől kezdve, mint érzékeny lelkű emberbarátokkal, mint a nép jogok lovagjaival folyvást találkozunk Anglia politikai történetében. Ők alkotják sokszor a liberálisok bal szárnyát, ők a túlzott követelők, a reformok megpendítői, olyankor, amikor azokat a toryk és a mérsékelt whigek még túl korainak tartották.

Az angol radikalizmus abban tér el a kontinens polgári radikalizmusától, ettől a nem sok vizet zavaró doktriner szektától, hogy vallásos eredetű s életető eleme a régi puritanizmus. A 1906-ban összeült alsóházban 170-re rúgott a puritánok s egyéb vallásos szekták tagjainak száma; feltűnően sok közöttük a kézimunkás, és plebejus származású ember. Itt jelenik meg először a temperamentumos Lloyd George, az éleseszű walesi ügyvéd, a későbbi pre-

mier, a mai angol politikai élet egyik legjellegzetesebb alakja. A régi vágású, a Mill Stuart-Gladstone-iskolához tartozó liberálisokból alig maradtak néhányan. Közülük elsősorban John Morley, a Kitűnő tanulmányíró, Gladstone és Cobden életrajzírója érdemel említést, szerepelnek még Sir Edward Grey, a későbbi külügyminiszter, Winston Churchill, a mostani kincstárnok, aki a háború után a konzervativizmus vizeire evezett.

Ennek a vallásos eredetű angol radikalizmusnak az idealizmus a rugója, amely Carlyle és Ruskin elmékedésein keresztül szivárgott be az angol életbe. Ezért fordultak a radikálisok különös figyelemmel a munkásosztály helyzete és a társadalmi igazságtalanságok felé, abban a hiszemben, hogy azok kiirtathatók a törvényes és esetleg az állami intervenció eszközeivel. A Campbell-Bannerman-kor many egész sereg munkásvédelmi törvényt gyártott és a szociális alkotások egész sorát nyitotta meg, amelyeket itt nem részletezhetünk. Megkezdte többek között a földreformot, ki kényszerítette a lordok házával szemben az adóreformot és a földadót. Törvényalkotásai egészben véve szociális irányúak.

Ezekkel a rohamos szociális törvényalkotásokkal az angol liberalizmus olyan pontra hágott, ahol nehéz eldönteni, hogy nem mond-e ellent önmagának és nem tagadja-e meg a saját lényegét. A régi liberálisok, Cobden és Bright*) 1836-ban a választási

*) L. ,T. Bardoux, Essai d'une Psychologie de l'Angleterre contemporaine, Paris, 1906. I. 374.

kampány alatta szabadság doktrínájának hatása alatt legélesebben kikeltek az ellen, hogy az állam munkásügyekbe beleavatkozzék. 1844-ben, amikor Sir James Graham az alsóházban azt indítványozta, hogy hat és fél órára korlátozzák a tizenhárom éven aluli gyermekek napi munkáját, Ashley lord pedig le akarta szállítani a bányákban agyondolgoztatott gyermekek munkaidejét, a különben humánus gondolkodású és idealista Cobden ellene szavazott. A liberálisok semmiféle engedménytől nem húzódoztak, amikor a politikai jogok kiterjesztéséről volt szó, de a gazdasági kérdésekben makacsul ragaszkodtak a klasszikus iskola elveihez s elleneztek az állami munkás védelmet, mert úgy gondolták, hogy ez a munkások és munkaadók közös ügye, ezért nem tartozik az államra. Így gondolkozott Gladstone is, legnagyobb vezérük. Mill Stuart helyeselte a sztrájkjogot, de tiltakozott az ellen, hogy a munkásügyekbe a törvényhozás belenyúljon s ezzel korlátozza a munkások és munkaadók jogait. Sajátságos, hogy a konzervatív lordok, ezek a hideg és büszke arisztokraták mennyivel jobb indulattal viseltettek a munkások iránt, mint a liberálisok. A szabadelvűek ugyanis ugyanazokat a törvényeket alkalmazva a gazdasági és politikai jelenségek két nagy csoportjára, nem tágítottak abból a meggyőződésükből, hogy nem szabad az egyes individuum szabadságát az összesség esetleges jobblétéért áldozatul dobni.

A radikalizmus előtérbe nyomulása a liberális pártban a régi szabadelvűség veresége, mert kérdé-

ses, hogy ez az új iránya a liberalizmusnak még liberalizmusnak nevezhető-e? De megelőzőleg nagy vereséget szenvedett a párt a gazdasági politikában. 1878-ban megkezdődik a védővamos agitáció, mely összetársulva az imperialista gondolattal, a szabadkereskedelmi irányt lassanként teljesen legyűrte. *) Ez az új „szociális” liberalizmus ma még egészen kiforratlan, a vezérek pedig ide-oda kapkodnak a régi whig-program és a munkás-radikalizmus között. Lloyd George és párthívei legújabbán annyira elkanyarodtak balfelé, hogy a múlt évben egyik gyűlésükön elismerték a szénbányák szocializálásának létjogosultságát. Ez a határozatlanságuk és a munkáspárttal való szolidaritásuk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a pártból az 1924-iki választásokon csak egy kis törmelék maradt. A régi angol liberalizmust ma kétségkívül a konzervatívok képviselik, Baldwinnal, a mostani premierrel az élükön. A legutóbbi választások alatt megjelent pártprogramjukban két legfontosabb követelésük van, ezek pedig: a tulajdon és a szabadság. **) A liberalizmust régebben sem lehetett egyetlen politikai párthoz kötni, de ma, miután a névszerinti liberálisok régi ösvényükről lecsúsztak, ők az őrizői a régi whig-programnak: a polgári szabadságnak, a tulajdonnak, a szabadversenynek. ***)

*) Cunningham, The rise and Decline of free trade movement Cambridge, 1904.

**) L. Cecil Hugh-féle konzervatív pártprogramot (Conservative Ideals, London, 1924.).

***) Az angol politikai pártokat tárgyaló szakmunkák

Az angol demokrácia.

Az angol a legdemokratikusabb népe a világnak, – mondja Sidney Low, angol politikai író. Amióta Angolországban az arisztokrácia és a gazdagok féltékenyen őrzött kiváltságaiból mindenkire kiterjedő jog lett a képviselőválasztás, a nép egyeteme a szuverén. A választóknak ez a kétségtelen szuverenitása az alkotmány természetéből folyik, amely szerint a parlament az egyetlen nemzeti közhatalom, ennek tagjait pedig ma a nép összessége választja. A demokrácia a politikai liberalizmus realizálódása az életben, a Locke- és Kant-féle politikai liberalizmusé, amelynek értelmében minden embernek veleszületett természeti joga, hogy direkt vagy indirekt módon részese legyen a társadalmat összetartó közhatalomnak.

Hogyan egyeztethető most már össze a demokrácia a közsabadsággal? Ez valószínűleg örökre¹ vitatott problémája lesz a politika művészetének. A régi Athénben a tömeg a közügyek intézésében közvetlenül résztvett. A köztéren, ahol a gyűlések lezajlottak, a különböző kérdésekhez mindenki hozzászólhatott. Ez a tökéletlen görög demokrácia gyorsan elfajult csőcselék-uralommá, amely mindenképpen méltó volt Aristophanes gyilkos tollára. A cső-

közül May Erskine idézett művén kívül említést érdemeinek még: J. Bardoux, *L'Angleterre radicale*, Paris, 1913; G. Gmjt, *L'Angleterre, la politique antérieure*, Paris, 1917; Ostrogorski, *La Democratie et Torgasation des partis politiques*, I-II. Paris, 1903. Cambridge modern History XII-

cselék a tehetségeket kikergette, önmagának az állammal napibért fizettetett azért, hogy szíveskedett a saját ügyeit intézni, majd leghitványabb demagógokra bízta városának sorsát. Az athéni demokrácia tehát örökre elrettentő példa.

A demokrácia mellett a társadalmat az a veszedelem fenyegeti, hogy a tömeg vérszemet kap, majd az államhatalomban való részesedését arra használja fel, hogy önmagát eltartassa az állammal. A demokráciának ezektől az ártalmaitól Anglia eddig ment maradt. A liberalizmusnak, mint az előzményekben kifejtettük, első alapkövetelménye a szabadság; a demokrácia ne nyelje el a közszabadságot, és ne paralizálja a tehetségeket. Azt a nehéz kérdést azonban, hogy ez mi módon kerülhető el, intézményesen megoldani lehetetlenség. A nép egészséges ösztöne, természetes hajlamai, politikai érettsége azok a közelebbről és pontosan meg nem határozható tényezők, amelyek megvédenek egy társadalmat a demokrácia csapásaitól. És Angolország megvédte magát, legalább eddig. Mint már mondtuk, az angol társadalom arisztokratikus. És ez a legfőbb kelléke annak, hogy a demokráciának a történelemben annyiszor tapasztalt káraitól megszabaduljunk. A nép ne válasszon meg képviselőül a maga közül való tudatlanokat és ne kápráztassa el magát az intelligencia nagyszájú, de korpával bélelt részétől.

Az angol parlament az általános választójog behozatala óta még mindig a legnívósabb törvény-

hozó és kormányzó testület; bizonyos hanyatlást ott is tapasztaltak, de viszont semmit sem süllyedt a kormány régi magas nívója. Hogy valaki a kabinet tagja lehessen, elengedhetetlen feltétel ma is az előkelőség, íme a volt munkáskabinetből néhány név:

MacDonald világszerte ismert szociálpolitikus; Snowden kiváló közgazdász; Trevélyan egyik legelőkelőbb angol arisztokratacsalád tagja, kiváló történetíró; Farmour lord előkelő arisztokrata. Az előkelőségek különben Charles Fox óta minden baloldali mozgalomban ott találhatók.

Angolországban a tömeg maga nem kormányoz, a birodalom sorsát a kevésszámú hivatottak intézik a közvélemény állandó ellenőrzése mellett s ez felel meg a liberalizmus szellemének is. Anglia kormányformáját korlátozott monarchiának szokták nevezni – írja Sidney Low, – pedig a valóságban korlátozott demokrácia. Lord Brougham, a hatvanas évek egyik legismertebb nevű liberális írója, így jellemzi az angol demokráciát: „a pramishoz hasonlítható, melynek széles talpazatát, mely az egészet tartja, a nép alkotja; a középső részt a cím, a vagyon, a tehetség és készség arisztokráciája; és a kicsiny csúcson nyugszik a korona”. A sokak uralmát ellensúlyozzák, módosítják a kevesek, ámbár az ő befolyásuk nem mondható többé arisztokratikusnak abban az értelemben, ahogy ezt a kifejezést a XVIII. században, vagy a XIX. század kezdetén használták.*)

*) Sidney Low, Governance of England London, 1914 X. CH.

Az egész Európát sújtó nagy krízist azonban Anglia sem kerülhette el. A tőke és a munka csatáznak az 1906-iki választások óta mostanáig. Arról van szó, hogy magánkezekben maradjon-e a tulajdon, vagy átmenjenek nemzeti birtokba a fontosabb termelési eszközök. Egyelőre a magántulajdon győzött, de nem tudni, mennyi időre. És az a kérdés, hogyha a nemzet többsége a nacionalizálás mellé áll, meg tudja-e menteni Anglia az individualizmust, a szabadságot, amelynek nagyságát és világhatalmát köszöni.

VI. FEJEZET.

A liberalizmus ellenhatásai.

Az ellenhatások eredete. A konzervativizmus. A junkerkaszt szerepe a német politikában. Az angol toryk. – A szocializmus (kollektívizmus)- A szocializmus mint a liberalizmus negációja. A filozófia^ marxizmus. A liberális közgazdasági iskola érvei a szocializmus ellen. – A katolikus reakció. A katolikus egyház és a liberalizmus. XIII. Leo pápa és a „Rerum novarum” enciklika. – A keresztényszocialista pártok és a keresztény demokrácia.

A szabadelvűség ellenhatásai alatt azokat az új társadalmi és politikai mozgalmakat, szervezkedéseket, azokat az ideákat értjük, melyek az új éra leküzdését, vagy legalább is ellensúlyozását tűzték ki célul. Ezek az ellenhatások a szabadelvűség negációi, és megszülettek abban a pillanatban, amikor a főirány megmutatta ellenállhatatlan hódító erejét. A szabadelvűség a reakció barrikádjait minden civilizált országban áttörte, s a régi rend legkonokabb ellenségei is kénytelen-kelletlen beleilleszkedtek az új életformákba, de rögtön meg is szervezkedtek ellene. Ez az ellenszervezkedés legelőször Németországban indult meg, ahol a múltat féltő arisztokrá-

eia átkot kiáltott minden újításra, amikor a francia forradalom egész Európát megrázkódtatta.

A 70-es évekig úgy látszott, hogy a liberalizmus hatása alatt új társadalmi típus alakult ki, az ipari társadalom típusa, s erre a látszatra építette Herbert Spencer az ő ismert hipotézisét. Spencer a természeti világban állítólag kimutatható fejlődést a társadalomra is alkalmazva, arra a következtetésre jutott, hogy a természeti jog bontakozik majd ki az organikus emberi társaságokban is, spontán módon mind fokozottabb mértékben. Ezek az ellenhatások, különösen a szocializmus előtörése, az egész hipotézist felborították. A tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen egyenes vonalú zavartalan fejlődésnek és egy bizonyos, előre meghatározható típus felé közeledésnek az emberi társadalomján nyoma sincs. A politikai és a gazdasági történelemben látunk bizonyos fázisokat, melyek koronként más-más irányt, más-más szint mutatnak. A szemünk láttára végbement események illusztrálják, hogy visszatérhetünk régi, örökre kimúltnak gondolt politikai formákhoz. Ezelőtt hús esztendővel a legvakmerőbb fantázia se merte volna elképzelni, hogy egy kultúrországban még visszaállíthatják a cenzúrát, melynek eltörléséért valamikor a nemzet legjobbjai küzdöttek. Még hihetlenebbnek tűnt volna fel, hogy Mazzini és Cavour nemzete a gazdasági és politikai lezüllöttségből gyakor a diktatúra korbácsa alá menekül.

A liberalizmus ellenhatásait nem lehet egységes okra visszavezetni. Sokan mindjárt kezdetben

csalódtak benne, mert nem hozta meg a boldognak ígért jövőt; mások, mint a konzervatívok, osztály-érdekeiket védték, mások viszont esztétikai ellen-szenvet éreztek iránta. Goethe, kinek aggkora a tech-nikai kultúra kezdeti időszakára esik, 1825-ben a kö-vetkezőket írja: „Gazdagság és gyorsaság az, amit a világ csodál, és amire mindenki törekszik. Vas-utak, gyorsposták, gőzhajók és a közlekedésnek ösz-szes lehető megkönnyítései – ezeket tűzte ki a mű-velt világ céljának ... Ez a század voltaképpen a lázas fejek és könnyű felfogású praktikus emberek százada, akik felruházva bizonyos készséggel, érzik az ő felsőbbségüket a tömeg felett, jóllehet, ők ma-guk nincsenek a legkiválóbb adományokkal meg-áldva. Mi kevesek vagyunk talán az utolsók, abból a korszakból, mely sohasem fog többé visszatérni.”

A szabadelvűség ellenhatásait három csoportra oszthatjuk. Időrendben a bukott feudalizmus ki-váltságosainak megszervezkedése, a konzervatíviz-mus volt első. A legtökéletesebb mintát, melynek se-gítségével az ideológiát megalkothatjuk, a porosz konzervatív csoportok nyújtják. Németország ösz-szeomlásáig nekik voltak legnagyobb súllyal bíró szervezeteik, fellépésükben ők voltak legtudatosab-bak, ők dolgozták ki a mozgalmat legalaposabban publicisztikailag és elméletileg. Utána a szocialista reakció következik; a konzervatívizmusnál sokkal félelmetesebb, mert milliókat számláló elégedetlen tömegekre terjedt ki. A liberalizmushoz úgy vi-szonylik, mint származéka, ugyanakkor ellenmon-

dása. A harmadik, a katolikus egyház reakciója. Ez a múlt század elején, mint szélső ultramontán és feudális ellenhatás jelentkezik, de később, a 90-es években XIII. Leó pápa akciója folytán megalkudva az új világrenddel, demokratikus és progresszív irányba térült.

A konzervativizmus.

A konzervativizmust belefoglalni egy rövid meghatározás keretébe sokkal nehezebb, mint a liberalizmust, annyiféle az iránya, válfaja, a különböző országok és nemzetek szerint, A magyar konzervatívokat, vagy a porosz junkereket például szinte egész világ választja el az angol toryktól. A politikai konzervativizmus lelki alapja tisztán érzelmi, bármennyire próbálták is a mozgalom elméletiről bizonyos racionális színezettel bevonni; nem eryéb, mint a nemesség visszasírása a régi regényes múltba, amikor ők sereglették körül a trón zsámo-lyát, és az összes társadalmi rétegek közül, mint nemzet csak ők számítottak. Ezen az érzelmi konzervativizmuson kívül, mely az arisztokrácia osztály tulajdonossága, van egy másik konzervativizmus is, és ez racionális: a ragaszkodás a kipróbált meglevő-höz, a kipróbált jóhoz. Ez épp úgy benne van emberi természetünkben, mint a liberalizmus jelszava: a szakadatlan, állandó újítás.

Az elméleti konzervativizmus a liberalizmus

visszaéléseiből merítette érveit. Már a múlt század elején feltűnt a konzervatív gondolkodóknak, hogy a gazdasági szabadság a plutokráciához, a feudalizmusnak ehhez az új formájához vezet, a parasztság sorsa pedig, mely a városokba özönlött proletárnak, egy szikrát sem javult. A konzervatívok gyűlölete a gazdasági szabadság és a nyomában támadt kapitalizmus iránt, ugyanolyan intenzív, mint a szocialistáké. Asboili János, a magyar konzervatívok legnagyobb képzettségű publicistája a liberalizmusról 1875-ben a következőket írja:

„A liberalizmus a filozófok találmányainak legidétlenebbike, nem apasztotta, hanem növelte a szegénységet és a becstelenséget. Felemelte a közterheket anélkül, hogy a népnek munkát és keresetet szerzett volna; lefőzte, a demagógok pártérdekeinek tette szolgájává anélkül, hogy sorsának javulására csak reményt is nyújtott volna. Bölcsességének kezdete és vége az éhezésre és szuronyra alapított társadalmi szerződés.”*)

Asboth kifogásai a Tisza-rendszer alatt megkezdődött közéleti rothadás ellen egészen helytállóak, csak az, amit szid, az nem a liberalizmus, hanem a központosító és mindent államosító hazug szabadelvűség.

Amikor Stein és Hardenberg Poroszországban reformterveikkel felléptek, a megrémült konzervatívok Adam Müller-ben találtak igen hatásos tollforogójukra. Ő intézte az első nagy irodalmi támadást a francia forradalom, ugyanakkor Stein reformjai ellen is. Adam Müllert és társait, kik közül Ludwig

*) Asboth János, Magyar conservativ politika, Budapest, 1875. 24. 1.

von Marwitz, Haller és Gerlach érdemelnek említést, Burke Edmund Európaszerte olvasott könyvei inspirálták. Burke tanítványa volt az eszes, de romlott Gents Frigyes is, Metternich kancellár titkárja, a Szentszövetség egyik insmrátora, aki egész fiatalon, mint Kant-tanítvány még az aufklaristákhoz tartozott.

A konzervativizmushoz elsősorban a nagybirtokos és a középbirtokos nemesség csatlakozott nagy lelkesedéssel, aminek magyarázatául többen azt mondják, hogy a föld konzervatívva teszi az embert, az urat éppúgy, mint a parasztot. Magában a konzervatív mozgalomban megkülönböztethetünk három jól elkülöníthető elemet. Akadtak konzervatívok, különösen kezdetben, akik szerették volna visszaállítani mindenestől a régi világot. Egy másik árnyalatuk, mely a stagnálás mellett tört pálcát, azt hangoztatta, hogy ha már a régi rendszert semmiképp sem lehet visszahozni, meg kell védelmezni a meglevőt. A harmadik árnyalat, amelyre az angol toryk nyújtvák a klasszikus példát, a fontolva, a lépésről-lépésre való haladást, szóval az evolúciót vallotta, és főleg a szabadelvű radikalizmus esztelenségei, a kockázatos újítások ellen emelte föl tiltakozó szavát. Németországban, Franciaországban és nálunk Magyarországon is, megtalálható mind a három árnyalat.

A konzervatívok az újítókkal szemben legelsősorban arra hivatkoztak, hogy az ő jogaik és kiváltságaik a múltból erednek. A Savigny-féle történel-

mi jogi iskola, mely Németországban gyorsan elterjedt, igen sok és hatásos érvet szolgáltatott nekik. A történelmen kívül belekapaszkodtak még a valóságba. A keresztyén vallásnak ugyan nincs köze sem a konzervatív, sem a liberális politikához, mert minden politikával egyformán megfér, de a bibliából viszont az életnek úgyszólván minden viszonylatára találhatunk alkalmas textust: a népszuverenitást ugyanúgy lehet belőle bizonyítani, mint az abszolútizmust. A konzervatívok a kinyilatkoztatott igazságokhoz ugyanolyan joggal folyamodhattak, mint az angol forradalom puritánjai, akik királygyilkossággal vádoltatva, a Szentírás szavaival nyugtatták meg lelkiismeretüket.

A feudálisok most egyszerűen emberszeretőkké lettek. írásaikban lépten-nyomon találkozunk azzal a panasszal, hogy a szabadelvűség felforgatta a társadalom és az élet összhangját, s miután kiszedte az alsóbb néposztályokat a földesuraik gyámsága alól, odadobta őket a mohó éhségű kapitalisták áldozatául. Az egyház és az állam Istentől rendelt berendezkedések, a vallás a ragaszték a társadalmi életben, kötőanyag a magasrangú és az alacsony között, annak ellenére, hogy úgy a magas, mint az alacsonyrendűek Isten előtt egyformák, – mondotta Vilmos császár 1907 augusztus 31-ikén Münsterben.*)

A nekik kedvező tudományos elméletekből kiválasztották a maguk védelmére a még ma is diva-

*) Idézi O. Stille. Die Politischen Parteien in Deutschland, I. 39. 1.

tos organikus államtant. Publicistáik sokféleképpen csürték-csa várták és variálták egész a legújabb idő-
kig a következő meghatározást, mely egyik lapjuk-
ból van idézve:

„Az állam és a társadalom történelmileg alakult és
alakulóban levő jelenségformák. A konzervatív politiká-
nak tehát az a feladata, hogy ennek a történelmi alaku-
lásnak feltételeit megértse, azokat lényegükben meg-
tartsa, és az újonnan támadt politikai és társadalmi szük-
ségletek méltánylása mellett tovább fejlessze”.*)

A parlamentarizmustól, amelyet Németország-
ban sem lehetett többé sutba dobni, a junkerek so-
hasem voltak elragadtatva, s minden erejükkel arra
törekedtek, hogy hatáskörét, amennyire csak lehet-
séges, csorbítsák. Lélekben teljesen összeforrtak a
trónnal és az Isten kegyelméből való monarchiával.
Az 1892-iki pártprogramjuk többek között a követ-
kezőket mondja:

„Mi fenn akarjuk az Isten kegyelméből való mo-
narchiát érintetlenül tartani . . . Hogy a konzervatívok a
királyok Isten kegyelméből való származásában hisznek,
ez összefügg az ő világnézetükkel, azonkívül kapcsolat-
ban van bizonyos történelmi és pszichológiai tényekkel”

Egyik pártvezérük a drezdai pártnapon többek
között a következőket mondotta:

– Igen, uraim, nekünk sorompóba kell lépnünk a
legszilárdabb és a legjobb töke érdekében, hogy Német-
országban politikai tükére szert tegyünk: ez pedig a mi
német fejedelmeinknek, a mi német fejedelmi házainknak
hatalma és állása. Ezt a tőkét, uraim, amelyet hosszú

*) O. Stillich, Die Politischen Parteien in Deutschland,
I- 58. l.

életű és sok generációból álló, nagyrészen buzgó és kötelességű uralkodók építettek fel, mi fenn akarjuk tartani . . .

A lojalitástól csepegnek Bismarcknak, a vaskancellárnak különböző nyilatkozatai is, de amikor a császár kegyvesztetten elbocsátotta, hívei, a junke-
rek, azzal vigasztalódtak, hogy ők nagyrabecsülték
ugvan Bismarckot, de őfelsége akaratát respektálni
kell.*)

A konzervatívok különösen 1871 után, amikor a császárság rátenyerelt az egész birodalomra, a professzorokban igen szolgálatkész támogatóikra találtak. Időszertlenül, sokszor idélen eszméiket megkísérelték tudományosan is igazolni. A természet az¹ embert egyenlőtlennek teremtette, – olvassuk egyik konzervatív iratban, – ezért fenn kell tartani a régi rendiséget, természetesen a viszonyokhoz alkalmazkodó formában. Akadtak olyanok is, akik bizonyítani próbálták a „kékvér” eredetét.

A nagyipari kapitalizmus és a világkereskedelem rohamos fejlődését kezdetben szintén rossz szemmel nézték, csak később, a 70-es években kezelték belátni, hogy a német birodalom ipusztúriálására a nagy hatalmi politika miatt is szükség van. Annál ellenszenvesebb volt előttük a munkások szervezkedése, és a mindinkább előrehaladó szociáldemokrata mozgalom. Az általános választójogot, mint demokratikus követelést elutasították és meg-

*) Stillich: Die politischen Parteien in Deutschland, I. 70.

vetették. A munkásság ellen mindvégig fenn akarták tartani a Bismarck kormányszata alatt behozott kivételes intézkedéseket. Sohasem ismerték el a francia forradalom által világgá, röpitett jogegyenlőséget, az „egyenlő jogot mindenki számára” jelszót gúnyosan gleiclimachereinek nevezték és makacsul harcoltak ellene. Ugyanilyen ellenszenves volt előttük a népoktatás általánosítása és a tudás kiterjesztése is. A tudományt különben a gögös junkerek mindig lenézték, a tudósoknál, kutatóknál sokkal többre becsülték az akarat emberét, és férfi-eszményük volt a snájdig, vagdalódzó, bátor porosz tiszt. A német konzervatív irodalomban több olyan paszszust találunk, ahol a tudós, mint ellenszenves, alsóbbrendű embertípus szerepel.

A német konzervatív szervezet abban az arányban gyengült, amint Németország nagyipari államává képződött és a rohamosan növekvő gyáripár az ipari munkásság százezreit dobta be az életbe és politikába. A német egység kimondása után még jelentékeny erő, ha nem is többségi párt a parlamentben, de attól fogva folyvást gyöngült, mígnem teljesen szétforgácsolódott.

A francia konzervativizmus Napoleon bukása után először mint ultramontán katolicizmus lépett föl, és túlzóbb volt még a német konzervatív pártnál is. A mozgalom a III. köztársaság megalakulásakor még igen életerős, de lassanként ellanyhult.

Az angol toryk sokkal bölcsebb és előrelátóbb konzervatívok voltak, mint az európai kontinensen

arisztokrata társaik. A XVII. és XVIII. században még ők is osztálypárt, hozzájuk tartozik a főnemesség, a középnemesség nagyrésze, az egyetemek, az anglikán egyház képviselői, de a francia forradalom korában plebejus elemek is vegyülnek közéjük. Lassanként azután elhalványult a pártnak szorosán vett osztályjellege. A toryk a XIX. században nem konzervatívok abban az értelemben, mint Franciaországban az ultramontán arisztokraták, vagy Poroszországban a junkerek. Féltekenyen őrizték ugyan címeiket és rangjukat, de megértették az elodázhatatlan reformok szükségességét, ott találjuk a demokrata torykat a népbarátok társaságában, résztvesznek abban a társadalmi mozgalomban a század elején, amely a gyermekmunka megtiltása, a munkások védelme s azoknak a gyengéknek istápolása céljából indult meg, akik különben elhullottak volna a liberális szabadverseny forgatagában. Több megértés, jóakarát, morál és keresztyénség volt bennük, mint az európai országok megátalkodott arisztokrataiban. Ma az angol konzervatív párt polgári párt, és semmi köze sincs a tory-hagyományokhoz.

Káros volt-e a konzervativizmus politikai szereplése az úgynevezett liberális érában, – erre nem lehet sem kategorikus igennel, sem pedig nemmel felelni. Az angol toryk közéleti szereplése a haladással szemben csak enyhítő és mérséklő jellegű volt, de egész más megítélés alá esnek a porosz junkerek, kik érzésükben, gondolkodásukban, nem pedig lényegtelen külsőségekben képviselték a múltat. Az

ő rovásukra kell arni, hogy Németország politikai és társadalmi fejlődése 1871 óta annak a két ellentétes iránynak torz keveréke, amelyekről már az előzményekben szólottunk. A hetvenkedő, kardcsörtető, imperialista junkerek tették az egész civilizált világ szemében gyűlöltté és rettegetté Németországot.

A szocializmus (kollektivismus).

A liberalizmus ellenhatásai közül, mint szervezett erő, mint doktrína, mint társadalmi és gazdasági program, a szocializmus a másik kettőnél jóval nagyobb jelentőségű. A több mint félszázados agitáció és szervezés az ipari országokban milliós tömegeket terelt a szociáldemokrácia zászlói alá. Nyugat-Európában ugyan elvesztette forradalmi jellegét, mely kezdetben olyan rémületet keltett, s egykori vérvörös színe lassanként rózsaszínné változott, de annyira átítatta a munkásosztályon kívül állók gondolkodását is, hogy ez dicsekedhetik ma legnagyobb eleven erővel a XIX. század hagyatékai közül.

A szocializmusnak az államszocializmustól a kommunizmusig van vagy félszáz különböző iránya, felfogása és válfaja. Maga a gondolat ősrégi, azt mondhatnánk: az emberi kultúrával egyidős. Azt az állapotot, melyben az egyes ember meg van fosztva minden autonómiájától és testestől-lelkestől odatpad az államhoz, s ennek a rabságnak fejében

felszabadul a mindennapi megélhetés gondjaitól, Plato Államától Cabet államregényéig egy sereg kommunista utópia dicsőíti, amelynek elkövetkeztével majd az elveszített aranykor, béke, boldogság-árad a magántulajdon igája alatt szenvedő emberiségre. Laveleye és Main Summer szerint az ősember ilyen kommunista társadalomban éltes a legtöbb népnél ez a primitív őskommunizmus előzte meg a tulajdon korát.

A kollektívizmus és a liberalizmus között a lén végtelen részletkérdésekben van néhány találkozó pont, de az alapfelfogás tekintetében áthidalhatatlan ellenlábások. A kollektívizmus az egyéni akaratot a vegetatív élet szűkebb körére szorítja; míg a liberalizmus a társulást csak az esetben ismeri el jogosnak, ha az szabad és önkényes elhatározásból származni. Vitatott ütközőpontjaik tehát az ember végcéljára és rendeltetésére vonatkoznak, s minthogy a kollektívizmus ezt a végcélt a vegetatív élet intézményesen biztosított élvezetében, a liberalizmus pedig a legkorlátlanabb szabadságban látja, a szocializmus és liberalizmus ellentétei világnézetiiek, s így a két irány megsemmisítő viszonyban van egymással. Ezért azt a kérdést, hogy szocialista legyen-e valaki, vagy inividualista, lehetetlenség eldönteni a tudományos okoskodás logikai fegyvereivel. Ennek az állításnak a szocialisták ellent fognak mondani, mert szerintük a szocializmus tudomány és tételei ugyanúgy bizonyíthatók, mint a fizikában a moz-

gástan vagy az erömútan matematikai formulákban kifejezett igazságai. Hosszabb bizonyításra nem szoruló valóság az, hogy a politikai és társadalmi kérdésekben vallott álláspontunkat lelki életünk irracionális faktorai szabják meg; erkölcsi karakterünk és sokkal inkább tudattalan, mint tudatos énünk diktálja, hogy individualisták legyünk-e, vagy kollektivisták. Miért vagyok individualista? Nem tudom, de érzem, hogy az vagyok. Ezért az individualisták és szocialisták érvelikkel sohasem fogják egymást meggyőzni. A meggyőződéses konok individualista sohasem fog rajongani azért az állapotért, amikor az embernyájakat beterlik egy nagy akolba, még akkor sem, ha ez a „megvalósult szocializmus” valamelyest tűrhető jólétet biztosít.

A szocializmusnak, a különböző árnyalatokat nem számítva, két főirányát különböztethetjük meg. Az egyik a tulajdonképeni szocializmus, amely megelégszik azzal, hogy a társadalom (állam) tulajdonába menjenek át az összes termelőeszközök, úgy azonban, hogy a fogyasztás, és annak irányítása továbbra is magánkézen maradjon. A másik faja a kommunizmus: ez egyformán eltörli úgy a termelési eszközök, mint a termelt javak szétosztása feletti szabad rendelkezés jogát, és mind a kettőt az államhatalomra ruházza.*) A szocialista tanok összességét két részre: kritikai (negatív) és konstruktív

*) Tugan-Baranoiuský, Der moderne Socialismus in seiner geschichtlichen Entwicklung. Dresden, 1908.

(pozitív) részre oszthatjuk. A kritikai rész támadó érveit a gazdasági individualizmusnak azokból a visszaéléseiből meríti, amelyek a kapitalizmus kezdeti korában ijesztő mértékben jelentkeztek.

A gazdasági individualizmus első ellenhatása legelőször Angolországban mutatkozott, ahol az előkelő körökhöz tartozó népbarátok hívták fel a közfigyelmet a munkásság túrhetetlenül nyomorúságos állapotára. Konkrét tervvel legelőször egy kiváló, nemeslelkű emberbarát, Owen gyáros, lépett fel. Owent a szocialisták kisajátították maguknak, de ő még nem szocialista. A munkaközösség, amelyet ő az amerikai New Harmony községben megkísérelt, a helyesen értelmezett szabadelvűséggel nincs is ellentétben. Igen nagy érdeme, hogy sürgette a munkásvédelmet, megszervezte az első szövetségi mozgalmat, megkezdte a munkások gazdasági szervezkedését, amely az angol munkásmozgalom történetében korszakos jelentőségű.

Az úgynevezett centralista szocializmus, amelyből a mai marxizmus kifejlődött, francia gondolat, megteremtői pedig Saint Simon, Pecqueur és Fourier; és ez nem véletlen: a centralizmus, a mindent magába záró egységes életforma csak az uralkodói abszolútizmus, az állami központosság levegőjében és francia agyban születhetett meg. Saint Simon még nem szocialista, de a polgári gazdasági rend kritikájában arra a végső konklúzióra jut, hogy a gazdasági anarchián csak egy nagy társadalmi össz-

működés segíthet. Ebből fejlődött a Marx nevéhez fűződő mozgalom, ki az utópisták szétfolyó tanait rendszerezte, s ezzel a munkásmozgalmat, mint mondják, tudományosan megalapozta.

Az európai munkásmozgalom kezdetét a Marx és Engels együttes szerkesztésében megjelent kommunista kiáltványtól számítjuk (1848). A kiáltvány klasszikus írásműs az elmét és fantáziát megragadó mondatokban összegezi a megmozdult negyedik rend hatalmi vágyait. Marx ugyanezt a Capitalban rendszerré szélesítette, s összeszedve a francia utópisták tanításaiból mindazt, amit a mozgalom elősegítésére hasznosnak vélt, kiegészítve a liberális közgazdasági írók bizonyos megállapításaival, szeszőzte a szociáldemokrácia szent könyvét. Korszakos jelentőségét nem nézetei eredetiségének köszönheti. Főműve, melyet igen sokan idéznek, de annál kevesebben olvasnak, rendszerező, kompiláló agy munkája, melynek minden egyes tételét megtehetjük az őt megelőző történetíróknál és gondolkodóknál. *)

*) A történelmi materializmusnak Condorcet az atyja; az osztályharc elméletét, mely az egész marxizmus gerince, megtalálhatjuk Thierynél és Guizotnál. Owennek jutott legelőször eszébe, a munkáskérdéssel kapcsolatban, hogyha a társadalmi miliőt megváltoztatjuk, minden megváltozik, mert az ember környezetének terméke. Fichte, a nagy német idealista filozófus, mutatott rá legelőször az érték és a munkabér különbségére; Saint Simon osztotta fel a társadalmat munkásokra és munkátlanokra, tanítványa, Comte, pedig felfedezte a tőke felhalmozódását. Ez a megállapítás természetesen nem kisebbítheti a mesteri dealiktikával megalkotott mű történelmi jelentőségét.

A szocialisták azt mondják, hogy Marx a szocializmust az utópiák ködös és bizonytalan hipotéziseiből a tudomány magasságaiba emelte. Mert a marxi felfogás szerint a szocializmus tudomány, amely tételeihez biztos exakt és csalhatatlan módszerek szerint jutott, és hogy híveivé szegődjünk, ahhoz nem szükséges más, csak hogy megértsük. Az állítás képtelenségénél csak az a naivság nagyobb, amellyel azt még ma is hirdetik. A marxizmus nem tudomány, hanem a múlt szempontjából történelmi, a jelen alakulásaiban pedig társadalmi tény. Marx főműve, a *Capital*, – mint Ernest Seillière francia tudós elmésen meghatározta, – nem egyéb, mint romantikus költemény, melynek az az állandó motója, hogy az „egyszerű proletármunka a gazdagságnak egyetlen forrása”. Marx elgondolásában a proletariátusnak olyan szerepe van, mint a zsidóságnak az ó-testamentumban: ez a választott nép, amely talpa alá kényszeríti majd a világot, s az emberiséget a burzsoáuralom szenvedései alól felszabadítja. A burzsoázia a marxizmusban bűnökkel fertőzött, minden emberi érzésből kivetkőzött emberi elem, létének alapja pedig a kizsákmányolás becstelensége. A proletariátusra szerinte az a hivatás vár, hogy a termelő erő szárnyain megalázott helyzetéből felemelkedjék, de evégből el kell proletarizálnia előbb az egész világnak.

A proletariátusnak ezt a megváltó viláгурalmát, a marxizmus szerint maga a tőke készíti elő.

mert észnélküli kapzsiságával, telhetetlenségével mind több és több proletárt termel, és ez matematikai bizonyossággal bekövetkezik. Mert az anyagi élet ellentmondása, az állandó konfliktus a termelő erők és a termelési viszonyok között, életrehívják a társadalmi forradalmat, és ez a kapitalista rendet végre is felőrli.*)

Az osztályharc elméletét, melyet Marx Thierry francia történetírótól kölcsönzött, és legelőször a kommunista kiáltványban röpitett világgá, a szocialista kritikusok sem tartják tudományosan eléggé megalapozottnak. Hibájául röjják fel, hogy maga sem tudta gondosan meghatározni az osztály fogalmát, a társadalmi munkamegosztás folytán keletkező különböző csoportok ugyanis még nem társadalmi osztályok, már pedig Marx a német forradalomról szóló könyvében vagy nyolc különböző társadalmi osztályt különböztet meg.

A „társadalmi osztály” valóban igen labilis, csaknem meghatározhatatlan, mondvacsinált fogalom, amelyre a szocialisták tisztán csak abstrakció útján tettek szert. Az újkori szabadelvűségnek jóformán egyetlen vívmánya, hogy elpusztította az osztályokra tagozódott középkori társadalmat, és behozta helyére, legalább in theoria, a teljes polgári egyenlőséget. A középkorban a társadalmi osztály fogalma, komoly valóság: maga az akkori jogrend-

*) Tugan-Baranowsky, Theoretische Grundlagen des Marxismus. 1905. 209. l.

szer különítette el az emberiséget osztályokra, melyek mind a maguk külön hivatását tölthették csak be, és igen nehéz volt egyik osztályból a másikba átjutni. Ennek az osztályokra való rétegződésnek és az emberek születési jupon való megkülönböztetésének üzent hadat az újkori szabadelvűség. És a szabadelvűség lényegével semmi sem annyira ellentétes, mint a társadalomnak megoszlása úgynevezett osztályokra, nem tekintve a munkamegosztásból származó, tehát mechanikus utón keletkezett csoportosulásokat, Az tagadhatatlan, hogy az újonnan felszínre tódult s megvagyonosodott polgárság, a teljes egyenlőség hangoztatása mellett úgy viselkedett, mint valami új, kiváltságolt társadalmi osztály és tiltakozott az ellen, hogy kiterjesszék a választójogot, hogy a közéletbe be ne tódulhassanak a munkások és a vagyontalan rétegek. De zárt osztályokról, középkori értelemben vett kasztrendszerrel beszélni nevetséges és túlzás. Hol van a határ, ahol a proletariátus elkülönül az úgynevezett polgári osztálytól? Proletár-e például az olyan munkás, akinek tulajdon háza és kertje van? Vagy lehet-e komolyan beszélni osztályokról Franciaországban, ahol évtizedek óta miniszterekké emelkedtek munkásvezérek, sőt egyszerű kézi munkások. Az osztályelméletben van egy csipetnyi igazság. A munkamegosztás, ez a legnagyobb társadalmat alakító erő, szétkülöníti az embereket foglalkozási ágakra; ezekben a foglalkozási csoportokban valóban meg van a hajlandóság

arra, hogy közös érdekeik megvédésére osztályszerűen megszervezkedjenek. De a foglalkozási csoportok még nem társadalmi osztályok; még nálunk, Magyarországon, ebben az erősen hierarchizált országban sem, mert még itt is át lehet kapaszkodni egyik csoportból a másikba. De lehet-e szó osztályokról Amerikában, ahol mindenki munkás, ahol munkásokból lesznek milliomosok, majd a milliomosok lezármazottjai ismét munkások? Az osztályelmélet pusztán fikció, de igen jó eszköznek bizonyult a munkások forradalmasítására.

A filozófiai marxizmus tartó váza az érték-többlettan. Az érték-többlet a munkaerő megfizetése és a hozadék közötti különbség. Marx ebből a máig is vitás értéktanból vezeti le a saját érték-többlettanát, az úgynevezett profitelméletet. A profit az ő frazeológiájában a kapitalisták által elharácsoltság érték-többletet jelenti. A vállalkozók profitja e szerint munkátlan jövedelem, s onnét ered, hogy a termelésben egyedül résztvevő munkás meg nem fizetett munkáját ellopják. Marx utódai és a kommentátorok erre építették a kizsákmányolási elméletet, (Ausbeutungstheorie); ennek folyománya, az ő logikájuk szerint, a mind nagyobb, majd óriásivá felduzzadt vagyonok felhalmozódása, (Accumulationslehre); a mindennek végső és rettentő konzekvenciája pedig, hogy a munkásosztály végül is nyomorulttá, koldusszegénnyé züllik, a termelő eszközök, a javak összessége pedig néhány kapitalista nagyvállalkozó kezében összpontosulnak (Verelendungstheorie).

Maguk a szocialista magyarázók sokat nyesegettek és módosítottak Marx tanításain, de meghagyták belőle annak legfontosabb részét, az osztályharc forradalmasító tanát, és a szocialista propagandának mindmáig a kommunista kiáltvány meg a Capital szolgálnak általános útmutatóul. Arra az esetre, ha a szocializmus meghódítja az államot, ha tudniillik a szocialisták mint többségi párt bejutnak valamely ország parlamentjébe, vagy valamely forradalom céljuk elérésében elősegíti őket, eddigi programpontjuk szerint a következőképpen készítik elő az átmeneti állapotot a teljes kollektivismus elérésére:

A földtulajdon kisajátítása és a földjáradéknak az állami kiadásokra való fordítása. Erős progresszív adó, az örökösödési jog eltörlése, a hitel központosítása az állam kezében a nemzeti bank révén állami tőkével és kizárólagos monopóliummal. A közlekedés központosítása az állam kezében, az állami üzemek és termelő eszközök szaporítása. Egyenlő munkákéin szer mindenki számára, munkáshadsereg felállítása, főleg mezőgazdasági célokra; mezőgazdasági és ipari üzemek egyesítése.*)

A liberális közgazdászok a felelettel nem maradtak adósok, ellenérveiket Schaeffle *Aussichtslosigkeit der Sozialdemokratie* című műve nyomán a következőkben foglaljuk össze:

a) A kollektivista termelés demokratikus alapon lehetetlenség. Nem lehet Levezetni másképpen, csak hierarchizált közigazgatással s minthogy nem lenne semminemű demokratikus jellege, nem nyújt-

*) Tugan-Barano'wsky, *Der moderne Sozialismus in seiner geschichtlichen Entwicklung.*

hatna sem szabadságot, sem egyenlőséget, sem a hatalom visszaélései ellen biztosítékot.

b) Minden ugyanazon nembe tartozó dolgot egy nagy társadalmi műhelybe központosítanának, amely az ugyanazon idő alatt végzett munka egyenlő jutalmazásának elve szerint működne. Csakhogy demokratikus szervezet mellett, a hangzatos szókkal jól tartott emberek nem vetnék magukat alá önkéntes áldozatoknak, hogy megtakarításaikkal hozzájáruljanak a termelési eszközök fejlesztéséhez. Azok pedig, kik a maguk részét megkapták, nem volnának hajlandók arra, hogy feleslegüket másokkal megosszák.

c) Feltételezni azt, hogy minden termelési ágat központosítani lehet egyetlen nagy szervezetben, uniformizált munka és egyenlő munkaidő szerint, elmentében van minden tapasztalattal, amit eddig az ipar területén szereztünk.

d) A termés fokozása csak a következő feltételek mellett válnék lehetségessé: kegyetlenül szigorú igazgatás, a munkások tevékenységének növelése,- csakhogy a demokrácia túlerős fegyelemnek nem veti magát alá. Minthogy azonban ez a helyzet nem tudná pótolni sem a jövedelmet, sem a kockázatot, sem a fokozott munkára való ösztönzést, az ilyen termelés mellett megszűnnék az iniciatíva, a felelősség, az érdek, ami a cselekvést mozgatná ... és szétosztani a termékeket szükségletek szerint, lehetetlenség. Keresztülvihetetlen volna és természetsze-

rúleg azzal járna, hogy egyformává tegyük magukat a szükségleteket. Ez az állapot tehát nem volna egyéb, mint kizsákmányolása annak a munkának, melyet a sokaságra rákényszerítettek a hatalmon levő part ágensei, a munkásmozgalom diadalmas parazitái.

A központosító zsarnoki és dogmákba, burkolt marxizmus nem egyéb, mint francia centralizmus továbbfejlesztve a munkásosztály hatalmi érdekei szerint, bevonva az egész Hegel-féle filozófia mázával. Sokkal derültebb, tisztább és biztatóbb világba lépünk, ha betekintést nyerünk az angol munkásvezérek és elméletírók elméműhelyeibe, akik újabban szocialistáknak nevezik magukat, annak dacára, hogy a kontinens szindikalista, marxista és bolsevista szocializmusához alig van közük. Az angol munkásprogram csak Angliára szorítkozik, de a munkásmozgalom angol irányának nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a jövő kialakulásában, mert a történelem tanúsága szerint háromszáz esztendő óta Angolország adott a művelt emberiségnek irányt minden nagy társadalmi és politikai kérdésben.

Az angol munkáspárt csak nagy vonásokban kidolgozott pártprogramjának gyökere a régi Owen-féle kooperációs termelési szisztéma. A marxizmustól eltérő legfontosabb tanítása, hogy az osztályharc-elméletet és a társadalmi forradalmat, az európai szocializmusnak ezt a tartó pillérét teljesen elveti. Snp3vden kijelenti, hogy az európai szocializ-

must a forradalmi elem pusztításai tették akcióképtelenné, ezért szerinte az angol munkásmozgalom csak alkotmányos és az eddig mindenkor bevált demokratikus utakon juthat el céljához.*) A kapitalizmus szerintük is csak átmeneti állapotot jelent, ugyanúgy, mint a feudalizmus, melyből kibontakozott, ezért a gazdasági problémákat többé megoldani nem tudja. Nem képes ugyanis kiirtani a világból a szegénységet, az időnként fellépő, nem egyszer katasztrofális gazdasági válságokat, a velük járó munkanélküliséget és nyomorúságot. Ők is egyetértenek az európai szocialistákkal abban a tekintetben, hogy nem az emberekben, hanem a rendszerben van a hiba, melynek keretében lehetetlenség továbbra is biztosítani a termelés és a javak elosztásának harmóniáját. Megoldási módszerei azonban a marxizmussal nem egyeznek meg egyetlen pontban sem. Már a Fabian Society igen éles kritika alá vette a marxizmust, s annak egész konstruktív részét, mint hasznavetetlen elutasította. Az angol munkáspárt programja szerint a kapitalizmus életképtelen állapotát fel kell váltani egy új gazdasági formának, a társadalmi kooperáció alapján. Nagyüzemek, a bányák, a villamos áramfejlesztő-telepek átmennének a községek vagy az állam tulajdonába, és a munkások szakértő tanácsai vezetnék tovább az üzemet teljes egyéni felelősséggel. Ők ezt az eljárást nem államosításnak, hanem nacionalizálásnak,

*) Philipp Snowden, Labour and the new World. London, 1924. 69. 1.

nemzeti tulajdonba vételnek nevezik. Erre a célra legalkalmasabbnak a szénbányatulajdon kínálkozik. A szénbánya a magántulajdonnak az az ága, mely a kapitalizmus kritikusaiknak leelőször szemet szűrt. Azt mondják, hogy a természet készen ontja jóformán minden üzleti kockázat és költségesebb befektetés nélkül azt az anyagot, amely az egész ipart valósággal hatalmában tartja. A szénbányatulajdon valóságos hitbizomány, élvezőjének üzleti kockázat és fáradság nélküli munkátlan jövedelmet hajt. A bányák Snowden szerint összes tartozékaikkal együtt átmennének a nemzet tulajdonába oly módon, hogy a tulajdonosok tisztességes kártalanítása után a vezetést a bányavidék szerint választandó munkástanácsok gyakorolnák; az egész üzem viteléért a közvélemény előtt egyik miniszter lenne felelős.

Az angol munkáspárt szerint a tulajdonhoz mindenkinek egyformán joga van, és a kapitalizmusnak az a legfőbenjáróbb bűne, hogy lehetetlenné teszi az emberiség legnagyobb részére nézve a tulajdon elérhetésének reményét. Minthogy a tulajdonhoz mindenkinek joga van, aki dolgozik, ezt a jogot a dolgozók számára csak úgy tesszük elérhetővé, ha a nagy kapitalista üzemek kisajátítása után a dolgozók és fogyasztók kooperatív közületei maguk veszik kezükbe a termelés és a fogyasztás irányítását. A MacDonald- és Snowden-féle szocializmus, mint látjuk, a marxizmussal ellentétben decentralisztikus, amellet antibürokratikus, mert mint maga Mac-

Donald hangoztatja, a termelés vezetésében a hivatalnoki kasztnak semmiféle szerep nem jutna.

Az angol munkások pozitív programja még egy kissé kiforrotlan és ellenmondásait alapos kritikával szintén ki lehetne mutatni. De megvannak benne viszont azok az értékes elemek és jellemvonások, amelyek képessé teszik arra, hogy tovább fejlődjék és a termelési konszolidációnak esetleg bázisul szolgáljon. Ezek a főbb jellemvonásai pedig a következők:

Az angol munkásmozgalom célkitűzései egyoldalúan gazdaságiak; nem bántják az emberiség vallásos hitét, nem gázolnak bele az erkölcsi életbe, mint a marxisták és nem bolygatják meg a családot. A marxizmus idétlen és tudományos lomtárba való történelmi materializmust az angol munkás-teoretikusok említésre sem méltatják. Második legfőbb jellemvonása az angol munkásmozgalomnak, hogy a társadalmi szolidaritás keresztyéni és humánus elvén áll, és nem szór folyton átkokat a „kizsákmányoló tőkések” ellen. Individualista, amennyiben a jövő társadalmát az egyénre, annak helytállására, intelligenciájára és munkakedvére építi. Végül nincsenek lezárt, szigorúan körvonalazott, körmönfontan kiagyalt dogmái, ezért, tovább módosulhat és fejlődhet.

A katolikus reakció.

A liberalizmus nem ellenkezik semmiféle vallással, feltéve, hogy az illető vallás nem lázít gyűlöltre, nem igyekszik fenntartani haladó útjában az evolúciót. Egészen más álláspontot foglal már el az egyházzal szemben, amely a szabadelvű felfogás szerint csak külső institúció, pusztán hatalmi közület, és magához a valláshoz csak annyiban van köze, amennyiben a vallás szubjektív érzületét kihasználja befolyásának növelésére. Ezért a megalkuvást nem ismerő szabadelvűek nem ismertek el semmiféle egyházat, illetve nem túrték meg, hogy bármely egyház is az egyetlen közhatalommal, az állammal szemben jogokat vagy kiváltságokat követelhesen magának. Az egyházat legelőször az Egyesült Államok egyik állama, Carolina, különítette el az államtól még a XVII. század első felében. Amerikán kívül ennek a fontos liberális követelménynek szószerint való végrehajtása csak Franciaországban és részben Angliában sikerült, de a szabadelvűek sehol sem mondtak le róla és mindmáig hangoztatják, hogy az egyház vallásos emberek szabad társasága, maguk a különböző vallások csak úgy fejthetik ki erkölcsjavító hatásukat, ha tisztán csak tanító egyházak maradnak.

A katolikus egyház a középkorban összeforrott a rendi társadalommal és állammal, de még inkább egy testvér volt a korlátlan hatalmú királysággal az újkor kezdetén. Bossuet püspök a kettő kapcsolatait

úgy magyarázta, hogy az egyház és az állam két egyenrangú hatalom, melyek kölcsönösen támogatják egymást. Mint tekintélyi elven nyugvó és szervezetében arisztokratikus intézmény, természetes ellenségként szállt szembe az angol liberalizmussal és a francia felvilágosodással.

Az egyházat a francia forradalomban, mint ismeretes, igen súlyos csapások érték. A szabadelvűség túlzói nemcsak a külső intézménynek, hanem magának a vallásnak is hadat üzentek és ledöntötték a legfőbb vallásos fogalmat is trónjáról. De mindezeket a csapásokat szerencsésen kiheverte, sőt a Szentszövetség megalakulása után új erőt kapott. A megpróbáltatások azonban nem múltak el. A szabadelvűség győzelme nem ártott, mert a liberalizmus az egyház iránt közömbös, de feltámadt az egyháznak egy könyörtelen, meg nem alkuvó ellensége, a forradalmi szocializmus. Alkalmazkodnia kellett tehát az új megváltozott viszonyokhoz és alkalmazkodott. Semmi sem bizonyítja jobban ennek a kételkedéses intézménynek hatalmas életerejét, mint-hogy felismerte azt az ellenséget, amely tekintélyét és hatalmát leginkább veszélyeztette, és megtalálta a védekezésnek igen hatásos módjait. Eszközök a legnagyobb bőségben állottak rendelkezésre, hiszen az egyház a dogmáknak, a társadalmi eszméknek, a gondolatoknak olyan kiterjedt tömegével rendelkezik, amilyennel a világnak egyetlen más intézménye sem. Arról volt szó, hogy a katolikus egyház elhelyezkedjék a XIX. század új viszonyai közepete,

s ebből a célból nagyon jól ki lehetett használnia részben a gazdasági liberalizmus szemmel látható árnyoldalait és még ennél is jobban a szocializmus fenyegető rémét, az új rendnek azt a veszedelmes lerakódási termékét.

A kommunizmus vagy kollektivizmus nem ellenkezik a katolikus egyház tanításaival, sőt a katolicizmus megegyezik a szocializmussal abban, hogy a leghatározottabban kárhoztatja az individualizmust, amit Brunetiere Ferdinánd, a nagy katolikus író így fejezett ki: „L'individualisme destructeur est grande maladie du temps présent”. Eléggé ismert, hogy a jezsuiták szervezték meg a XVII. században az eddig egyedül sikerült nagyobb szabású kommunista kísérletet Paraguay ban.

Az első nagyobb lendületű egyházi reakció a francia restauráció alatt jelentkezett. Tollforgatói közül Chateaubriand és Joseph De Maistre érdemelnek említést, – mind a ketten a romantikus katolicizmus szóvivői. Az előbbi mindent, ami a katolicizmusban szép, hatást keltő, ami a kedélyt, a fantáziát megragadja, csillogó képekben tárta olvasói elé a Keresztyénség szelleme (Le Genie du Christianisme) című könyvében. Olyan fellengzősen, képelethez szólóan van megírva, hogy nem csoda, hogy az előkelő körök, kik megundorodtak a forradalomtól, könyvét úgy forgatták, mint a bibliát. Az ellenhatás ugyanebben az időben Németországban is mutatkozott, s a katolikus reakció vezérei közül Ádám Müller, Ludwig von Hallév, és Friedrich

Schlegel érdemelnek említést. A katolicizmus romantikusai zűrzavaros eszméket hirdettek, de egyetlen épkezléb és végrehajtható tervet sem tudtak felvetni. Dicsőítették, imádták a középkort, és zabolátlan képzelődésükben azt hitték, hogy vissza lehet állítani a nemesség kiváltságait.

A 60-as esztendőkbén, miután Lassalle a szociáldemokrata pártot megszervezte, a katolikus körök észbekaptak és újabb s az eddigieknél nagyobb arányú tevékenységhez láttak. A legbuzgóbb hívők is észrevették, hogy a romantikus katolicizmus nem egyéb, mint pusztá fantazmagória és ezeket az agyrémeket nem állíthatjuk szembe az új egyházellenes propagandával. A szocializmus fellépésének eredménye az is, hogy az egyházi körök ettől az időtől fogva foglalkozni kezdenek a munkáskérdéssel. Ketteler mainzi püspök 1864-ben megjelent Arbeiterfrage und Christentum című könyvében a munkáskérdést mint vallási kérdést tárgyalja s igen élesen megtámadja a kapitalizmust, amely a munkást testileg-lelkileg tönkretesz és elnyomja. Lassalle olyan nagy hatással volt rá, hogy az „Eherne Lohrgesetz” néven ismert Lassalle-féle hipotézist is elfogadja. Ugyanebben az időben indul meg Franciaországban is a munkáskérdés tárgyalása és a kapitalizmus elleni támadás, szintén egyházi részről. A belgák és a franciák abban különböznek a németektől, hogy a Hegel-féle étatizmust elutasítják, határozott állami beavatkozás helyett társadalmi szervezkedést, propagandát és tevékenységet sürgetnek.

A keresztényszocialista mozgalom csak csekély reménnyel biztató kezdet volt XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* című enciklikájának megjelenéséig (1891), amely a katolikus politikának határozottabb irányt és pozitív tartalmat adott. Ebben a korszakos jelentőségűnek mondható írásában azt vázolja nagy vonásokban, hogy milyen legyen a keresztény állam, hogy e földön isteni rendeltetését betöltse. Figyelmét egyetlen egy sem kerülte el a 90-es évek égető problémái közül. Kötelességévé teszi az egyház papjainak, hogy a társadalmi kérdés rendezésében aktív részt vegyenek, a munkások számára pedig követeli azt a munkabérminimumot, melyből minden munkás tisztességesen megélhet.

A keresztényszocialis mozgalom, amelyet Nyugat-Európában többnyire „keresztényszocialista” mozgalomnak neveznek, éppen úgy nem egységes, mint a nemzetközi szocializmus. Nincs egységes, minden országban egyformán vallott programjuk, ezért csak nagy vonásokban jellemezhetjük azt a viszonyt, melyet a tetté vált katolikus reakció a szabadelvűséggel szemben elfoglalt. Magának a mozgalomnak hatalmas irodalma van s nincs a modern életnek egyetlen részletkérdése sem, melyet vizsgálat tárgyává ne tettek volna abból a szempontból, hogy milyen álláspontot kell vele szemben elfoglalnia a katolikus egyháznak. A mozgalom célja megvetni a „keresztény demokrácia” alapjait. Azok előtt a nagykészültségű, emelkedett gondolkodású katolikus írók előtt, akiket a liberalizmus félszeg ki-

növéssei elkeseredéssel töltötték el, egy örök szépségű klasszikus példa lebegett: Szent Ágoston, Isten ál-lama. Ezzel a modern katolicizmus félremagyaráz-hatatlanul szint vallott a demokrácia mellett. Óriási haladás ez, XIV. Lajos kora óta, amikor az egyház a perzsa királyokéra emlékeztető legrettenetesebb zsarnokságot úgy védte, mint isteni intézményt. Ka-tolikus írók rámutatnak arra, hogy a régi római cézárizmst minden idők egyik legtúrhetlenebb zsarnokságát éppen az egyház semmisítette meg az-által, hogy az emberi jogokat mindenkire kiterjesz-tette. Az államhatalom tehát nem lehet korlátlan és minden állampolgárt megilletnek a liberálisok által is hirdetett szabadságjogok. A szabadelvűség-gel szemben az egyházi írók állásfoglalása negatív. Szerintük az európai forradalom a reformációval kezdődik, mely a Testimonium internum Spiritus Sancti (a Szent Léleknek belső tanúságtétele) elvé-vel elvetette a külső egyházi tekintélyt. Az indivi-dualizmus tört ki a francia forradalomban, ez fer-tőzte meg egész Európa levegőjét, ez tette közö-nyössé az embereket az egyházzal szemben. A libe-ralizmus tagadhatatlan visszaéléseit természetesen magával a liberalizmussal azonosítják. Ilyen első-sorban a plutokrácia, amely zsarnoki módon leigazza a tömegeket, maga habzsolja el az emberek elől a föld összes javait. Ugyanaz a plutokrácia Isten-tagadó materializmusával megrontotta a közerkölcsö-ket, Istentől, egyháztól eldigenítette a hívőket. Georg Pesch, német jezsuita író, azt az abszurd té-

telt állítja fel, hogy a szabadelvűség és a szocializmus között nincs is lényeges különbség, s maga a szocializmus nem egyéb, mint a 'munkások liberalizmusa.

A német katolikus írók az erős államhatalmat szükségesnek vélik azért, hogy hatalmi szavával visszaszorítsa a kapitalizmusnak a túlkapásait és megvédelmezze a gazdaságilag gyengéket. Sokkal józanabbak és sokkal gyakorlatibb utón járnak az említett francia és belga keresztényszocialisták. Freppel belga püspök, akinek igen nagy szerepe van a belga keresztényszocialista mozgalom megszervezésében, egyik pásztorlevelében kikel a Hegel-féle államelmélet ellen. Többek között azt mondja, hogy az állam intervenciója csak a jogok védelmére és a visszaélések elhárítására terjedhet ki. Tökéletesen ugyanez a francia álláspont. Belliot szerint a legfőbb teendő az új formákba, az új társadalmi keretekbe bevinni a katolicizmust. A legfőbb feladat tehát kiengesztelni, rendezni, társulni, összehozni, egybekapcsolni az embereket, hogy a természetes egoizmust megzabolázzuk, – mondja Belliot.

A keresztényszocializmusnak egyetlen árnyalata sincs, mely a tulajdon szentségét tagadná. A magántulajdon az embernek természetes joga és önmagában, ha az emberek élni tudnak vele, nem veszedelmes, nem vezet szükségképpen kizsákmányolásra. De a munkának meg kell adni illő jutalmát, mint azt XIII. Leó pápa a Rerum novarum enciklikában hirdeti, s ha az emberek az evangélium

törvényei szerint élnek és cselekszenek, a kapitalista gazdasági rend visszaélései megszűnnek. Ezt a kérdést nem részletezzük tovább; a katolikus írók egészben elfogadják a liberális gazdasági rendszert, a szabad konkurenciával együtt. Minthogy ugyanúgy üldöznek, kárhozthatnak minden állami zsarnokságot és elnyomást, akár csak a liberálisok, azt mondhatjuk, hogy ők köze} sem olyan antiliberálisok, mint amilyennek látszanak. Kritikai észrevételeik a liberális gazdasági rendszerről egészen helytállóak, de abba a hibába esnek, hogy az individualizmust a féktelenséggel, az erkölcsi szabadossággal, a kapitalizmust pedig a kizsákmányolással azonosítják. A nemzetközi szocialistáktól igen sokat tanultak; ők is nekiláttak a munkásság megszervezésének és egyes országokban, pl. Belgiumban és Ausztriában nagy sikereket értek el. Ha tételről-tételre összehasonlítanánk a keresztényszocializmust a liberalizmussal, kitűnnék, hogy lényegbe vágó különbség milyen kevés van közöttük. Hiszen a legfontosabb és igazán alapvető kérdésekben teljesen megegyeznek, különösen a franciák; ezek pedig a tulajdon szentsége, az állami beavatkozás korlátozása, a szabad társulás, szervezkedés és kooperáció. A keresztényszocialisták Nyugat-Európában vannak annyira demokraták, mint a világnak bármely progresszív pártja. Az osztrákok például a kereszténységet igen jól össze tudják egyeztetni a köztársasági államformával, a német centrum-

párt ma már republikánus, és hasonló módon progresszív.

Magyarországon a keresztényszocializmus egészen alárendelt jelentőségű, kisstílű mozgalom. A legmagasabb körök kezdeményezésére jött létre annak idején, s minthogy a demokráciával és a haladásal össze nem egyeztethető intézményeket támogat, mint aminők a nagy főpapi stallumok, a főúri hitbizományok, a nagy tömegek előtt nem tudott népszerűsége vergődni. Olyan demokratikus és haladó programmal, mint aminő az osztrák keresztényszocialistáké, a jelentékeny részben katolikus Magyarországon bizonyára nagy politikai hatalommá nőné ki magát

VII. FEJEZET.

A liberalizmus és a XX. század problémái.

A szabadelvűség hanyatlása és válsága; a diktatúramánia. – A demokrácia és a parlamentarizmus. A demokrácia és a parlamentarizmus csak ott jutott válságba, ahol azelőtt sem volt. Túlságos sokat követelnek a parlamenttől. Demokrácia nincs helyi önkormányzat nélkül. – A tőke és munka. Az eszményi gazdasági liberalizmus és a gazdasági szabadság a valóságban. Mít ér az állami intervenció? Az államszocializmus tanulságai. A szocialisták miért nem merik programjukat megvalósítani? A termelési módok javítása csak a meglévő alapokból indulhat ki. – A liberalizmus jövője. A politikai és gazdasági individualizmus dogmái revízióra szorulnak.

Jean *Bourdeau* francia szociológus egy elmés tanulmányorozatában*) azt fejtegeti, hogy két szolgátság fenyegeti a mai embert, s nem tudjuk, a kettő közül melyik veszedelmesebb. Egyik a szocializmus kísértete, mely az „egyetemes bürokrácia” fegyház-államába akar berekeszteni bennünket, a másik a növekvő állami intervenció, a modern demokráciának ez a különös eltévelyedése.

*) Entre deux Servitudes. Paris. 1910.

Ehhez a kettőhöz a liberalizmusnak és a demokráciának még egy harmadik, ádázabb ellensége, járult: az Európaszerte jelentkező diktatúramánia. Ez a háborús pszichózisból pattant ki, s részben az orosz bolsevizmusnak, részben pedig az olasz fascizmusnak infekciójaként terjed tovább, szószólói pedig azokból a jobboldali reakciókból toborzódnak, akik a polgári szabadságnak azelőtt is esküdt ellenségei voltak. A legtöbb hadviselt országban van egy csomó martalóc lelkületű ember, akik minden kalandos vállalkozásra kaphatók. Ezt a népséget *Le Bon* a szocializmus lélektanában „inadaptés”-nak, – alkalmazkodni nem tudóknak – nevezi; ez az a bizonyos, nagyrészen enervált értelmi proletariátus, amely nem találja meg a maga helyét a gazdasági szabadverseny alapján berendezkedett társadalomban. A diktatúra járvány oka még a parlamentek általános betegsége, a pártokra, frakciókra való szétesés; ez ébresztette fel a gyűlöletet a jobb-érzésűekben a parlament iránt, A képviseleti kormányzásnak ugyanis elengedhetetlen feltétele a nemzeti szolidaritás a nagy célokban, az egység, mikor közös nemzeti érdekekről van szó; ott, ahol a parlament foglalkozási csoportokat vagy osztályokat képvisel, a parlamentarizmusnak vége. Az angol alsóházban sohasem volt több két nagy pártnál, de ez a két párt is a legtökéletesebb egységet mutatja akkor, ha a birodalom jövőjébe vágó nagy kérdések kerülnek szóba.

A csoportokra, frakciókra bomlott parlamen-

tek, ha még hozzá a legaprólékosabb gazdasági kérdésekben is dönteniök kell, nem tudnak megbirkózni a rájuk nehezedő feladatokkal; így aztán nem csoda, ha sokan úgy gondolkodnak, hogy dobjuk félre a fecsegő képviselőházat, bízzuk a kormány gyepőlőjét valami erős kézre, az intézzen mindent teljhatalommal.

A legjobb akarat sem tagadhatja, hogy a demokratikus állami gépezet infámis rosszul működik. De állandó, s igen heves támadások céltáblája az individualizmus másik vívmánya is, a kapitalista gazdasági rend. Úgy látszik, hogy előzményekben ismertetett ellenhatások közül a kollektívizmus a szabadság gondolatát túlnőtte, legalább nálunk, de még rajtunk kívül egy csomó európai országban; szóval az individualizmus lejtőre jutott. Mintha az a nagytömegű politikai, társadalmi, gazdasági doktrína, amit Európa John Locke fellépése óta gyártott az individualizmus megszilárdítására, mind kárbavesztett fáradság volna.

A politikai és gazdasági liberalizmus válságának kielégítő tudományos magyarázatát adni igen nehéz, külön kötetet igénylő feladat volna. A kettő válsága részletjelensége az általános világnézeti válságnak. A világnézetek borultak fel, s miközben az individualizmus létéért küzd, ugyanúgy mint a XVII. és XVIII. században, ellenfelei nem nyújtanak semmit, ami a cselekvésnek biztos zsinórmértékül szolgálna. Ezért alábbi megjegyzéseink csak

arra szorítkoznak, hogy néhány támaszponttal szolgáljunk az individualizmus válságának megértéséhez.

A demokrácia és a parlamentarizmus.

A megvalósult politikai liberalizmus a demokráciát, másszóval a legfelsőbb állami igazgatásban a nép szuverenitását, ezenkívül a teljes helyi önkormányzatot jelenti. Mill Stuart a képviseleti kormányformát tekinti az elképzelhető legtökéletesebb önkormányzati típusnak. Legfontosabb előnye, hogy demokratikus ugyan, de ugyanakkor arisztokratikus is, mert a közügyekben járatlan tömegek csak kiválasztanak maguk közül néhány száz embert, ezek ismét ráruházhatják a kormányhatalmat azokra, kiket maguk között erre a legméltóbbuak tartanak. Minthogy lehetőségessé teszi, hogy az egész állami irányítás egy kis elit csoport kezében maradjon, minden eddigi tapasztalat szerint ez óv meg nemcsak a közhatalmak visszaélései, hanem ugyanakkor a kontárok beözönlése ellen is.

Ferrero, az ismert nevű olasz történész, a demokrácia és parlamentarizmus fenyegető csődjét úgy magyarázza, hogy a legyőzött országokban a régi dinasztiák elvesztve trónjukat, magukkal rántották a tekintélyi elvet, a konszolidációnak, az állandóságnak ezt a hosszú századokon át biztos talpkövét. Ez a hipotézis igen sokat mond ugyan, de még többet fűzhetünk hozzá.

Ott, hol a középkori eredetű isteni monarchia az úgynevezett liberális éra alatt teljes fényében tovább élt, önáltatás volt a demokrácia. Így azután a zavar, a fejtelenség, a kormányok tehetetlensége a dinasztiák elűzése után egészen érthető. Mert ahhoz, hogy egy társadalom a századokon át kipróbált angol parlamentarizmust átvegye, nem elég a pusztá akarát: be kell hozzá rendezkedni lelkileg, a szükséges gyakorlat pedig nem sajátítható el márról holnapra. A tömegek maguk is érzik kiskorúságukat. Gyakorta, hallunk ilyen kijelentéseket: kár, hogy nincsenek ma nagy embereink! Önkéntelen beismerése ez annak, hogy mennyire tehetetlenek vagyunk egyéneként és úgy is, mint tömeg. Érezzük, hogy azt a misztikus tekintélyt, amelyet a felhőkben trónoló dinasztia személyesített meg egykor, ma csak egy kiváló ember esze és energiája tudná pótolni.

Az az állítás, hogy a demokrácia csődbejutott, igen alapos megfontolásra szorul. Mert vajjon használhatetlennek bizonyult-e a demokrácia, mint olyan, azért, mert nem funkcionál pl. Olaszországban, vagy nálunk, vagy Spanyolországban! Nem juthatott csődbe az, ami nem volt, s nem lehet használhatetlennek kikiáltani azt, amit az életben ki sem próbáltak. A demokráciához elengedhetetlenül szükséges a tömegek érdeklődése közügyek iránt, szükséges hozzá egy bizonyos mértékű politikai erudíció. Solon, Athén bölcs törvényhozója, mondta, hogy be kell börtönözni azokat a polgárokat, akik

hazájuk közügyeivel nem foglalkoznak. Aki azzal kérkedik, ma a demokrácia korában, hogy politika nem érdekli, a közügyekkel nem foglalkozik, közömbösségével azt árulja el, hogy mint állampolgár kis-korú. Mert az igazi népuralom első kelléke az a tudat, hogy mi magunk vagyunk az állam, következőleg minden közhatalom a mi akaratunk végrehajtója. Mikor az angol ezt mondja: I am England – Angolország én vagyok, – ez a mondás nem az üres nemzeti nagyzás frázisa, hanem annak kifejezője, hogy az öntudatos angol polgár semmit sem vár felülről, hogy a nemzet kollektív cselekedeteiért, mint az államnak tagja, ő maga is személy szerint felelős.

A parlamentarizmus nehézségeinek legfőbb oka az a körülmény, amelyre az előzményeiben már céloztunk. A választók minden állampolgári teendőt a parlamentre vagy a kormányra tukmálnak, azt követelik tőle, hogy mindenki helyett gondolkodó, mindent látó egyetemes értelem, mindent igazgató akarat legyen. Intézzé, irányítsa, szanálja ne csak az állam pénzügyeit, hanem a magángazdaságot is, sőt adminisztráljon, az arra szorulóknak pedig munkát és kenyeret adjon. Ennyi feladatnak igazán nem felelhet meg. Nem lehet azt kívánni egy testülettől, hogy kifogástalanul végezze azt az ezernyi teendőt, ami a magántevékenység számára van fenntartva, mint a hitelszerzés, a termelő eszközök tökéletesítése, a gondoskodás minden egyes embernek munkáról. És az ilyen demokrácia természet-

szerűleg rengeteg pénzbe kerül. Ugyanilyen szerencsétlen gondolat, amellet demokráciaellenes, azt követelni az államtól, hogy adminisztráljon. Amerikában a washingtoni központi kormányra csak a nagy, általános, az egész birodalmat érdeklő ügyeket bízta. De viszont a polgárság maga végzi közvetlen érdekeit érintő lokális ügyeit, s így kénytelen mindenki, akarva, vagy nem akarva, foglalkozni helyi politikával. Ha a közigazgatás rossz, ha a választott tiszviselők vagy a bírák korruptak vagy tudatlanok, a választók maguk isszák meg az önkormányzat levét. Ennek a demokráciának magasabbrendűsége, ami bürokratikus ál-demokráciánkkal szemben, nem lehet vitás.

A hamis demokrácia arról ismerhető meg, hogy a polgárok folyvást a kormányt csepolik, de ők maguk a kisujjukat sem mozgatják. Ennek az ál-népuralomnak köszönhetjük a diktatúrajárványt, mert sokan, nem is éppen helytelenül, úgy gondolkoznak, hogy ha már úgyis felülről lesünk mindent, kiadósabb lesz, ha a szószátyár parlament helyett az egész államhatalmat egy emberre ruházzuk. De a fejlődés kontinuitását csak a népuralmi rendszer biztosíthatja, csak az állandó, éber közakarat és közvélemény nyújthat a közhatalmak visszaélései ellen némi oltalmat. Ahol az emberek diktatúrát kívannak, az aktivitás eltompult, a vágyak kialudtak, a remények füstbementek, itt egyetlen aspiráció csak az, hogy zavartalanul élhessék a maguk hitvány, kicsinyes vegetatív életét.

A tőke és a munka.

Montesquieu írja, hogy a különböző kormányzati formákat, az alkotmányos monarchiát, az arisztokráciát, a demokráciát túlzásaik teszik tönkre. Ez a tétel szószerint érvényes a gazdasági liberalizmusra is, melynek filozófiai elgondolásában, úgy, amint az Smith Ádám, Ricardo, Cobden írásaiban van megrögzítve, semmi sincs, ami ellentétben volna az általános emberi morállal, és nem egyeznék meg a keresztyén vallás erkölcsi tanításaival. De a tanok rendszerint mássá válnak a prózai világban, meghamisítják, kiforgatják őket a való életben. Még a Cobden-féle manchesterizmus sem olyan érzéstelen, rideg, üzleti világszemlélet, mint ráfogták, a smithianizmus pedig a legszigorúbb erkölcsi, mondhatnánk világnézeti alapon álló doktrína. A klasszikus közgazdaságtan a legszélesebbkörű szabadságot úgy értelmezte, hogy a már említett belső erkölcsi törvények bizonyos szabályos mederben tartják majd a gazdasági tevékenységet, a munkás és munkaadó pedig közös érdekeiknek talaján megtalálják az út-ját-mód-ját annak, hogy ne kerüljön a sor közöttük összeütközésre. A munka náluk szentség s nem a pénz- vagy bankspekulációt, hanem a javak gyártását, az emberiség anyagi szükségleteinek kielégítését értették alatta. A klasszikus közgazdasági iskola gondolatvilágában nagyobb megerősítés nélkül el lehet képzelni egy bizonyos eszményi gazdasági liberalizmust, amelyben jóakarát, becsü-

let, üzleti tisztesség uralkodnak, annak pedig, aki dolgozik, megadják: az illő bért.

Ezt a könnyen elképzelhető ideális gazdasági szabadságot megrontották a kapitalizmus különböző kóros képletei, főleg a kommercializmusnak az a fajtája, amelyet Max Weber igen találóan kalandor kapitalizmusnak nevezett. Elfogulatlanul lehetetlen tagadni, hogy a mai tökéletlen pénzrendszer, a modern hitelélet módjai a törvény által megengedett tolvajlásra adnak száz meg száz alkalmat. A klaszszikus gazdasági iskola semmi mást nem ismert el a munka mindenkinek kijáró szent jogán kívül. A kapitalizmusnak ezek a fattyúhajtásai sokkal közismertebbek, semhogy előszámlálásukra sok szót kellene vesztegetni. Amikor a részvénytársasági nagyüzemknél busás szinekurákat kapnak előkelőségek, ahol kidobálják a profit nagy részét a termelő munkáján direkt részt nem vevő igazgatósági tagoknak, ami pedig a munkásokat illetné, – valóban jogos a szemrehányás és a legélesebb kritika.

Az most már a kérdés, hogy a kapitalizmusnak ezek ellen a nyilvánvaló bajai ellen mit ajánlanak orvosszerűl azok, kik elvben fenntartják a magántulajdont, mennyit ér a gyakorlatban az állami intervenció (étatizmus) és az államszocializmust

Az étatizmus, mellyel a franciák ajándékozták meg Európát, azt tanítja, hogy az állam, mint a társadalom egyetlen hatalmi szerve, törvényhozási utón, kormányzati beavatkozással irányítólag hasson a gazdasági életre, másszóval: szubvencionálja,

támogassa azt, akit erre érdemesnek talál, közvetítőleg lépjen fel a tőke és a munka között, mert a magángazdasági élet prosperálása, szerintük, államérendek, ennél fogva a beavatkozás is állami kötelesség. Az államszocializmus, melynek Wagner Adolf, a berlini egyetem volt közgazdaság professzora a felfalálója, a középút, mintegy kiengesztelődés a szocializmus és az individualizmus között. Az ő közgazdasági koncepciójában az állam a javak elosztásának a legfőbb intézője.; úgy azonban, hogy nem zárja ki a magántulajdont. Feladata tehát nemcsak az, hogy szociális érdekből a gazdasági élet egész jogi szervezetét szabályozza, hanem ugyanakkor beleszóljon, szintén közérdekből, a magángazdaságba is. Wagner Adolf államszocializmusa. Hegel jog- és államfilozófiájából származik. Hegel az irányításban, a védelemben jelölte meg az állam miszisziját, ami az individualista filozófusok meg a közgazdászok tanításainak ellentmond. Történet-filozófiájában fényesen kifejti a nagy felszabadulási folyamatot, de egy logikai halálugrással mindent belegyömöszöl a porosz rendőrállamba. Az állam nála rendőr, védelmező és az összes reformok kezdeményezője; védi a jogi személyt, elnyomva a bűnt; ellenőrzi a forgalmat, biztosítja a munkát mindenki számára.

Az államszocializmusra nézve a háború tapasztalatai megbecsülhetetlen értékű tanulságokkal szolgálnak. Az állam, hogy mindenrendű munkát a hadviselés szolgálatába állítson, nyakunkra hozta a

Wagner Adolf-féle államszocializmust s a termelést a javak elosztásával együtt a háborús központok, ezek a nagy bürokratikus szervezetek vették kezükbe. Akik az akkori szocialista irodalmat figyelemmel kísérték, emlékezhetnek arra, hogy milyen harsogó örömmel üdvözölték a szocialisták ezt az újítást, melyet úgy tekintettek, mint irányadó és követésreméltó példát a jövőre nézve. De az államszocializmus, minden vonalon, minden részletében a legcsúfosabban megbukott, A termelt javakat nem tudták igazságosan a szükségletek szerint szétosztani, az élelmezési zavarok folyvást nőttek, abban az arányban, amint a háború végéhez közelebb jutottunk és van még ennél nagyobb, tanulságosabb eredménye is: a piactalan termelés azáltal, hogy a legitim kereskedelmet félholtra rendszabályozták, életre keltette a becstelen zugkereskedelmet, amelyet azelőtt csak hírből ismertünk.

Az egykori közélélmezési minisztérium aktáiból a legszemléltetőbb módon lehetne kimutatni, hogy milyen infámisan működött az állami ellátás. És a hiba nem az emberekben rejlett, hanem magában az intézményben: a lassú mozgású hivatalos apparátus, a közalkalmazottak kölcsönös alárendeltsége nem pótolhatta azt az elevenséget, gyorsaságot, a szükségletek meglátását, ami a kereskedőket jellemzi.

De az állami intervenció ellen felhozhatnánk még egyéb argumentumoknak egész tömegét. Az állam által dédelgetett gazdasági vállalatoknál kö-

vették el azoknak a visszaéléseknek legnagyobb részét, amelyekkel az elmúlt esztendőkből telve voltak a napilapok bűnkrónikái. Régi és mindenütt ismétlődő tapasztalat, hogy a közüzemek megközelítőleg sem működnek olyan jól, mint a magánüzemek, amellet az egész világon deficittel dolgoznak.

A békekötés után Németországban s azóta több északi államban is a szocialisták kerültek a parlamentben többségre. Nem lett volna tulajdonképp semmi akadálya sem annak, hogy a gazdasági programjukat minden erőfeszítés nélkül megvalósítsák s legalább részben az állam tulajdonába juttassák azokat a termelő eszközöket, melyeket ők erre a célra már érettnék tartanak. Teoretikusaik rengeteg papirost fogyasztottak el annak a kérdésnek megvilágítására, hogy a szocializáláshoz hogyan fogjanak hozzá. De nem tettek egyetlen lépést sem; a kívánság elé állott egy rettentő kérdés: hogy hogyan kell végrehajtani? És ezen a kérdésen ináig is gondolkoznak. Pedig a kapitalizmus akkor szörnyű krízist élt át. A gyárak termelése csökkent, a munkanélküliség óriási arányokat öltött egész Európában. A vállalkozók aligha fejtettek volna ki számottevő ellentállást a szocializálás ellen. És mit látunk? Azt, hogy a tőke átélte kisebb megrázkódásokkal nemcsak az inflációs korszakot, hanem a szocializmus politikai győzelmét is és még mindig áll rendületlenül. A presztízseben megrendült, erejét vesztett kapitalizmusnak ez a harc nélküli győzelme

Németországban haszontalan utópiává, és üres ábránddá pecsételte a szocialisták erfurti programját. A gazdasági szabadság a gyakorlatban különböző társadalmak szerint módosult. Hogy tökéletesen az eszmét megközelítőleg működjek és fejthesse ki hatását, ugyanúgy, mint a parlamentarizmusnak, szüksége volt a saját miliójére. És ugyanúgy, mint a parlamentet, a gazdasági klasszicizmust is eltörtötték a vad hajtások Európában. Csak az angol, de még inkább az a ni erikai levegő kedvezett neki, ahol a népesség az óvilág terhes hagyományait lerázva, még ma is a lázas, a lüktető munka szeretetét szívja magába. A munka útján való vagyonosodás, az aktivitás s az érvényesülés vágya oly általános náluk még most is, hogy jóformán ismeretlen a paszsziv természetűeknek, a tehetetleneknek az a társasága, amely a „tűrhetetlen” szabadverseny ellen általmi oltalomért könyörög. A munkának megbecsülése hozta magával, hogy a vállalkozók tisztességesen megfizették munkásaikat; ezzel kigyomlálták a forradalmi szocializmusnak, ennek az európai betegségnek csiráit. Az amerikai kapitalizmust tehát az különbözteti meg az európaiktól, hogy a gazdasági liberalizmusnak megközelítően tökéletes típusát ábrázolja, míg az európai a tökéletlent, a torzformát. Ezért az Egyesült Államok gazdasági mechanizmusa hordozza magában a jövő egészséges fejlődésének minden lehetőségét; s amikor felvetődik az a kérdés, hogy a gazdasági szabadságnak van-e jövője, erre kell rámutatnunk, mint irányt jelző példára.

A tőke és a magántulajdon fennmaradása attól függ, hogy tud-e demokratizálódni a jövőben: ha erre képes lesz, a kollektívizmus minden formája önmagától elsorvad, végül semmivé válik. Ezért rendkívül nagyjelentőségű az említett amerikai példa. Az elmúlt hat esztendő fejlődése az Egyesült Államokban szinte meglepő. Az általános vagyonsodásról szóló statisztikából azt látjuk, hogy a munkások nem hódoltak be a marxi elméleteknek, hanem maguk igyekeznek behatolni a vállalatokba, részvényeket vásárolnak, s ma már vannak vállalatok, (például az Északon fekvő elektromos művek), ahol a munkásrészvényesek száma a 80 százalékot is eléri. Amerika gazdasági életének ez az újabb fázisa megcsúfolta a Marx-féle Accumulationslehret, amely szerint egy bizonyos idő múlva minden vagyon, a termelő eszközök összessége néhány kapitalista kezébe kerül.

Az elmúlt esztendők gazdasági tapasztalatai egy szemernyi bizonyítékot sem nyújtanak amellett, hogy a kollektívizmus valamely formája vagy módosulása győzni fog. Mert az állam nem tudja ellátni azokat a funkciókat, melyek szükségesek a napi szükségleteknek az igényekhez mért kielégítésére. És naiv tévedés azt hinni, hogy ami az államé az egyúttal az összességé is. Oroszországban új hivatalnokarisztokrácia keletkezett az elmúlt kilenc esztendő alatt s ez úgy bánik a rábízott állami javakkal, mint egyéni tulajdonával. De látunk magunk körül is egy sereg példát; itt vannak a köz-

hatóságként szereplő szent és sérthetetlen állami üzemek.

A jövő termelési rendszere csak a mai kapitalizmusból indulhat ki, bármennyire tökéletlen is ez napjainkban. A termelési eszközök kérdése nem uralmi kérdés, mint a szocialista teoretikusok állítják, és a kapitalizmus nincs szükségképpen hozzákapcsolva egy bizonyos társadalmi csoport léteéhez, fellát csak a mai meglévőkből indulhat ki minden javítás, minden újabb tökéletesítés, nem előre elgondolt doktrínák szerint, mert úgy járunk, mint a franciák a forradalomban, vagy az orosz bolsevisták a kommunizmus szánalmasan összeomlott kísérletével. Az élet igazi nagy törvényei a kutató szemei előtt el vannak rejtve, de azok a filozófiai formulák, azok a felületes általánosítások és a belőlük leszűrt következtetések, melyeket a kollektivisták kieszeltek, nem bizonyultak eddig az élet törvényeinek.

A liberalizmus jövője.

Van-e jövője a liberalizmusnak? A múlt század folyamán akadtak élesen látó elmék, akik messze bepillantottak a jövőbe; Goethe biztosra vette, a technika és a világkereskedelem közelgő századát, Kossuth megjósolta bizonyos politikai események bekövetkeztét. Ma jósolni sokszorta nehezebb, mert a tüneteknek egész bonyolult komplexumával állunk szemben, közben a múltnak két eleme: az indivi-

dualizmus és a kollektívizmus keltek birokra, egymással, igen bizonytalan, ma még meg nem határozható kilátásokkal. Láttuk az előzményekben, hogy a politikai és a gazdasági liberalizmus egy hosszú felszabadulási folyamatnak eredményei. Elérte-e az individualizmus végső célját, lezajlott-e zavartalanul a felszabadulási processzus? Azt is láttuk, hogy nem.

A termelő eszközök, melyeket az individualizmus hozott létre, a végletekig vitt munkamegosztás a modern nagyüzemekben mechanizálták az egész életet, atomizálták, puszta számmá kicsinyítették ismét az egyént. Az individualizmus tehát azt a végcélját, hogy az egyént felszabadítsa, önálló embereket, mikrokozmosokat teremtsen, megközelíteni sem tudta. A gépek terrorja alatt, a gyári munka lelketölő egyhangúságában a nagy tömegek ismét semmivé váltak. A gazdasági individualizmus nem tudott összhangot teremteni az ember és saját eszközei között, s ahelyett, hogy felemelte volna, alárendelte őket a gépeknek, azzal az egyoldalú szemlélettel pedig, hogy az egyént nem tekintette másnak, mint pusztán termelési tényezőnek, kiölte azt a magasabb erkölcsi autonómiát, melyet Kant a kategorikus imperatívuszban tanított. Az életnek ez a mechanizálódása a modern kapitalizmus szörnyű szövevényes labirintusában, az egyéni szabadság tanának belső ellentmondása, A szocializmus voltaképp nem tett mást, mint azt, hogy ami a gazdasági liberalizmusban rossz, kárhozatos, kiverendő, egyetemes elvé

emelte, ami ellen az erkölcs és az értelem még inkább fellázad. A következtetés ebből a helyzetből önként adódik. Az individualizmusnak, ha nem akar végleg elposványosodni, majd megsemmisülni az antiindividualizmus és a kollektívizmus támadásainak pergőtüzében, önmagához kell visszatérnie. Ez akként lehetséges, hogy ráismerjen saját fogyatkozásaira, felfedje a saját hibáit, s olyan megoldást keressen, amely a szabadság eredetileg eszményi eleveinek megfelelően visszaadja önmagának az embert. Es ez a megoldás nem olyan rettentő nehéz, mint amilyennek látszik, mert az élet maga szolgáltat rá sikerrel biztató gyakorlati példákat.

A gazdasági individualizmus nincs örökké tartó szálakkal odafűzve azokhoz a mai termelési módokhoz, amelyeknek a gazdasági szabadság adott annak idején életet, nem azonos mindenképpen a mai kapitalizmussal. Megfér vele minden új termelési eljárás, lia tiszteletben tartja a magántulajdont, ha továbbra is szabad teret enged az egyéni felelősségnek. Láttuk Mill Stuartnál, hogy a liberalizmus nyitva hagyja az ajtót, minden új életlehetőség, minden időszerű változás számára, a további differenciálódást tehát nem akasztja meg. Minthogy a szakadatlan mozgásnak, a haladásnak éltető eleme, nem ellenkezhetik semmiféle olyan új társadalmi vagy gazdasági elrendeződéssel, amely nem semmisíti meg a szabadságot, hanem egy újabb fejlődési fázisnak kiinduló pontul szolgálhat. Nem ellenkezhetik vele Mill Stuart szerint a szocializmus sem, ha az nem

zsarnoki, nem hoz osztályuralmat, mint a kommunizmus vagy a marxizmus.

A kapitalizmus egészséges reformjára a példát Amerika mutatja. A nagyvállalatok említett demokratizálódása a társadalmi kooperáció felé való haladás, nem pedig a kollektivismus felé. Ha a nagyüzemek, legalább részben, idővel a munkásrészvényesek birtokába kerülnek, nem szűnik meg a termelés individuális módja, mert a munkások a maguk kockázatára termelnek, s mindegyikük dolgozik, érezve a megosztott, de valamennyiükre nehezedő felelősséget.

Az amerikai kísérletet több jövővel biztatónak kell tartanunk a marxizmus légvárainál, azért, mert a meglevő adottságokból indul ki, azt igyekszik tökéletesíteni, radikális fel forgatások nélkül. És csak ennek lehet jövője, mert Amerika a haladó világ, az individualizmusnak tisztább, biztatóbb, józanabb világa; ez fog visszahatni a kollektivismussal s állami intervencióval megrontott Európára.

Az élet, a vagyon, a hatalom a szabadsággal járnak együtt. Ezt illusztrálja Anglia történelme VIII. Henrik óta, ezt igazolja az Egyesült Államok százötven esztendő története. Mialatt az európai bölcsek antiindividualista erkölcsant és szocializmust gyártanak, ők tovább haladnak a régi hagyományokon. Világuk gépekből való világ; elsősorban csak anyagi javakat akarnak előállítani, nem irodalmat, művészetet, metafizikát, amitől mindennél jobban visszaborzad az angolszász gyakorlati értelem;

de a gyakorlatiasság, az anyagi javak bősége lassanként a szellemi kultúrát is megtermik. A pittsburgi gyárkémény erdő nem olyan költői látvány, mint Olaszország vagy Spanyolország középkori dómjai, de itt a fényes templomok bejáratánál koldusok serege tartja a markát alamizsnára; míg amott nem probléma a mindennapi kenyér és ruházat. Mit érünk a mi nagyszerű irodalmi kultúránkkal, amikor a lakosság nagy részének alig van meg a mindennapi betevő falatja!

A politikai és gazdasági liberalizmusból örök érték az alap gondolat: az egyén szabadsága, az ember jogai. Egyesek azt mondták, hogy a liberálisok egy önkényes apriorikus tételből indulva ki, jutottak el a politikai, valamint a gazdasági szabadságok rendszeréhez; ami lehetséges. De ez teremtett minden nagy dolgot az újkorban, következőleg csak ezé lehet a jövő. Ha pedig a jövő nem az individualizmusé, az nem jövő többé, hanem visszabotlás a múltba, visszaevickélés a középkor századaiba. Minden emberi nagyság fundamentuma az egyén nagysága, önállósága és ereje, ezen épülnek fel a kollektív sikerek is, mert „amennyit az egyének érnek, annyit ér az összesség”.

VIII. FEJEZET.

A liberalizmus Magyarországon.

A történelmi előzmények. A magyar és az angol alkotmány. Megtalálhatjuk-e a liberális elemeket Magyarország történelmi fejlődésében? – A felvilágosodási kor Magyarországon. A Martinovics-féle összeesküvés. Miért volt elhibázott a Martinovics-éle mozgalom? – Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos. Liberális-e Széchenyi? A gazdasági kérdésekben liberális, a politikában konzervatív. Idealista és romantikus. Kossuth Lajos mint a szabadelvűség legnagyobb képviselője Magyarországon. Meggondolva haladó és réalpolitikus. Kit igazolt a történelem: Széchenyit-e vagy Kossuthot? – A szabadelvű kor jelleme és eredményei. Deák Ferenc. A magyar nemesség és a polgári ideológia. Társadalmi mozgalom teremtette meg az új Magyarországot.– A kiegyezés után. Szabadelvű-e a Tisza-korszak? Az állam mint egyetlen létforma. Az étatizmus és központosítás káros hatásai a nemzeti jellemre

A történelmi előzmények.

A magyar liberalizmus vizsgálatánál mindekelőtt azt a kérdést kell fölvetnünk, hogy megtaláljuk-e történelmi intézményeinkben azokat az ősi elemeket, melyeknek az egészséges és harmonikus fejlődés esetén fokozatosan a közszabadságok kialakulása felé kellett vezetniük. Meglelhetők-e múltunkban a nemzeti individualizmus biztos nyomai?

A magyar és angol alkotmányos intézmények közötti hasonlóság eléggé ismert, s az annyszor hangoztatott párhuzam Valóságát mélyebbre ható alkotmány- és jogtörténeti kutatás nélkül ki lehet mutatni. Angol ország; nagyszerű szabadintézményeit annak köszönhette, hogy a középkorban az egyházi univerzalizmus és hűbériség a régi törzsszervezetbeli primitív demokráciát nem tudta nyomtalanul eltüntetni. Hódító Vilmos (1066) megteremtette az egységes királyságot, amely a hatalmasok fölött álló, mindenki számára egyformán jogszolgáltatató hatalom volt: ugyanazt az államorganizáló művet hajtotta végre, mint Szent István Magyarországon. A két királyság azonos természetéből magyarázható az a jelenség, hogy mindkét nemzet egységes akarattal lép fel a királyi hatalom túlkapásai ellen. Csaknem ugyanabban az időpontban (1215-1222) láznak fel mindkét országban a rendek a királyi zsarnokság, ellen és kicsikarják a közszabadság első okmányát, amelyeknek még gondolatmenetük is azonos. Magyarország később az alkotmányos fejlődésben elmaradt Anglia mögött. Angolországban már a XIII. század közepén (1241) megvan a mai kétkamarás parlament; a magyar jogtörténelem adatai szerint nálunk először Mária királynő (1483) uralkodása alatt képviselteti magát külön a köznemesség a nagyurakból álló királyi tanácsban. Angliában a középkor végén a kétkamarás rendi parlament már teljes, tanácskozásain a városi polgárság képviselői is részt vesznek, Magyarországon azonban jó

két századdal később, a XVI. század közepén válik végleg ketté a főnemesekből és köznemesség képviselőiből álló rendi diéta.

Alkotmányunk fejlődésében tehát felfedezhetünk egy vonást, amely rokon az angollal: megvan határozottan ugyanaz a törekvés a szabadságra az uralkodói önkénnyel szemben, a királyság mellett megszervezkedik a nemzet, s az államhatalomból részt kér magának. Az angolok mindezt jóval előbb, és tökéletesebben elvégezték, mi körülbelül kétszáz esztendővel járunk utánuk, de ez a hasonlóság tényén semmit sem változtat. Az angol és a magyar alkotmány a XVI. századja nagyjából parallel haladnak, itt azután végeszakad a magyar rendi alkotmány egyenletes fejlődésének, ezt az egyenes vonalú irányt, ezt a félreismerhetetlen tendenciát a népszuverenitás felé fennakasztotta a Habsburg-dinasztia magyar trónrajutása.

A Habsburgok, kiknek 1526-ban sikerült a magyar koronát végre megszerezniük, el voltak telve Istentől származó jogaikkal és a spanyol inkvizíció módszerei szerint kormányozták országaikat. A magyar országgyűlés, az autonóm magyar vármegye továbbra is megmaradtak, de csak megtűrt intézmények, s uralkodóink csak annyi alkotmányosságot engedélyeztek magyar alattvalóik számára, amennyit azok időről-időre ki tudtak csikarni.

Jogtörténeti íróink az úgynevezett szent korona-tanban összegezték az ősi magyar alkotmányosság lényegét. Ezt a sajátságos, misztikus tant

sokat halljuk újabban is, amikor egyesek a trónfosztott Habsburg-dinasztia trónhozjutási igényeinek törvényességét védik. Az-Anjouk korától Werbőczy István Tripartitumával- betetőződő nagy jogi és alkotmányos fejlődésnek klasszikus foglalatát s a jogalkotásnak csodálatos remekét fedezték fel egyes jogtörténészek ebben a tanban. A hármaskönyvből azt olvassák ki, hogy a korona, ez a szimbolizált tárgy, a nemzeti szuverenitás egész foglalatát jelenti; benne mint minden jognak egyenlőrangú forrása szerepel a király és a nemzet, akik közösen „a szent korona testét alkotják”. Nem akarjuk vitatni azt a kérdést, hogy a szent korona-elmélet ebben a formában igaz-e, annyi azonban jogi és bölcséleti érvek előráncigálása nélkül igazolható, hogy a tan ilyen formában már nem felelhet meg a mai kor igényeinek. Maga az elmélet teljesen irracionális, nincsen semminemű olyan ésszel megragadható magja, ami elfogadhatóvá tudná tenni az újabb kor meglehetősen tradíciómentes gondolkodása előtt. Honnan, kitől kapja a szent korona viselője a nemzettel egyenlő értékű jogát és hatalmát? - erre a kérdésre a szent korona-elmélet nem felel. A két angol forradalom tökéletesen tisztázta és a józan ész előtt kristálytiszttan igazolta a királyi hatalmat. A Milton-féle szerződés-elmélet szerint egyetlen szuverén van csak, a nemzet s a király is neki köszönheti hatalmát. A szent korona-tanban az uralkodó önkénye ellen semminemű garancia nincs, s ha túllépi jogkörét, az alattvalók számára, kik a szent

koronának szintén tagjai, nem marad más választás, mint legjobb esetben a passzív rezisztencia. Azok a politikusok, akik ezért fi „meglehetősen vékony elméletért még ma is lelkesednek, azt akarják velünk elhitetni, hogy a közhatalomnak ez az együttes és elválaszthatatlan birtoklása, amely „modern” felfogás volt Werbőczy korában, a mai kor igényeit kielégítheti. Mert mit jelent az elmélet ebben a formában? Azt, hogy a nemzet, amely sok milliós tömeg, amióta a politikai, jogokat kiterjesztették, egymagában a törvényes forrnak közt megkoronázott király nélkül valami furcsa félnemű lény, amely önálló politikai cselekedetre képtelen, Történelmi szemüvegen nézve nem láthatunk benne mást, mint a védekezésnek egy módját, abban a küzdelmes időszakban, amikor a magyar országgyűlés törvényhozói jogát kétségbe vonták.

A magyar nemzeti lelket nem tudta megmásítani az idegen invázió Buda visszafoglalása után, s az angol-szász népekével azonos individualista tendenciák előtörttek 11. Rákóczi Ferenc szabadságharcában. Ballagi Aladár, ennek a kornak legkitűnőbb ismerője kimutatta, hogy Rákóczi az 1690JjÉI angol alkotmányt ültette volna át győzelme esetén Magyarországra. Az individualizmus nem oly tudatos, mint Angolországban, ahol azt a nagy írók művein kívül röpiratok ezrei oltották bele egy műveltségben előrehaladott nemzet köztudatába, de megléte minden kétséget eloszlató módon konstatálható. A mozgalom fényes összhangban tünteti fel az individualiz-

must: politikai szabadságot kíván a nemzeti egyén, vallás- és lelkiismereti szabadságot az egyes ember számára.

Rákóczi szabadságharcának leveretése után megmaradt a rendi országgyűlés, de csak mint valami megtűrt intézmény, mint mézes madzag a megcsalt nemzet lecsillapítására. Az 1715-iki 45. t. c. mutatja, hogy a királyi hatalom a rendek akaratával szemben mily aránytalanul nagy s az országgyűlés valóban nem egyéb, mint formáság. Az uralkodó óriási jogokat kapott a bíraskodásban, s ennek révén folyvást beavatkozik a polgári ügyekbe. A kancellária, ahol az egész közigazgatás összefutott, egyedül neki felelős, s az ő szándékait hajtja végre a rendek legcsekélyebb ellenőrzése nélkül. Minden hivatalnokot az uralkodó nevez ki, egészen a legalsóbbrendű vámkezelő közegig. A közigazgatásnak még olyan kis apró-cseprő dolgai is az uralkodó elé kerülnek, mint aminők a vámszabadalmak, a vásárendéylek, céhengedéylek, stb. A városokat illetőleg pedig III. Károly hatalma betűszerinti értelemben korlátlan. De mindez hagyján, az állítólag „szuverén” országgyűlés menetébe folyvást beleavatkozik és nem egyszer meg is bünteti azokat, akik a saját vagy végrehajtó közegeinek akaratát kritizálni merészlik. Ehhez járul még a gazdasági élet egész intézésére kiterjedő királyi jogkör.

Felvethető ezek után az a kérdés, hogy a germán individualizmusra volt-e a magyar nemzetnek hajlama? Alkotmányunk fejlődése feltétlenül emel-

lett bizonyít. De még elfogadhatóbbá teszi az a nagy egyházi és vallási átalakulás, amely szintén „Zápolya öldöklő századában”, a nagy alkotmányos harcok idején végbement. Néhány főúr kivételével az egész ország áttért a protestáns hitre. Ez nem lehetett nálunk Magyarországon pusztán külsőség, mint például Lengyelországban, mert később, amikor a protestánsok visszatérítése megkezdődött, és a katolizáló reakció a legbrutálisabb eszközök alkalmazásától sem riadt vissza, továbbra is ezen a hiten maradt Magyarország lakosságának körülbelül ötven percentje. Feltűnő, hogy a régi rendi Magyarország annyira türelmes, hogy úgymondjuk, szabadelvű a vallási kérdésben, hogy Magyarország az első országa a világnak, amely a vallásszabadság elvét a magáévá tette. Erdélyben 1571-ben elismerik még a protestáns országokban is üldözött unitáriusokat is bevett vallásfelekezetnek. Mi a felekezeti szabadelvűségben megelőztük még a szabadság hazáját, Amerikát is, Angolországot pedig messze elhagytuk.

A régi rendi alkotmány mellett a magyar politikai génusz teremtett önmagából még egy másik intézményt is, amely szintén a magyar individualizmusnak egyik legkézzelfoghatóbb jele. Ez az intézmény a régi magyar vármegye.

A vármegye valamikor az Árpád-házi királyok korában katonai szervezet volt és tisztán a honvédelem ügyét szolgálta. Lassanként, az Árpád-házi királyok uralmának vége felé, már mint bírói tes-

tület működik, az Anjouk alatt pedig tovább alakul. Mátyás király alatt már csak lazán függ a központi hatalomtól, és felelős kisebb tisztviselőit maga választja. Az 1504. és 1578-ik esztendőök között teljesen kiképződik azzá, ami az angol county volt, szóval az állammal parallel működő kis hatalom, megvan a saját közigazgatási, minden másról elhatárolt jogköre, saját pénztára, stb. 1723-tól kezdve a vármegyék kodifikált törvény szerint intézik a közigazgatás ügyeit. A rendi szabadság a Habsburgok uralma alatt a vármegyék bástyái közé szorult, amelyek a nemzet fennmaradása szempontjából mérhetetlen becsű szolgálatot végeztek. A feudális rendszerben úgy tekinthetjük őket, mint a legdemokratikusabb szerveket, s később, a XIX. században a vármegyék válhattak volna a közigazgatási demokrácia alapjaivá, ugyanúgy, mint Angolországban a grófok.

A régi rendi alkotmány, a protestantizmus, a szabad vármegye, a magyar nemzet individualizmusának csálhatatlan képletei. Az újkori liberalizmusnak hazánkban tehát vannak félreismerhetetlen, elemei s történelmi előzményei. Hogy a régi Magyarország megcsontosodott a rendiségben, ennek bizonyára meg voltak a maga okai és magyarázatokat megtalálhatnánk azokban a viszonyokban, amelyek lehetetlenné tették, hogy a magyar nemzet szabadon, lelket bénító idegen behatások nélkül kifejtse politikai képességeit. Egyik magyarázata a polgári osztály hiánya.

A felvilágosodási kor Magyarországon. A Martinovics-féle összeesküvés.

Magyarország a liberalizmus előtt is megnyitotta kapuit, még pedig ugyanabban az időpontban, amikor Nyugaton zajosabb életjelt adott magáról. A XVI. századbéli reformációnak az analóg esete ment végbe Magyarországon. A liberális eszmék eljutása annál sajtószerűbb, mert az országban – mint mondták – hiányzott a polgári osztály. A szabadelvűség tisztán polgári ideológia, s azok az arisztokraták és nemesek, akik híveivé szegődtek, a saját érdekeik ellen vétettek. Egyes, mágnás és nemesi rendből való doktrinerek annyira a francia forradalom s a felvilágosodási iskola hatása alá kerülnek, hogy saját kiváltságukat visszaélésnek tekintik. Egyik legérdekesebb a sok közül báró Orczy Lőrinc esete. Gazdag főúr, előkelő nagy méltóságokat viselő főember, de nyíltan ki meri mondani, hogy a szegények izzadsága és vére szennyezi be a gazdagok vagyonát.*)

József nádor nemrégén közzétett levelei megdöbbentő képet tárnak elénk az akkori Magyarországról.**) Felterjesztéseiből kitűnik, hogy hazánk benne van a forrongó Európában és a legigaztalanabb az az állítás, hogy az e korbéli magyar nemeség parlagi, a nagyvilág dolgaiban pedig járatlan. Ugyanúgy, mint ebben az időben Ausztriában,

*) Fraknoi Vilmos: Martinovics és társai összeesküvése.

**) József nádor iratai. Budapest, 1925.

Németországban, Olaszországban, nálunk is a francia forradalom eszméi foglalkoztatták a műveltebb elméket. Az első szabadkőműves páholyt Magyarországon Linzing János nevű nyomdász alapította Nagyszébenben 1769-ben, s ettől fogva a titkos társaságok szaporodtak, a nádor hivatalba lépésekor pedig az egész ország tele van Jakobinus-klubokkal és egyéb titkos társaságokkal. És nemcsak a Bécsben és a külföldön járt intelligenciát ragadják meg a francia forradalom tanításai, hanem a megyei köznemességet is. József nádor bátyjához, Ferenc császárhoz intézett fölterjesztéseiben többet foglalkozik a titkos társaságok elleni védekezéssel, mint bármely más üggyel. Egymásután jelennek meg a cenzúra elkerülésével a lázító kiáltványok. (Nagyszombat, Pest, Vác, 1798, 1800.) A Martinovics-pörben szerepelt jogügyi igazgató felterjesztésében előadja, hogy alig van az országnak olyan fontosabb városa, ahol ne működnek szabadkőműves páholy vagy jakobinus-klub s az agitátorok irataikban elégedetlenséget szítanak. A francia forradalom infekciója behatolt még a vármegyék közgyűlési termeibe is, mint Zemplén példája mutatja. A magyar aufklárista irodalom első jelentékeny terméke Batthyány Alajos gróf „Ad amicam aurem” című „kétkötetes brosúraszerű munkája. (1790-91.) A voltaireiánus gróf mint jezsuita növendék kezdte meg pályáját és mikor rendjéből kilépett, a leglenyűgözőbb lelki disciplinából ugrott át a legellentétebb végletbe. Mint a kiugrott pa-

pok legtöbbje, megundorodott attól a rendszertől, amellyel nem tudta magát azonosítani, és valóságos forradalmár lett. Mint humánus gondolkodású ember mély részvétet érzett az elnyomott, agyonsanyargatott jobbágyok iránt, de nem akarta őket már ólholnapra felszabadítani. Minthogy politikailag még nem eléggé érett a parasztság, úgy gondolta, hogy egyelőre” elég lesz, ha az országgyűlésen a nemesség képviseli az érdekeit, de a szabad költözködés joga, az úriszék eltörlése, s a jobbágnak az a joga, hogy nemesi birtokot vásárolhasson, már mind megvalósíthatók. Montesquieu és Rousseau hatása minden írásművén kimutatható. Ő mondotta ki először Magyarországon a népfelség elvét. A vallási kérdésekben deista, kárhoztatja a vallási türelmetlenséget és a katolikus egyház különleges helyzetét. Minden művén érzik Rousseau romantizmusa, de Jean Jacques stílusa és lendülete nélkül. Könyvei mindamelllett igen nagy port vertek fel. Ellenfelei a francia forradalom példájára hivatkozva, azt próbálják vele szemben bebizonyítani, hogy mennyire kárhozatos mindennemű újítás.

Martinovics és társai összeesküvésében a francia forradalom liberalizmusa mint a tett propagandája nyilvánult, Hajnóczy kivételével, aki a szabadelvűség angol irányával mutat rokonságot, csaknem valamennyien jakobinusok. A forradalmi káté nem egyéb, mint az emberi jogok deklarációja. A költők közül, kiknek képzetét a francia forradalom megragadta, a tehetséges, temperamentumos, nyugtalan

Bacsányi érdemel említést. Egyik versében a francia forradalom lázító Lángja üti meg fülünket:

Nemzetek, országok, kik rút kelepében,
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
Koporsóba sújtó gyászos vasigátok,
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok.

Vad haraggal, fenyegető hangon fordul a mágnásokhoz, és Robespierre guillotineját vetíti a szemük elé a következő strófában:

Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak fölszentelt hóhéri,
Gyertek, hogy sorsotok előre nézzétek,
– Vigyázó szemetek Parisra vessétek.

A szerencsétlen véget ért mozgalom legkomolyabb gondolkodója, legnagyobb alakja kétségkívül Hajnóczy József volt. Pozitív szellem, aki nem is gondolt arra, hogy az egész régi társadalmi rendet máról-holnapra ki lehet sarkaiból emelni. Fontos megyei hivatalából alacsony származása miatt lökték ki, s úgy látszik, elkeseredése hajtotta Martinovicsok közé. Hajnóczy nem radikális újító. Elismeri a monarchia létjogosultságát, de azt korlátozni kell olyanformán, mint azt Locke tanította. A dolgok régi rendjéből indul ki, amelyből meg kell szerinte hagyni mindazt, ami jó, helyes és a jobb jövőnek kiinduló pontjává válhat. Például azt a törvényt, mely szerinti a nemest csak törvényes idézés után szabad elfogni, ki kell terjeszteni a jobbágyságra is. A papot ő is kizárja a törvényhozásból.

Kétségkívül ideális lelkesedés, de amellet

nagyfokú naivság is kellett ahhoz, hogy valaki akkoriban forradalmat szítson Magyarországon. Forradalmi lelkesedést támasztani ott, ahol olyan szörnyű, még hozzá rendíthetetlen hűségű erők állanak a hatalom rendelkezésére, vak hiszékenységre mutat. De még ha komoly támasztékokat és erőforrásokat talált volna a felkelés sikere esetén! El kell ismerni az összeesküvők mozgalmának eszményi értékét, de teljes tárgyilagossággal, csak annyit mondhatunk, hogy törekvéseikből minden meggondoltság hiányzott, A magyar társadalom ebben az időben annyira elmaradt, az ország társadalmi rétegződése annyira elütött a nyugateurópai példáktól, hogy francia mintára megcsinálni ilyen mozgalmat, a leghiábavalóbb s feltétlen balul végződő próbálkozás lett volna. Odaát Franciaországban meg volt az évszázadok óta megerősödött jómódú polgári osztály, amely 1789-ben az uralomba már belenőtt. Ilyen szervi (libákban sínylődő forradalom nem végződhetett volna mással, csak felfordulással, vagy pedig diktatúrával. A megriadt hatalom a francia felvilágosodás kisdéd hajtásait játszi könnyedséggel kigyomláta Magyarországon. Az ítélet végrehajtása után minden nyilast gondosan bezártak, hogy a szörnyű tanok be ne ömöljenek, szigorították a cenzúrát, megerősítették a kémrendszert, majd papokkal, barátokkal, apácákkal elárasztották az országot. Azt hitték, hogy az egyház lelki fegyelme az aufklärizmus járványa ellen a leghathatósabb orvosser, s lm még ezt megfejelik erős rendőri készltséggel, akkor nyu-

godtan alhatnak. – Így gondolták legalább Ferenc császár csatlószai, az akkor fennálló rendszernek éber és mindenre elszánt őrei. Azt valóban el is érték, hogy jó darab időre kriptává változtatták az országot.

Martinoviccsal és társaival csaknem egy időben egy igen komoly, reálpolitikus újító is fellépett, kinek érdemeit elhallgatta az utókor. Ez Berzeviczy Gergely volt, az evangélikusok főgondnoka, külföldet járt, nagykészségű férfin, de akiből hiányzott az agitátor-temperamentum. Működése azért nevezetes, mert ő volt Smith Ádám első magyar tanítványa, s egyúttal előfutárja a nagy Széchenyinek. A közgazdasági problémák első alapos s európai nivójú művelője Magyarországon. Úgy látta, hogy Magyarország és Közép-Európa gazdasági felvirágzását csak a szabadkereskedelem, a régi monopóliumok s egyéb gazdasági megkötöttségek megszüntetése segítheti elő. 1808-ban megjelent kis gazdaságpolitikai értekezésében*) azt hangoztatja, hogy az osztrák császárság és Oroszország között meg kell szüntetni a vámsorompókat. Kifejti, hogy Európa gazdasági ereit a folyók szolgáltatják, amelyek úgy hálózják be a kontinenst, hogy csatornákkal könnyűszerrel összeköthetők. Már az ő elméjében megfogant a Duna-Tisza-csatorna, a Száva-Adria-csatorna terve, s ami még ennél is meglepőbb, szükségesnek látta, hogy a Földközi tenger és a

*) Ansicht des Asiatisch-europaeischen Welthandels, Pest, 1808.

Vörös-tenger között levő földszorost Sueznél minél előbb csatornával átvágják. írásai szárazak, unalmasak, lendületnélküliek, ezért nem is volt hatásuk. A szigorú, a tárgyilagos kritika nem dicsőítheti szuperlatívusokban a Martinovics-összeesküvést, mert nem volt benne semmi nagyvonalúság, sem egyetlen gyakorlatilag kivihető gondolat. De vérbefojtott mozgalmuk nagyjelentőségű esemény azért, mert ez volt a magyar szabadelvűség, ugyanakkor az új Magyarország első hajnalpirkadása az abszolutizmus lelket zsibbasztó sötétségében. A komoly, nagy reformmozgalom megindításához Ferenc császár uralma alatt Széchenyi István tekintélyére és elméjére s Kossuth Lajos káprázatos talentumára volt szükség.

Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos.

Miután a magyar szabadelvűség koránjött apostolainak fejeit leütötték, úgy elfojtották az új áramlatot, hogy az jó negyedszázadon keresztül még csak életjelt sem adhatott magáról. Igazolódott Mill Stuartnak az az állítása, hogy az új eszmék nem törnek okvetlenül keresztül az akadályokon, ha az ellentállás elég arra, hogy őket bölcsőjükben megfojtsa. A szabadelvűség igéi mint hamu alatt lap-pangó tűz pislogtak tovább, hogy annál elemibb erővel törjenek elő 1825-ben, amikor gróf Széchenyi István reformterveivel fellépett.

Széchenyi a doktriner újítóktól, kik az ő vér-

tanúságot szenvedett szellemig ősei voltak, nagy képességein kívül abban különbözik, hogy praktikus oldalán ragadta meg a kérdést; a nagy ideák mellett észszerű gyakorlati tervekkel jött, amelyek ebben az időben már nem voltak megvalósíthatatlanok. Hatása és rögtöni sikerei pedig abban lelik magyarázatukat, hogy vágyakat, reményeket képviselt, melyeknek teljesülésére már elérkezett az idő, formát adott annak, ami élt a lelkekben, másszóval azt tette, amit minden agitátor, minden újtó s minden idők apostolai. Liberális volt-e Széchenyi? Hogy erre a kérdésre megfelelhessünk, minthogy tárgyunknál fogva csupán ez érdekel bennünket, Széchenyi nagykiterjedésű, bonyolult, egész pályáján folyvást változtatott tanításait le kell egyszerűsíteniük egészen primitív formákra. És ez a kérdés nem érdektelen éppen napjainkban, amikor fellépésének százéves évfordulója alkalmából különböző politikai pártok s tudományos egyesületek előszedték a legnagyobb magyar sokat vitatott tanításait.

Széchenyi különböző időben más-másképpen magyarázták és értették, Kortársai, amikor Kossuth Lajos fellépett, elfordultak tőle, annak ellenére, hogy elismerték nagyságát, A 67 után elkövetkező időszakban a szabadelvű gondolat egy darabig olyan erős volt, s annyira éltek még a 48. és 49. dicső hagyományai, hogy a számottevő politikusok vele szemben Kossuthnak adtak igazat.*)

*) Beöthy Ákos, A magyar államiság fejlődése és küzdelmei, II. kötet, első rész.

A XIX- század utolsó évtizedeiben bizonyos agrárius körök sajátították ki maguknak Széchenyit, megtették őt a konzervatív agrár irányzat mestérének, mintha agitátori munkásságát a merkantilizmusnál egy egész világ választotta Ápolna el. Nemrég, a Széchenyi-centennárium alkalmával pedig cégtáblának használták fel maguk számára azok a bizonyos ultrakonzervatív testületek, amelyek minden individualizmusnak halálos ellenségei és egy világ választja el őket Széchenyitől, aki ellenmondásai mellett egyben következetes: tudatos és szélső individualista, Megtették Széchenyit a bölcs, tapogatózva haladó konzervativizmus, azonkívül a jutányos megalkuvás megszemélyesítőjének, s legnagyobb erénye az ő szemükben az volt, hogy nem akart szembeszállni Ausztriával. És ez nem is csoda, mert Széchenyivel csaknem úgy vagyunk, mint Marx Capitaljával. Pályája nem egyenes vonalít, könyvei pedig a gondolatoknak, a lázas érzelmi kitöréseknek, a megjegyzéseknek olyan kuszált, túlszűfolt halmazát alkotják, hogy nehéz belőlük kivenni a valódi értelmet. Széchenyi valóban nem volt liberális olyan értelemben, mint Wesselényi, vagy még kevésbé, mint Deák vagy Kossuth, mert félt a korszerű politikai reformoktól, de saját szavaival bizonyítható, hogy az etikai, a gazdasági kérdésekben ugyanolyan abszolút liberális, amilyen ebben az időben Smith Ádám, vagy Bentham, s az összes angol szabadelvűek. Akik Széchenyiből a konzervatívot szeretnék kihámozni, azt erősítik, hogy nem le-

hetett szabadelvű; mert irtózott minden forradalomtól, mert a szabadelvűsig – mondják ők – a forradalommal azonos.

Az előzményekben már rámutattunk arra, hogy az angol szabadelvűek az állandó evolúciót hirdették és nem az erőszakos forradalmi átalakítást. Az evolúció még nem revolúció. Széchenyi evolucionista s hozzátehetjük: a szélső konzervatívok szerint forradalmár, mert (szerintük) forradalom minden újítás. És melyek most a liberális elemek Széchenyi tanításaiban, – ezt könnyen kimutathatjuk akkor, ha Széchenyi erkölcsi és gazdasági nézeteit az ő politikai meggyőződéseitől elkülönítjük.

Gróf Széchenyi Istvánt nem ok nélkül nevezték a nemzet legnagyobb nevelőjének. Kiinduló pontja az volt, hogy az elmaradt, parlagias, tudatlan magyarság tagjait ki kell nevelni művelt, önálló, öntudatos lényekké. Mint Sokrates, ő is a magunkbaszállást, a magunk megismerését tanította első s alapvető erénynek, mert az őszinte magunkbaszállás, a saját bűneinknek, fogyatkozásainknak megismerése nélkül semmiféle magasbaemelkedés nem lehetséges. Ideálja a lelkileg független ember, aki a maga lábán jár, a maga eszével gondolkodik, s nyitott szemmel nézi és látja a világot.

„Lelki független ember – mondja – összevén minden rendbelit, kik valamely hathatós fordulást tehetnének létünkben, hány van? Hány mer jobbágyi hív s alázatos, de egyszersmind férfiúi önérzéssel királyszék elébe lépni, s a fejedelem atyai

keblébe a hon kívánatait bátran kiönteni? Ki mer tiszta lelkiismereti bátorsággal viszont a honi elő Ítéletek seregével szembeszállni s hazafiait éppen ott támadni meg, hol mint nyavalyának gyökérhelye a vágás legkínzóbb? S ha lennének is ily hazafiak, kiknek szándéka oly tiszta, mint kristály, vajon van-e elég lelki tehetségük s élettudományuk, jószándékaikat nemcsak egekbe fohászkodni, hanem azok gyümölcseit is az élők közé előteremteni?” . . . Széchenyi valósággal bálványozza a munkát, dicsőíti a tetterőt, magasztalja azt az akaratelhatározást, azt az erő kifejtést, amit nem külső hatalom kényszerít reánk, hanem belső indítékokból visszük véghez, a saját megfontolt elhatározásunkból. Ma, amikor az egyéni tehetetlenség szégyenletes példáit látjuk, szinte szentségtörés Széchenyit tüntetni fel úgy, mint a mai nemzedéknek ideálját és vezérét. Ha irodalomtörténészeink módjára kiszednék Széchenyiből mindazt, ami az angol utilitarista filozófusokra, mondjuk Benthamra vagy Smithre emlékeztet, egy kis rosszakarattal hozzáadásával ki lehetne mutatni, hogy nézetei nem önállóak. A nem hatásbongészó egybevetés azonban legfeljebb csak hasonlóságot vagy rokonságot mutat, ami nem von le semmit az ő eredetiségéből. Az angol individualizmus annyira egyénivé vált nála, annyira áthasonult s felolvadt az ő lényében, olyan eredeti módon alkalmazta azt a magyar életre, hogy a legoriginálisabb egyéniségek egyike. Impresszióit hosszú utazásai közben Angolországban szerezte, az angol gazdasági

teoretikusokat olvasta s bizonyos befolyásuk kétség-telenül érzik minden munkáján. Mit látott Angliában? A független polgári munka, a szabad mozgás, a vállalkozó szellem szinte korlátlan kibontakozásának csodáit. És itthon, elmaradt hazájában ezt próbálta beplántálni a lelkekbe. „A tiszta lelkiismeret, élettudomány, egészség és vagyoni rend rend” – ez az angol szabadelvű életideál. Ezt ismétli, variálja Széchenyi csaknem minden könyvében. A nyugateurópai kapitalizmusnak ő az első apostola Magyarországon. De idézzük a saját szavait, A Világ című művében angol utazásairól elmélkedve, többek között a következőket mondja:

„Britanniában utazván, hol az újabb emberiségnek minden bizonnal legtöbb remekei vannak . . . sok oly tárgy ötlík előmbé, melyen nem tudék eléggé bámulni, 's melyen szintúgy bámuland minden odamenő, ki nem vak, 's utazási idejének nagyrészét el nem teoriázza, el nem pipázza, 's el nem alussza – 's bámulatomban a' tudni-vágy is kínzott – 'S meg nem szüném mindenek unalmára mindegyre tudakozni: ugyan ki építé ezen hidat, mely oly könnyen lebeg s mégis oly erős: Ki azon ropant gátot, mely a tenger düheinek oly úriasan parancsol; ki azon számtalan jőtevő intézetet, melyekben az elnyomorult embertörs gyámolítatik . . . Ugyan kik voltak azon dicső uralkodók, azon tiszteletreméltó előkelők, kik mindezen remeket nagylelkűleg honok s az emberiség hasznára 's díszére alkoták ... Az angol hátat fordított s fogai között így mormogott: ez úglátszik ábrándozó poéta, ki mindazt csudának, nagylelkűségnek 's a' t, tartja, ami nem egyéb mint jó rendeleti munka következése, melynek rugója nem volt egyéb, mint jobb lét 's haszon utáni vágy . . . Hidegebb vérű s rendesb nyomozások után . . . lassanként végre rájöttem, hogy szinte mindaz, amin legjobban bámulék, nemcsak a kormány

állal nem állították fel, hanem a kormány még legkisebb segedelmi részt sem von benne . . . hanem azon tárgyak általánosan s egyesületek munkái 's állítványi, melyekre egyeseknek megpendítésen. bölcs irányáson, szorgalmas 's áthatatos hozzájárulásán kívül egyéb nevezetes befolyásuk nem volt.”

Széchenyi olyan új magyar társadalmat képelnének tagjai kiművelt fejű, magasabbendű emberek az erkölcsi szolidaritás belső kötelekeivel vannak egymáshoz fűzve. Ez az önkéntes kooperáció az angol és amerikai szabadelvűsig kizárólagos terméke. Széchenyi tudni sem akart a 67-es kiegyezés után kialakuló vagy mostani dajkáló, árkoló, nevelő államról. És társadalmi, koncepciójában a szabad emberek organizált közössége ugyanúgy elkülönül az államtól, amint azt, a bevezetésén meghatároztuk. A „közös érdek – mondja – azon nagy titoké mely mindent egyesít, nemzetek hosszú élteknek egyedüli garantiája.” Széchenyi az első a magyar gondolkodók között, kinek: elméjében felvillant közlélek fogalma, mely azután összetartja az önkéntes társulást. „A közlélek pedig – mondja – mely soha nem tekinti, az országlás segít-e vagy sem, semmi egyéb, mint a' közönségnek azon értelmi súlya 's adakozási készsége, melynél fogva a nagyobbbrész átlátja: hogy számos kisebbség concentratioja óriási erő 's ideig-óraiglanlani áldozat, melyet kiki a közjóra szán, minden bizonnal legnagyobb kamatokkal megint ráháramland vissza. Nyilvánvaló tehát, hogy nála nemzeti erők egyesítése alatt tisztán lelki szolidaritást kell érteni, nem pedig azt

a bürokratikus központosítást, amelyben ma élünk Magyarországon.

Individualizmusának csalhatatlan bizonyítéka a konkurenciaról szóló nézete. Több helyen írja, hogy a kultúrának s civilizációnak két fő előmozdítója van: egyik a szabadság, a másik a vetélykedési ösztön. Az utóbbi, tudniillik a konkurrencia, minden gazdasági tökéletesedésnek elengedhetetlen feltétele, Széchenyi szerint is. Ugyanúgy meg volt győződve a verseny szükségességéről, mint a fiziokraták vagy Ricardo.

Ebből a néhány kiragadott idézetből kitűnik, hogy mindaz, ami Széchenyi tanításaiban etikai és gazdasági elem, az nem egyéb, mint a leszűrődött, az ő gondolatkörében egyénivé lett angol szabadelvűség. Közel negyedzázados agitátori tevékenységének végzetes hibája az, hogy programja egyoldalúan morális és gazdasági; Angolország nagyszerű politikai szabadintézményei nem gyakoroltak rá maradandóbb hatást, amit Beöthy Ákos nem ok nélkül vet szemére. Először hadat üzent a rendi szervezetnek, de a negyvenes években, amikor a robot és az ősiség eltörlésének kérdése az országgyűlésen napirendre került, felszólalt ellene, ugyanakkor ellenezte a zsidók emancipációját is. Úgy látszik, Angliában tisztán csak a briliáns anyagi eredmények vonzódták, de a politikai élet nem. Pedig az anyagi fejlődés parallel halad Angolországban a politikai élet fejlődésével s a kettő összefügg.

A magyar nemzet – mint tudjuk – a negy-

venes esztendőkbén már elfordult tőle. Vannak, akik ma azt mondják, hogy az országgyűlés többsége azért nem követte Széchenyit, mert az ő világába nem tudott felemelkedni. De ugyan megérthető-e Széchenyi? Kritikusai közül már Grünwald Béla sem mérte őt a normális ember mértékével, azóta pedig köztudomású lett, hogy lelkiileg beteg ember volt, innen magyarázhatók ellenmondásai és következetlenségei. Gondolatrendszerében a legnagyobb következetlenség az, hogy elfogadja azt az etikai bázist, amelyen az angol szabadelvűség összes járulékával a klasszikus parlamentarizmussal együtt felépült, de ugyanakkor visszaretten a politikai jogok mérsékelt kiterjesztésétől is. Kiáltó elelnmondás! A gazdasági szabadelvűség a politikaitól elválaszthatatlan, egyik logikusan kiegészíti a másikat. Ipart, kereskedelmet, földművelést teremteni szabad társadalmi kooperációval, elnyomott, a politikai jogokból kizárt tömegekkel, még hozzá nemzeti önállóság nélkül, képtelenség. Széchenyi szélső liberális a gazdasági kérdésekben, konzervatív a politikában; a logikát annyira lábbal taposó következetlenség ez, mintha valaki egyidőben volna katolikus meg protestáns. Tragikus tévedése volt az is, hogy az öntudatra ébredt magyarság kifejtheti nemzeti erőit, ha oda van láncolva Ausztriához. Ennek az ellenkezőjéről háromszáz év magyar történelmének tanulságai győzhették volna meg. De meggyőzhették volna a világtörténelmi analógiák, főleg pedig a gyarmatországok tanulságos példái.

Széchenyiből merőben hiányoztak azok a tulajdonok, amelyek őt alkalmas pártvezérré avathatták volna. Mert a pártvezérnek világosan kell látnia a célt, és nyílegyenes úton kell haladnia. Ha ide-oda kapkod, elveszti népszerűségét. De az ő egész pályája tele van ellenmondásokkal. Sohasem tudta biztosan, hogy egy rothadó vagy egy újjászülető nemzet tagja-e. 1847-ben annyira felbőszült Kossuthra és a szabadelvű ellenzékre, hogy az egész országgyűlést el akarta fogatni. És mégis ilyen előzmények után tárcát vállalt Kossuthtal együtt Batthyány kabinetjében. Elítélőleg nyilatkozott a szabadságharcról, de döblingi magányában megírta a Bach-kormány ellen megsemmisítő támadó iratát, a Blicket, Ferenc József ellen pedig megírta Nagy szatíra címen megjelent gúnyiratát, amelynél gyilkosabb támadást még nem intéztek uralkodó ellen.

Az elmondottakat még azzal egészíthetnénk ki, hogy Széchenyi, aki úgy igyekszik magát feltüntetni, mint realista, politikus és racionalista újító, voltaképpen idealista. Idealista, mert magasabbrendű embereket akart nevelni korának embereiből, s velük szemben olyan erkölcsi követelésekkel lépett fel, melyek messze túlhaladták a valóságosság határát. Mindenütt a tiszta ész emlegeti, de bonyolult mondatai szinte feszülnek az érzelmektől, s egész erkölcsi, gazdasági s politikai koncepciója tisztán lírai. Ugyanolyan romantikus jellem, mint a maga nemében Rousseau volt.

A magyar középnemesség, amely 1841-től kezdve már Kossuth Lajost vallotta vezérének, belesodródott a nyugateurópai szabadelvűség nagy nemzetközi forgatagába. Bizonyos, hogy a szabadelvű forrongás nemzetközi, de a nemzeti megújodásnak szükségszerűen bele kellett kapcsolódnia. És ebben az esetben nincs ellenmondás a nemzetköziség és a nacionalizmus között. Mint az előzményekben láttuk, Európa elnyomott nemzetei a XIX. század elejétől kezdve összeegyeztették a nemzeti öncélúságot a francia forradalom eszméivel. A nyugateurópai szabadelvűségnek ez a szerencsés egybekapcsolódása a nemzeti megújodással, úgy látszik, értelmetlen volt Széchenyi előtt. De annál inkább megértette ezt Kossuth Lajos, akinek jellemét, működésének általános karakterét néhány szóval össze kell hasonlítanunk Széchenyivel.

Kossuth Lajos igazi Isten kegyelméből való nemzetvezér, megáldva mindazokkal a fényes észbeli és jellembeli adományokkal, amelyek alkalmassá tették őt arra, hogy a különben szalmaláng természetű magyar nemzet sorsát kezébe vegye. Széchenyi Istvánnal megegyezik abban, hogy ő sem radikális újító, sőt bizonyos vonatkozásban még nálánál is konzervatívabb, mert nagy ellenfele nem csinált titkot abból, hogy a magyar nemzetnek a költők által romantikusan ábrázolt múltját megveti. Kossuth tiszteli a múltat s döntő fontosságúaknak tartja a régi, ezer esztendő formákat. „Mi ugyan a formákat – mondja Széchenyinek adott válaszá-

ban, 1842-ben, – olyan igen megcsontosultaknak nem látjuk, mert alig ismerünk a történelemben alkotmányos, aristocratiai formákat, melyekben több fogékonyság volt volna a képviselői rendszerre minden megrázkódtatás nélkül békésen, nyugalmasan és az eredeti nemzetes alaptípus megtartásával átalakulhatni, amint ez minálunk megtörténhetnék, ha nemzetünk, s így önmagunk érdekeit is igazán magasabb szempontból fogjuk fel, mint amely akkor vezérel, midőn a jól értett szabadsággal merő ellentétben álló szabadalmasságokat még egy-két évig, vagy ha úgy tetszik, egy-két emberéletig tengetni akarva, oly dolgokhoz görcsösen ragaszkodunk, melyeknek nagy jövőndői már bizony semmiesetre sincsenek, kis jövőndőik is csak úgy lehet, ha ezen kis jövőndőt a nemzet nagy jövőjének feláldozásával nem iszonyodnak megvásárolni”.

Kossuth Lajos abban különbözik legfőképpen Széchenyitől, hogy egy minden részletében át gondolt, nagy, egységes társadalmi, közgazdasági, politikai koncepcióval lépett fel, amely minden árnyalatában tökéletes s ellenmondás nélküli: valóságos filozófiai rendszer. Az iskolás közikönyveknek az az elcsépelet megállapítása, hogy Széchenyi anyagi felvirágzást akart, Kossuth pedig csupán csak a nemzeti szabadságnak volt zászlóvivője, elferdített és hamis. Az állítólag realista Széchenyivel úgy szokás szembeállítani, mint szertelen idealistát. Aki beletekint Kossuth írásaiba és 1832-től kezdve elhangzott beszédeibe, meggyőződhetik igen könnyű-

szerrel éppen az ellenkezőjéről. Kossuth hideg, számító elme, célkitűzéseiben pedig határozott, nyílt, egyenes. Mindig a múlt és a közvetlen jelen adottságaiból következtet a közeli jövőre, ezért politikai programja nem rapszodikus, mint Széchenyié, hanem empirikus módszer szerint, a logika törvényei alapján fel van építve. „... És midőn az intézmények javításáról van szó, ezen bonyolódás igényeiből fejlődik ki a haladás filozófiája, miszerint ridegen elkülöníteni talán egyetlen kérdést sem lehet, hanem még a nemakarás is kénytelen magát a logika hatalmának megadni, s ha egy lépést tőn, előbb-utóbb megteszi a másikat is, mely a társaságos viszonyok kapcsolatánál fogva amannak természetes postulátuma.” Ezt írja Kossuth 1843-ban, amikor Széchenyi azzal vádolta, hogy hebehurgyán mindent fel akar forgatni. A forradalmárnak bélyegezett Kossuth számtalanszor hangsúlyozza, hogy ... „Ha feladatunknak tűzzük ki a törvényes eszközökkel bekövetkező haladást, úgy gondjaink legfőbbike közé kell számítanunk, hogy közállományunk átalakításában a lehetőségig kevés érdeket sértsünk, s magánjogi viszonyokban, hacsak lehet, senkinek törvény által költött, törvénybe vetett bizodalját meg ne hiúsítsuk.” Hogy a múltat semmibe nem vevő Széchenyivel szemben mégis jóval tovább ment a korszerű újítások követelésében, annak csak az lehet a magyarázata, hogy Széchenyit bizonyos társadalmi előítéletek megbénították. Metternich kancellárral egész 1848-ig csaknem bizalmas viszonyban volt s abban

a hiú reménységben ringatta magát, hogy ez a tudomány- és művészetkedvelő nagy úr, aki nem zárkózott el teljesen a gazdasági reformok elől, elő fogja segíteni Magyarország feltámasztását

Kossuth még abban is különbözik Széchenyi-től, hogy ellenfele teljesen azonosította magát nemzetével: az életét tette Magyarországnak az általa képzelte jövőjére. Kossuth, azt mondhatnánk, felüláll a dolgokon. Nemzete iránt való mélységes szeretete nem fejlődött odáig, hogy az ország és annak népét ne objektumnak tekintse. Ezért őt semmi nem ejti kétségbe. Széchenyi megtébolyodik, Kossuth Világos után nem csügged el, hanem tovább harcol a siker biztos reményében. Széchenyi sokkal inkább azonosul a nemzettel, de viszont rengeteg munkájából, beszédeiből, gondolatainak, terveinek összevisszaságából lehetetlen kikerekíteni a nemzeti öncélúság gondolatát, világosan és félremagyarázhatatlanul.

Kossuth Lajos politikai elgondolásában a nemzet mint öncél szerepel, az egyéni szabadságot, ezt a nemzetközi jellegű posztulátumot kiszélesíti a nemzeti individuumok szabadságává, ugyanúgy, mint a vele egy vágású, hozzá közelebb álló külföldi nagy politikusok, például Mazzini vagy Cavour. A világforradalom-jelző ebben az időben nem azt jelentette, amit ma a forradalmi szocialisták frazeológiájában, hanem a nemzetek szabadságát. Petőfinél például világszabadság annyit jelent: szabad nemzetek világa. Kossuth a magyar nemzet múltjából a nagy

realításokat veszi kiinduló pontul: az ősi alkotmányt, a megyei szerkezetet, s az ezer esztendőös függetlenséget, nem a dicső haditetteket, mint az e korbéli poéták. „A magyar nemzet alkalmazkodó természetű ... de semmi körülmények között sem fog lemondani, hogy hazája az legyen, amivé első szent királya berendezte” – mondja egyik beszédében. A magyar alkotmány dicső és megbecsülhetetlen örökség, mely a vérszerződéssel datálódik. De az elszakadást a Habsburgoktól éppúgy nem kívánta, mint ellenfele, Széchenyi. 1847 március 3-iki beszédében mondja: „Az legyen a Habsburg-ház második alapítója, ki a birodalom kormányrendszerét alkotmányos irányban reformálandja, s felséges háza trónusát hű népeinek szabadságára fektetendi le, rendíthetetlenül. A nép örök, – mondja tovább és öröknek kívánjuk a nép hazáját, s öröknek ama dinasztia fényét, melyet uralkodónknak ismerünk.”

Kossuth felfogása szerint a vármegye, melyet a 67 utáni központosító kormányok annyira elsorvasztottak, hogy csak silány nyomai maradtak reánk, megbecsülhetetlen értékű nemzeti kincs. A miniszteri omnipotencia, amely Magyarországon a világháború után érte tetőpontját, Széchenyi előtt sem volt rokonszenves, de Kossuth a francia példákra hivatkozva kimutatja, hogy a szolgaságba süllyeszt minden nemzetet, még a legdemokratikusabb alkotmány mellett is. „... organizmus, mely él és élve fejlődik: csak az intézményes szabadság lehet. Akár-

minő legyen bár a kormányforma, még ha republikánus is; a központi hatalomnak mindig municipális intézvények által kell mérsékelteni, különben centralizációvá fajul, ami nem egyéb . . . mint álcázott abszolutizmus. Azok a nemzetek legboldogabbak, melyek legkevésbé kormányoztatnak. Erős kormány: gyámság, s akinek gyámja, van, az ha nem hülye, hát kiskorú.” Több beszédében, cikkeiben, irataiban kifejti, hogy a modern állameszme az önkormányzat eszméje, és hogy mindazt, amit a család, a közösség, a megye maga megtehet, azt nem kell az államra bízni.

Annyira szenvedélyes híve a municipális szabadságnak, hogy ha arról van szó, hogy a megye megszűnjék, később inkább megbuktatni a miniszteriális törvényt, – mondotta 48-ban. „Mindenesetre a megyei szervezet lesz magyar honban a magyar alkotmányos élet nyilatkozmányának legfőbb, legégségesebb orgánuma – írja a Pesti Hírlapban. A bürokráciától Kossuth rettentően félt. „Nincs semmi – írja – ami kártékonyabban hathatna egy nemzet politikai erkölcsiségére, mint a hivatalosztogató kormánypatronage mértéktelen kiterjesztése”. „Oly forrása ez a nemzet elrothasztásának, mely elegendő arra, hogy még különben bölcsen szervezett demokráciában is az erkölcsök megmérgeztessenek, a politikai becsületesség megvesztegetessék s mételyes hatása alatt a politikai pártállás javadalomlajhárszati vetélykedéssé fajuljon. A történelem azt bizonyítja, hogy amely országban a

tisztviselők egész ármádiája függ a kormány kinevezésétől, ott a nemzet ügynevezett érdemesebb része előbb-utóbb két részre oszlik: az egyik az, amely kormányhivatalba jutott, a másik az, mely jutni szeretne.”

A sok ismétlés folytán belerögződött a köztudatba a középiskolás kézikönyveknek az a megdöbbentő hazugsága, hogy Kossuth a szegény és elkeseredett Magyarországért lelkesedett, amely folyvást lázadásra kész s rettegésben tartja a haza ellenségeit. 1841 és 48 között megjelent több kötetre menő cikkei bárkit meggyőzhetnek arról, hogy ugyanolyan pozitív gazdasági programja volt, mint Széchenyinek, azzal a különbséggel, hogy ő a részletekben sokkal inkább gyakorlatiasabb ellenfelénél. Kossuth az első Magyarországon, aki behatolt a kapitalista gazdasági rend apró részleteibe, majd előállott konkrét kereskedelmi és ipari tervekkel. Kezdetben smithianus, de később ezeket a nézeteit Friedrich List hatása alatt, ki a 40-es évek elején megfordult Pesten, revideálta. Minthogy szerinte a társadalom gazdasági tevékenysége is a nemzeti öncélúság szent ügyét szolgálhatja, óva intett a Németországgal való vámközösségtől. Ezért attól fogva, hogy behatóan megismerte List közgazdasági tanulmányait, neki is szilárd meggyőződésévé vált, hogy bizonyos politikai intézkedésekkel fel lehet ébreszteni valamely népben a szunnyadó képességeket, Csengery azt veti Kossuth szemére, hogy gazdasági nézeteiben csekély az eredetiség, ami való igaz,

de a gyakorlati politikusnál az elméleti eredetiséget nem szabad kutatnunk, hiszen a német egység gondolata sem volt Bismarcké. Kossuth úgy gondolta, hogy a vámsorompó a nemzeti függetlenséggel egyet jelent, s ennek a tételnek igazságát szomorú tanulságokkal igazolta a magyar ipar története 1867-től az összeomlásig. Annyira nem követte kereskedelmi kérdésekben az angol szabadelvűek példáját, hogy egyik cikkében a kereskedelmi szabadságról nem áttalotta ezt mondani: „Merő ideológia es merő légalotmány”.

Az ország gazdasági gyarapodását szerinte is csak szabad kooperáció útján lehet elérni. Az ő névéhez fűződnek: az iparegyesület, a kereskedelmi társaság megalapítása, a Pestet Fiúméval összekötő vasút óriási terve. Vasutat vezetni a Karszt szikláiin keresztül, akkor még túlmerész gondolatnak látszott, de Kossuth annyira vitte a tervet, hogy megtörténtek az első mérések. Több cikket irt ebben a kérdésben; szól bennük az észhez, feltárva a nagy gazdasági hasznot, a kereskedelem előnyeit, lebilincselő erővel szól bennük a fantáziához, Byron Childe Haroldjának a tengerhez intézett remek ódáját idézve. Még érdemes megemlíteni, hogy a praktikus vám- és kereskedelempolitikai kérdéseknek Kossuth valóságos mestere.

Kossuth, számításba véve a múlt és jelen eszmeerőit, a legridegebb valóság talaján építette ki politikai szisztémáját s ennek volt ő utolsó lehetőleg következetes cselekvő alanya, Az evolúció logikai

folyománya volt az, hogy a magyar nemzet kezdetben Széchenyi, majd 1840-től kezdve az ő szellemi felsőbbségének hatása alatt egy dicsőséges forradalomban egy csepp vér nélkül megteremtette az új Magyarországot. A kettőjük Új-Magyarországa ellen feltámadtak a retrográd erők. Ezért a legközönségesebb történelemhamisítás úgy tüntetni fel a magyar szabadságharcot, mint forradalmat, Kossutk-ot magát pedig leszállítani népszerű romantikus nemzeti hőssé vagy forradalmi vezérré. A lelegelembb józan ész követelte, hogy Magyarország fegyvert ragadjon a pokoli reakció ellen, s megvédelmezze magát azzal a becstelen rendszerrel szemben, melynek Schwarzenberg Félix volt a legfőbb képviselője, akit Széchenyi a Blick-ben „rothadtlelkű gazemberének nevez, önérzetes náció számára nem volt más választás, mint fegyvert ragadni s ezt a rendszert kipusztítani, hogy ha lehet. És Kossuth szisztémáján mégsem esett csorba. Beteljesedett a történelem logikája, az a szükségszerűség, melyről azt hirdette, hogy ő annak sorsküldötte eszköze. A kettős cézárizmus, a Habsburg-monarcha, a Hohenzollern-uralom, pozdorjává zúzódtak össze, amint ő azt megjósolta ötven esztendővel ezelőtt. A viszonyok fejlődése mégis a legnagyobb magyar államférfiúnak, történelmünk leggrandiózusabb alakjának adott igazat és a világhistória ítélőszéke felmentette őt.

A szabadelvű kor jelleme és eredményei.

Az 1825-től 48-ig tartó, úgynevezett reformkorszak a magyar nemzet életerejének és élni akarásának olyan bámulatra ragadó megnyilvánulása, amelynek mását nem találjuk ezer esztendő történelmünkben. A nemzetnek annyi nagy embere lényegre elő e rövid idő alatt az ismeretlenségből, a nemzeti géniuszának annyi csodás kisugárzásával találkozunk, amennyi elegendő lett volna valamely nagy nemzet vagy világbirodalom vezetésére. Az az állítás, hogy a reformkorszak Széchenyi István legszemélyesebb műve és érdeme, kétségkívül túlzás. Egy ember nem csinálhat korszakot még olyan kis nemzet életében sem, mint amilyen a magyarság. Ha az akkori magyar középnemesség csakugyan olyan hitvány, lusta, parlagias lett volna, mint amilyennek Széchenyi elkeseredésében itt-ott feltünteti, a Hítel, Világ és a Stádium nem arattak volna olyan szemmel látható sikert. Vezetőkre szüksége volt a magyarságnak, és szüksége van ma is, aminek az a pszichológiai magyarázata, hogy az ilyen lobbanékony, hirtelen lelkesedő vagy csüggedő, szóval szalmaláng természetű népek cselekvő készségét csak mesterségesen lehet bizonyos intenzitási fokon tartani. Jobban rá van utalva a vezetőkre, mint a kiltartó, flegmatikus, kevésbé lelkesedő germán népek, például az angolok.

Gróf Széchenyi István irányt szabott a cselekvésnek, ez az ő legnagyobb s örökidőkre szóló ér-

deine. De egy élettelen vagy halálraítélt nemzet nem tápászkodhat fel olyan gyorsan, mint a magyarság 1825 után. Az 1836-39-iki országgyűlés már a liberális reformok jegyében folyt le. Egymásután szó-bakerülnek az úrbériség rendezése, a büntetőtörvénykönyv időszerű reformja, fontos kereskedelmi és gazdasági kérdések. Az opposzió kezdetben még rendi szellemű, s a gravaminálás politikában, a sérelmek feszegetésében merül ki, de lassanként átváltozik szabadelvű opposzióvá. Az alsó tábla az 1832-36-iki országgyűlés végén már teljesen liberális szellemű, a szabadelvűség 1836-tól kezdve rohamosan tért hódít, de liberális párt még nincs.

A különböző szabadelvű, frakciók megszervezésének munkája Deák Ferenc érdeme, az ő műve az, hogy a magyar liberálisok egy platformon tömörültek, határozott programban megegyeztek. Deák Ferenc 1841-ben, amikor Széchenyi a Kelet népében elfogult és igaztalan támadást intézett Kossuth ellen, Wesselényivel és Eötvös Józseffel együtt Kossuth mellé állt. 1848-ig Kossuth és Deák egy utón járnak. Deákot is áthatotta a humanizmusnak, a polgári szabadságnak ugyanaz az önzetlen, őszinte szeretete, mint Kossuthot; sokkal egységesebb, tisztább, világosabb és összefoglalóbb elme, mint Széchenyi. A nyugateurópai liberalizmust egységes rendszerbe fogta össze a nemzeti gondolattal, ugyanúgy, mint Kossuth; de vannak közöttük nagy és mélyreható különbségek. Az elcsépelet iskolás jellemrajz szerint Deák a bölcs mérséklet, józan középút

embere; Kossuth pedig a szertelenség és szélsőség. A jellemzés találó annyiban, hogy Deák valóban mérsékelt Kossuth-hoz képest; mérsékelt elméleti képességeit, szónoki készségét és adományait, s temperamentumát tekintve. Nincs meg benne a zseni magasba szárnyalása, jövőbe látása és az Isten kegyelméből való nemzetvezér magával ragadó ereje. Abban a másik dimenzióban, amelyet mérsékletnek szoktak nevezni, de amely valóban megalkuvás volt, Deák a magyarság legnagyobb egyénisége; amikor a nemzet leszállította igényeit, s a nemzeti öncélúság programját feladta, ő volt elrendelve arra, hogy élére álljon.

Metternichék, kik az angol és francia liberalizmust a nyugateurópai civilizáció lerakódásának minősítették, szuverén gőgjükben lenézték és megvetették a magyar szabadelvűeket, mint a törvényes rend felforgatóit és veszedelmes tévtanok áldozatait. Pedig radikálisokat alig találunk közöttük; a szabadelvűek legtöbbször nyugodt, számító, megfontolt konzervatív liberális, nem vérmesebb újító, mint Angolországban Canning elvbarátai, vagy a konzervatív peeliták. Velük szemben az ó-konzervatívok állanak (Dessewffy Aurél), ezek viszont nem az angol toryk magyarországi példányai, hanem tizenhárompróbás reakciósook, a bécsi malaszt fényében sütkérező aulikus nagyurak, kiknek elsősorban dinasztiajuk volt s legfeljebb másodsorban hazájuk.

Kinek volt igaza, a konzervatívoknak, vagy a liberálisoknak, ugyanolyan haszontalan és felesle-

ges stílusgyakorlat, mint azt feszegetni még ma is, hogy kinek a politikája volt helyesebb, «Széchenyié-e, vagy Kossuth-e? Arról volt szó, hogy Magyarország elrohadjon-e régi rendiségében és eltűnjék a nemzeti államok sorából, vagy nemzeti állammá erősödjék a régi ezer esztendő fundamentumon. És azt vetni a liberálisok szemére, hogy megmaradhettek volna Bécs hú és kezes alattvalóinak s csak gazdaságilag kellett volna előrevinniök az országot – semmitérő, gyenge ellenvetés. Mert azt látjuk 1825-48-ig, hogy a bécsi kormány a gazdasági munkálatoknak is eléje vágott, el akarta gáncsolni az iparfejlesztést, megakadályozta a vasútépítést, üldözte a védőegyesületet, nyakát szegte tőle telhetőleg minden gazdasági reformnak.

Oppozíció Bécs ellen, ha a nemzeti ősi alkotmányosság megvédéséről van szó, lassú ütemű meg gondolt haladás, semmivel sem nagyobb mértékű újítás, mint amennyi elkerülhetetlenül szükséges, - ez volt Deák Ferenc és a szabadelvűek programja; s így gondolkozott Kossuth is. Mindnyájan hú alattvalói a törvényes uralkodónak, természetesen a jőzan ész határain belül. Mivel az idegen kormány rájuk nehezedett, csak társadalmi utón, a Széchenyi által hirdetett kooperációval, önmaguk erejére támaszkodva láthattak hozzá a magyar parlag feltöréséhez. Ez a reformkorszaknak egyik nagyszerű és felemelő példája. Bezerédj István, Fáy András, báró Eötvös József, és a nagy többségében szabadelvű nemesség nem a lelkesedés önfeledt pillanatá-

bau, hanem tudatosan, megfontolva saját belátásából akart polgári társadalmat varázsolni a feudális Magyarországból. Önként lemondtak a saját történelmi jogaikról, mert úgy látták, hogy ez válik a saját maguknak és a köznek javára. A nyugateurópai polgári osztály gondolkörében mozog nemcsak a középnemességnek csak nem egész zöme, hanem a kevészámú szabadelvű arisztokrata is, mint gróf Batthyány Lajos gróf Pálffy József, báró Wesselényi Miklós. Az ipar, a gazdasági fejlesztés, a polgári munka náluk nem elhangzó jelszó, amit beszéltek, azt halálos komolysággal vették, s a jelszavaknak a tetteik adtak tartalmat. Az 1844-ben keletkezett védegyesület tevékenysége bizonyos mértékig belejátszik ugyan a politikába, de nagy konkrét sikereket mutatott fel, s igen kellemetlen órákat szerzett a bécsi kormánynak, az akkor még bölcsőkorát élő magyar ipar pedig igen sokat köszönhetett neki. Egy erőteljes társadalmi akcióval megakadályozta az osztrák dohányárúk eladását, ipari alapításai pedig: a selyemfonó műhelyek, cukorgyár, stb. sokkal több reménnyel kecsegtettek, mint később az állami szubvencióval üvegházi növény módjára gyámolított magyar gyáripar. Szerveztek gyáralapító társaságot, iparegyesületet, rendeztek nagysikerű kiállításokat, s alig egy évtized alatt rengeteg nehézség közepette a legnyomasztóbb vámviszonyok mellett, folytonos harcban az udvar kajánságával és a bécsi kormány ellenaknáival, kézzel fogható eredményeket tudtak felmutatni. Erre az időre esik a

Tisza szabályozásának kezdete, Magyarország mai vasúthálózatának tervei, az első takarékpénztár, az első bank.

A szabadelvűség Magyarországon az aktivitás hite, a cselekvő élet akarása volt, ugyanúgy, mint Németországban, vagy Olaszországban. Amit az osztrák abszolútizmus alatt, majd hatvanhét után is az állam vállalt, azt mind a társadalom kezdeményezte. Hazánk Közép és Kelet-Európában egymagában képviseli Nyugat-Európa szabadelvűségét, amellyel még direkt kapcsolata sem volt, mert előtte feküdt Ausztria, a reakció erődítménye. Ebben az időben politikailag előrehaladottabbak vagyunk, mint Ausztria, Olaszország, Spanyolország és Portugália.

Nehéz volna előszámlálni, hogy milyen új eszméket vittek a nyilvánosság elé a megyék, mennyi reformot, mennyi életrevaló tervet vetettek fel, ezek a később elsatnyult kis köztársaságok. Az 1839-40. és az 1843-44. országgyűlések lefektették a mai Magyarország alapjait. Az örökváltság, amely a 43-iki országgyűlésen ellenvetés nélkül keresztülment, a jobbágyfelszabadításnak első etapja. A szabadelvűek nem egységesek: van nagy centralista csoport, melynek élén Eötvös József báró, a kissé áradozó és szentimentális állambölcs áll; Kossuth hívei decentralisták, de az elméleti differenciákat nem tekintve, egyek a nagy kérdésekben és a tempóban. Széchenyi visszazökkent a konzervativizmusba, s abban a hitben, hogy Metternichék kegyes

jóindulatával inkább csinálhat gazdasági reformokat, 1841-től kezdve, nemelve többé helyét a politikai csoportok között, az ultrakonzervativizmus és a szabadelvű párt között lebegett.

A reformkorszakot túlromantikusnak sem mondhatjuk; sehol semmi túlzás, a vezérek nem járnak felhők közt, nem kápráztatja el őket a franciák két forradalma sem. Józanságukat semmi sem igazolja fényesebben, mint az, hogy a 48-iki törvényhozás cenzushoz köti a választójogot. Ezer esztendő történelmünk legimpozánsabb, legdicsebb korszaka a szabadságharcban ért véget, amelyet forradalomnak is szoktak nevezni. Forradalomná átfesteni a szabadságharcot a legközönségesebb történethamisítás. A 48-iki törvényalkotás végső csatánója egy nagy történelmi folyamatnak, amely nem is 1825-ben, hanem 1790-ben kezdődik. A szabadságharc észszerű cselekedet volt, mert ha megadja magát Magyarország azoknak a sötét hatalmaknak, amelyek összeesküdtek ellene, példátlan gyávaságával meghazudtolta volna mindazt, amit eddig vér nélkül kivívott. Ellent kellett állani fegyverrel még akkor is, ha a győzelemre nem lett volna remény. Ez a remény azonban nem lehetett agyém, mert a gögös nagyhala lom-Ausztriának Oroszországtól kellett segítséget koldulni, hogy a magyarság önvédelmi harcát leverje. Az erkölcsi tőke, melyet Magyarország a nagyvilág szemében szerzett, megérte az áldozatokat. Később, hatvanhét után a hiperlojalisok hamisították át a szabadságharcot forrada-

lommá. Így lett Deák Ferenc a „haza bölcse”, aki szerintük a nemzet, ti öncélúság esztelenségéből bevitte Magyarországot a kényelmes, kiűzető megalkuvás józanságába,

Az abszolutizmus mindezt letarolta. Igaz, épített is talán valamit, de hogy milyen eredménnyel, arranézve elég hivatkoznunk Széchenyi István Blickjére, melynek minden adata korrekt és megcáfolhatatlan valóság.

A kiegyezés után.

A reformkorszakot röviden úgy jellemeztük, hogy a magyar középnemesség a forradalmak poluári ideológiája előtt teljesen meghódolt. Ezért nem fantazmagória az a feltevés, hogy ha az önkényuralom egy időre meg nem akasztja a fejlődést, talán rövid néhány évtized leforgása alatt új polgári Magyarország támad fel a feudalizmus romjain. Az most már a kérdés, hogy a 67 után következő nemzedék uogyaii gazdálkodott azokkal a nagy értékű tradíciókkal, melyeket a Széchenyi-Kossut-korszaktól örökségül kapott?

A kiegyezéstől az összeomlásig terjedő félszázadot általában liberális korszaknak szokták nevezni. Az elmúlt zürzavaros esztendőben az ismétlés folytán beszivárgott a köztudatba az az állítás, hogy a 67-es rezsím túlságosan belehajszolta Magyarországot a liberalizmusba, és a meggondolatlan

demokrácia meglazította a faji összetartozás kötelekeit s a nemzet legértékesebb erőit pusztulásra ítélte. Nemcsak a felületes demagógok, hanem még komoly emberek is, kik bizonyos felelősséggel tesznek a nyilvánosság előtt súlyos kijelentéseket, úgy jellemezték ezt az állítólagos magyar szabadelvűséget, mint valami nemzet rontó és országpusztító csapást. Nem éreztelen tehát felvetni azt a kérdéset, hogy valóban liberális volt-e a kiegyezés utáni ötven esztendő, ha Magyarország politikai és társadalmi képét nyugateurópai szemüvegen keresztül vizsgáljuk!

Ha a nemzetépítő munka azon a fundamentumon halad tovább, melyet Széchenyi és Kossuth megrögzítettek, tehát sokkal több volt üres légvárnál, folytatódik az a bizonyos társadalmi kooperáció, melyet az előzményekben már vázoltunk. A történelmi középosztályra, ha az apáknak, a jobbágyfelszabadítóknak nyomdokait követi, igen fényes, igazi nemzetteremtő hivatás várt volna. Pótolja Magyarországon a hiányzó polgári osztályt, önmagát pedig kiszélesíti s megóvja az enerválódástól oly módon, hogy az akkor még elmaradt parasztsággal szolidaritást vállalva, új erőt merít ebből a friss társadalmi rétegből. Ugyanazzal a tettvággyal, lelkesedéssel, ami az apákat eltöltötte, Magyarország az új kapitalista világrendbe könnyűszerrel, minden nagyobb nehézség nélkül beilleszkedik. Hiszen a kapitalista gazdasági átalakulás elől az ország nem zárkózhatott el, ha nem akart megmaradni a Balkán-államok

módjára, primitív agrárországnak. A társadalmi kooperációra úgy, mint Széchenyi elgondolta, annál inkább is szükség lett volna, mert a gazdasági élet fejlesztése elé továbbra is akadályok gördültek, abból a megváltozhatatlan államjogi helyzetből kifolyólag, amely bennünket a kiegyezés értelmében ösz szekapcsolt Ausztriával. De ez nem történt. Ez a generáció vagy hiú ábrándnak és délibábnak tartotta a Széchenyi-Kossuth-kor összes kezdeményezéseit, vagy nem értette meg őket, vagy elveszítette apáinak önbizalmát és heroikus akaraterejét. Azt látjuk 67 után, hogy amíg 48 előtt minden gazdasági tevékenység társadalmi, a kiegyezés után minden állami. Az állami működés körébe kerül az ország kulturális fejlesztése, a gazdasági erők kihasználása, a nevelés, az ipar, a kereskedelem, a forgalom; a liberalizmusnak egyik legsarkalatosabb követelménye: az önkormányzat, a megyei autonómia pedig hovatovább elsovad.

A Deák-párt maradványaiból és a balközépből 1875-ben összetevődött új kormánypárt szabadelvűpártnak nevezte magát. A pártprogram valóban hirdette hangzatos frázisokban a szabadelvűséget, a különböző választási proklamációk kiabálták a liberalizmust. Csakhogy a pártok igazi programját nem a kortesbeszédék, nem a választók számára készült frázisgyűjtemények mutatják, hanem lelkületük, legfőképpen pedig tetteik. Az új rezsim, melynek hosszú időn át Tisza Kálmán volt a vezére, amely rövidesen magába szívta az országnak egész értelmi-

ségét, mindennek nevezhető, csak nem szabadelvűnek. Ha a német politikai pártok történetét ismerjük, meglepő hasonlatosságot találunk a Tiszarendszer és a porosz junker-konzervativizmus között. A főkülönbség az, hogy a junkerek konzervatívok voltak nyíltan, őszintén, es sohasem állították magukról azt, hogy ők szabadelvűek. A Tiszák a liberalizmus áruhájába bujtatták politikájukat, melynek letagadhatatlan az osztályjellege.

A szabadelvű haladás bizonyos követelményei elől ebben az időben már lehetetlenség volt kitérni. És amikor a konzervatívok a liberalizmus ellen harcot hirdettek, nem foglalkoztak komolyan azzal az esztelen gondolattal, hogy visszafelé hajtják az idő kerekét; sokkal praktikusabb emberek voltak, sem hogy ne láttak volna bizonyos kifizető előnyöket, melyekben részeltette őket az egyébként kárhuzatos szabadelvűség; csak a gyors haladástól, a megrázó kódításoktól rettegtek és csökönnyösen ragaszkodtak egykori kiváltságaik élvezetéhez. Ebből a célból a német junkerek, illetve teoretikusaik megkonstruálták a felsőbb körök kívánságainak és érdekeinek megfelelő politikai doktrínát, az említett organikus állam tant, amely társadalmat nem ismer, csak államot, ebbe szorítja be az emberi életnek minden megnyilvánulását, ez szerinte az egyetlen létforma. Ezt ismételve azért említjük meg, mert nálunk az iskola politikai tudomány, melyet az ifjúság az egyetemek, a főiskolák tankönyveiből és kompendiumaiból szedett a fejébe, nem egyéb, mint a német organi-

kus államtan, több-kevesebb eredetiséggel magyar nyelvre „átírva”.*)

A Tisza-rendszer, amely szabadelvűnek keresztelte el magát, frazeológiájában ugyan nem, de érzelmeiben, lelkitulajdonságaiban és tetteiben annyira hasonlít a porosz junker konzervativizmushoz, mint egyik tojás a másikhoz. Feltűnő és szinte érthetetlen történelmi középosztály lelki átalakulása; valósággal pszichológiai rejtély. Mintha az apák ambícióját, munkakedvét, életlendületét valami lehangoló, zsibbasztó fáradtság váltotta volna fel utódaikban. A középnemesség örömujjongásban tört ki, amikor Deák Ferenc tető alá hozta a várvavárt kiegyezést, és ettől fogva tömegesen tódult a megyei és állami hivatalokba. Maradt a reform korbéli szabadelvűsegből valamicske; az Iványi Dávid-féle szélsőbal párt Kossuth nyomdokain járt. A függetlenségi ellenzék a nemzeti függetlenség fogalmi létét kép-

*) A Concha-féle Politika az államot így határozza meg: az erkölcsi világnak az az alakulata, amelyben az emberiségnek valamely tőle sajátos- tulajdonságaik által különváló része, bizonyos földterületen személyiséggé emelkedve az ember eszméjét különös alakban, saját öntudatos akarásával és külső hatalmával valósítja meg, az egyes emberi célok, illetve közületek összhangzó irányzása által. (Politika I. 193. 1.) Az állam funkciójáról ezt mondja: „Az állam nem, lehet a külső rend fenntartója, hanem egyszersmind belső irányozó is.” (U. u. 196 I.) – Ez nem liberális államtan, hanem annak a legkiáltóbb ellentéte: az állami omnipotentia igazolása. E szerint az állam, vagyis a kormány és vérehajtó közegei – mert az állam bennük ölt érzékelhető formát, – mindent tehetnek, amit akarnak. Nemcsak megadóztathatnak bennünket, hanem behatolhatnak lakásunkba, megszaghatják, hogy hogyan öltözködünk, belegázolhatnak magánéletünkbe, a családba.

viselte, de gazdasági, társadalmi, szóval a tradíciókhoz méltó szabadelvű program nélkül; így nem csoda, hogy a viszonyok alakulására alig gyakorolt befolyást.

A „szabadelvű”, de közben teljes erővel központosító kormányok legelőször a régi, történelmi vármegyékre tették rá a kezüket. Ezt a rendiség korában oly kitűnően működő intézményt tovább kellett volna fejleszteni a XIX. század szellemében, demokratizálni úgy, mint az angolok az egykor szintén reakciós conuty, hogy ez legyen az iskola a parlamentarizmus és az igazi demokrácia számára. A megyét a lassanként elzüllögető dzsentrik azilumává változtatták, centralizálták az országot és a kormány-omnipotencia kiterjesztése céljából bizonyos álautonómia fenntartásával a közigazgatási ágak nagyrészt a központi hatalomtól tették függővé. A választás és a megyei önkormányzat a bá-bom előtt pusztán komédia volt Magyarországon. Gróf Andrássy Gyula írja, kit a legrosszabb akarat sem vádolhat radikalizmussal, hogy Magyarország Európa legcentralizáltabb országa.*)

A hivatalosztogató állami patronátus valósággal nem ismert határt. Egy konzervatív politikus 1887-ben megjelent röpiratában Tisza Kálmán kormányzatóról a következőket mondja: „Egyik hivatal a másik után creatott, a meglevők alapja kiszélesített, s így ma ott vagyunk, hogy kormány-

*) Gróf Andrássy Gyula: A közigazgatás reformja, Budapest, 1913.

zása alatt a hivatalnokok száma több mint hétezerrel növekedett”. Ugyanennek a röpiratnak szerzője panaszodik, hogy a hivatalnokok benn a minisztériumokban nem dolgoznak, csak a fogukat piszkálják, és két-három szabad órájuk marad mindennap a hivatalos időből. Hogy mennyire antiliberalis volt és mennyire ellenkezett a XIX. század általános irányával a közigazgatás központosítása, elég, ha ismételten reámutatunk gróf Andrássy Gyula idézett művére.

A szabadelvűség fogalmkörével semmi sincs oly kiáltó ellentétben, mint a hitbizományok intézménye. Magyarországon az első hitbizományokat Lipót császár létesítette, az 1687-ből való törvény alapján. A külföldi nagy gondolkodók közül Verulami Baco, a filozófus, volt az első, aki hibáztatta a földtulajdonnak monopóliumszerű megköttöttségét; azóta a kérdésnek egész irodalma támadt s a legkiválóbb közgazdászok mutatták ki a hitbizományszerű birtokoknak a gazdasági életre való káros hatását. A reformkorszak alatt Kölcsey, Felsőbükki Nagy Pál, Kossuth Lajos, Deák Ferenc emeltek fel szavukat a fidei comissum ellen, rámutatva arra, hogy az nem fér össze nemcsak a modern gazdasági nézetekkel, hanem a régi magyar alkotmányval sem. Az 1832-iki országgyűlésen ismételve felvetődik a kérdés s az akkor már haladó megyei nemesség egyhangúlag elítéli a hitbizományi birtokok szaporítását.

1850-től 1870-ig összesen tizenegy új hitbizo-

inányt kreáltak Magyarországon, 1870-től 93-ig, Tisza alatt, 54-et. A Tisza-éra több hitbizományi gyártott néhány évtized alatt, mint az egész feudális időszak Lipót császár korától 1870-ig, tehát több, mint harmadfél századon keresztül. Ezekután azt állítani, hogy a Tiszák uralma a magyar szabadelvűség dicső, ragyogó korszaka, vagy tudatlanság, vagy csalás, vagy egyszerűen frivol gúny.

A címek és rangok utáni mohó hajsza, a nemesi származással való kérkedés is annak a jele, hogy a nemzetmentő és hosszú időn át progresszív gondolkodású középosztály visszareakció sodott. Képességei bizonyára nem hiányoztak az ipari, kereskedelmi és egyéb szabad pályákhoz. Biztosra vehetjük, hogy ugyanazok az emberek, kikből jó miniszteri tanácsosok, kiváló kúriai bírák kerültek ki, ugyanolyan jó bankigazgatókká és tőzsd kapacitásokká váltak volna, ha a kiegyezés után rászorítják őket a szabadfoglalkozásokra. Az ország közben nem zárkozhatott el a gazdasági élet időszerű fejlesztése elől, annál kevésbé, mert a nagy hatalmi állás súlyos terhekkal járt, melyeket nem tudott elviselni az agrárország az ő szegényes bevételi forrásaival. A történelmi középosztály a polgári munka elől a számára nagy bőséggel nyitva álló megyei és állami hivatalokba menekült, ily módon szükség volt egy, új rétegre, mely a polgári osztálynak Nyugaton oly nagyrabecsült és tisztelt munkakörét, az ipart, kereskedelmet, a pénzforgalom lebonyolítását vállalja, Minthogy a fajmagyarság ettől, a felfogása szerint

„nem úri” mesterségtől húzódozott, ezt a hatalmat és befolyást jelentő tevékenységi kört könnyűszerrel kisajátíthatták maguknak, részben az emancipált zsidók, részben pedig azok a többnyire németfajú jövevények, kik kevésbé idegenkedtek a polgári munkától. A zsidóknak most azt vetik szemükre ellenfeleik, hogy a magyar faj gyengeségét és a demokrácia nyújtotta lehetőségeket kihasználva, kezükbe kaparintották az ország egész ipari életét és közgazdaságát. Az igazság mindössze annyi, hogy ők valóban felnőttek a történelmi arisztokrácia mellé, mint pénz- és iparmágnások, de káprázatos sikereik tisztán a viszonyokból adódtak. A zsidóellenes demagógia azt mondja, hogy sok százados rutinnal, a gazdasági gyakorlat és tudás fegyverzetével léptek a szabadverseny küzdőterére s az ügyetlen, felkészületlen magyar fajt könnyűszerrel legyűrték. Ez csak részben igaz: gyakorlati készségeik közismertek, de nálunk elsősorban a helyzetnek köszönhetőek érvényesülésüket, nem csupán vállalkozó szellemüknek és készségüknek, hanem sokkal inkább a monopóliumokat osztogató államnak.

Furcsa, szinte torz jelenség tárul elénk, amikor a mai magyar nagyipar múltjába beletekintünk. A magyar kormányok igen kevés módosítással felelevenítették Nagy Frigyes és Colbert jórég kimúlt iparpártoló politikáját. Ipart máshol is támogatott a törvényhozás és a kormány, de a támogatás csak addig a határig terjedt, hogy a vámtarifák tervszerű szabályozásával saját iparukat az idegen áruk

beözönlése ellen megvédték. Nálunk azonban a kormányok az iparügyekbe közvetlenül lelenyúltak, ugyanoly módon, mint egykor Nagy Frigyes Poroszországban. Feltámasztottak egy anachronizmust, egy régi, elavult közgazdasági doktrínát, és így mechanikus úton egyengették, támogatták és végül megteremtették a magyar állami kis- és nagyipart. Ez a furcsa és a modern gazdasági elméknek által sehol nem igazolt eljárás a rendszer szempontjából igen logikus és érthető. A függő egzisztenciákat folyvást zúdították nagy tömegekben az állam nyakára az iskolák, most már fel kellett markolni, be kellett terelni az állami akolba az úgynevezett szabadfoglalkozásúakat is minél nagyobb tömegekben. Hogy ez nem szertelen túlzás vagy ferdítés, igazolják a gazdasági évkönyvek rideg számai.

A magyar állam 1868 óta közvetlen pénzsegéllyel támogatta az ipari vállalatokat. Az 1870. évi LI. t. c. kimondja az állami munkáslakások adómentességét, hogy a gyáriparosok helyzetén könnyítsen. 1868-tól 1881-ig még csak egy szerényebb összeg, mindössze 416.414 korona jut a kézműipar fellendítésére. 1885-1890-ig ez az összeg állandóan emelkedik és az utóbbi esztendőben már 1,259.530 korona jut a különböző gyáraknak. 1899-ben a 49. t. c. kimondja a nagy iparfejlesztési programot és tervbevette 438 különböző gyár létesítését. 1891-től kezdve 195 régi és 280 új gyár részesül államsegélyben. A subvenciók összege is folyton nő. 1891-től 1899-ig 4,386.412 korona jut a gyáraknak direkt segélyként, 1900-tól 1906-ig már 16,060.028 korona; tehát évenként több mint kétmillió. 1909-ben 8,723.547. A kormány, hogy a szegény nép sorsán segítsen, megpróbálta szintén direkt pénzsegéllyel támogatni a kisipart. Erre a célra 1899-ől 1909 novemberig 11.440.397 koronát fordítottak, de milliókat tesz ki ezenkívül a gépsegélyek értéke. 1899-től 1900 november

l-ig a kormányok több mint 50 millió koronát engedélyeztek, 1909-ben pedig 100 millió koronát irányítottak elő. Hát még a gép- és anyagegély, a tarifa- és egyéb engedmények; valószínű, hogy ez is százmilliókra rúg. Anynyira ellenőrizték az ipart, hogy az ipartanács beletekintetett a vállalatok üzleti könyveibe is.

Szükségtelen tovább részleteznünk; mi lett az eredmény, valóban kifizetődött-e az ipari vállalatokba befektetett államsegély. Ez közgazdasági szakkérdés, bennünket ez a dolog csupán egy szempontból érdekel, a szabadelvűség szempontjából, s azt kérdezzük: szabadelvűek-e azok a kormányok, amelyek Nagy Frigyes és Colbert módszerei szerint kreáltak Magyarországon nagyipart? A kérdés sokkal érdekesebb talán, mondjuk, etikai szempontból. Az a következménye nem lehet vitás, hogy a polgári osztály, amely máshol független és szabad, s be nem folyásolható véleménye révén irányt ad a nagy politikának, nálunk az államhatalom rabszolgájává süllyedt. Érthető, hiszen léte, profitja, vállalatának jövője függött a kormány kegyelmétől, ezért éppennyug szavazógépe a hatalmon levő politikai pártnak, mint akár a köztisztviselők, a vasutasok vagy postások ezrei.

A 67-es pártvezérek és íródeákjaik (pl. Bel-sics Gusztáv) állandóan kapaszkodtak a díszes liberális jelzőbe, de közben rendíthetetlenül vitatták, hogy a szabadelvűségnek a parlamentarizmus az egyetlen lényeges kelléke. A kormányoknak valóban sikerült is összetákolniuk az ismert választási mechanizmussal egy olyan parlamentet, amely látszatra úgy

működött, mint a külföld mintaképeül elfogadott törvényhozó testületei. Minthogy a forma csakugyan megvolt, a 67-esek a jóhiszemű közvéleményben azt az illúziót ébresztették, hogy Magyarország a szabadelvűség és demokrácia hazája. De ez pusztán illúzió volt. A parlamentarizmus ugyanis nem foglalja magában sem a szabadelvűséget, sem a demokráciát; ellenkezőleg: azzal a veszedelemmel fenyeget, hogy ha túlságba viszik, mind a kettőt megsemmisíti. A törvényhozói hatalom könnyen átváltozhat pártiktatúrává, majd kormány abszolutizmussá, ennek pedig az lesz a következménye, hogy a népképviselőt közönséges törvénygyárrá fajul, kiszolgáltatja az országot egyetlen klikknek, és megátalja minden olyan új idea felmerülését, amely nem nyeri meg a kiváltságos társaság tetszését. Ez a többségi klikk végül annyira beleássa magát az ország testébe, hogy lehetetlenné válik az egészséges politikai váltogazdaság, amely időnként friss légáramlattal megtisztíthatná a közélet miázmás atmoszféráját. A parlamentek történetéből az is eléggé ismeretes, hogy az olyan kormányok, melyek erőszakos eszközökkel sokáig maradnak uralmon, rendszerint korrumpálódnak, és korrumpálják az országot, s valóban a 67-es kormányok az egyoldalú parlamentarizmussal el is érték azt, hogy Magyarországon az egész élet beleolvadt és belepusztult az államba. A mindent elposványosító parlamentarizmusra legelőször egy igen eszes, de szerencsétlen véget ért függetlenségi szónok és publicista, Ver-

hovay Gyula mutatott rá a 80-as években. Egy röpiratában ezt írta:

„Elfonnyaszt, megmérgez, megöl mindent a társadalommételező, országpusztító Parlamentárizmus. Egy király és két felség helyett, közérdek és népképviselő helyett kiskirályok haramiáskodnak, mint emberöltő korok előtt a zsebrákok.”*)

A parlament gyártotta a törvényeket, a kormányok egymás hegyére-hátára halmozták a hivatalokat és növelték a közterheket, amennyire az adózók teherbírása elviselhette. A Tisza Kálmán-korabeli állapotokat Verhovay állami kommunizmusnak nevezi, és a következő súlyos szavakkal ostorozza:

„Az adózás és zsebmetszés a jelszava az állami és parlamenti nihilnek. Lerombolja a fennállásának alapelvét, a tulajdon szentségét. Ledönti szervezeteinek oszlopait, a becsületes közigazgatást, a független igazságszolgáltatást. Szuronyokba kergeti a szabadságot, veszteget, lélekvásárt üz, ököljogot gyakorol.”

Ezekután önkéntelenül felvetődik az a kérdés, hogy mindez szükségképeni volt-e, mi tette igazolttá az állami onnipotenciának ezt a végsőkéig való kiterjesztését. Ha a magyar faj ugyanolyan flegmatikus volna, mint az orosz, s annyira hiányoznának belőle a nyiiigoti népek polgárerényei, hogy az országból csak ezen a módon lehetett európai államot faragni, azt mondhatnánk, hogy ez a túlzó étatizmus egészen indokolt és helyes volt.

*) Az álarc uralma, Budapest, 1889.

A kérdésre feleletet adni igen hálás történetírói feladat volna. Minthogy azonban a 67-től máig tartó fejlődésünknek igen mélyreható, az összes társadalmi, politikai, sőt lélektani jelenségeknek is alaposabb analizisére volna szükség, sem igennel, sem nemmel nem felelhetünk erre a kérdésre. Csak konstatálhatjuk röviden magát az eredményt.

Fel kell elevenítenünk a nemzet legnagyobb tanítómesterének, Kossuth Lajosnak, egy igen mélyértelmű jóslatát. Nemsokára 67 után megmondotta, hogy a hivatalosztogató állami patronátus szükségképpen arra fog vezetni, hogy az ország lakossága két részre szakad: olyanokra, kik államhivatalban ülnek, és olyanokra, akik oda szeretnének kerülni. Az állam minden erejével azon volt, hogy az ország egész gazdasági és kulturális életét Budapestre koncentrálja, amit Kossuth gyalázatos francia tempónak nevezett. A több, mint félszázados kormányerőlködésnek az az egyetlen eredménye, hogy fel-fújódott a vidék rovására az ország közepén a mai nagy Budapest.

Az állam a lakosságnak millióit magához láncolta. Magához ölelte a kongnia révén a két szabad protestáns egyházat is. Minthogy kegyeitől függött emberek százezreinek mindennapi jóléte, irányító, gyámolító jótékonyágát érezte szüntelen a nagy- és kisipar, az elmúlt fél évszázadban kialudt az embe-
rekből minden iniciatíva. Egyetlen rétegre nem terjedt ki az állami patronátus kegyelme, a földmives parasztságra, ami talán szerencse, mert a korrum-

páló befolyástól annyira, amennyire érintetlen maradt, így aztán érthető, hogy az a tettvágy, az a lelkesedés, amely Széchenyi és Kossuth romantikus korszakát eltölti, lassanként kiapadt, minden éltető nedv kiszáradt, s az életnek minden spontán, minden önmagából kiinduló akarása megbénult. Hogy az állam mennyire élet elemévé vált az embereknek, kitűnik: a mindennapi élet frazeológiájából. Ilyen például: „állami életünk”, – ezt mindenre alkalmazzák, még a divat és öltözködés szabályaira is. Minden a világon állami feladat: taníttatni és nevelni kell a gyermekeket, tegye meg az állam; drága a bankhitel, rosszul megy a tőzsde, segítsen az állam. És valóban tőle várják a kereskedők és gyárosok profitjuk emelkedését, az apák fiaik boldogságát és jövőjét, a középiskolás tanulók, az egyetemi hallgatók biztos jövőjüket, és ebben a csodálatos módon széttagolt, világnézeti ellentétekre szaggatott, szétmarcangolt társadalomban egyetlen egy dolog van, amiben mindenki egyetért, az, hogy minden bajunkon csak az állam segíthet.

Ha ezzel a parlamenttel mérsékelt kormányterrorral legalább elértük volna a nemzeti egységet, mint annakidején a franciák a centralizmussal, azt mondhatnánk, hogy mindennek megvolt a létjogosultsága. De a magyar társadalomban semminemű kompakt egység nincs. Nincs olyan nagy és szent ügy, ami az embereket eggyé tudná forrasztani. Szomorú valóság az, hogy a magyar társadalom nem nemzet, hanem különböző csoportoknak, osztályok-

nak tisztán az állami hatalom által összetartott konglomerátuma. Minthogy a felülről való irányítás belerögződött két nemzedéknek agyvelejébe és vérébe, mindenki ösztönösen arra törekszik, hogy a maga csoportjának érdekeit követeli az államtól. Csak csoport-patriotizmusról lehet szó nálunk, nem pedig igazi patriotizmusról, amely a politikai nézetek különbözősége mellett sem ismer mást, mint egységes nemzetet. Az államból élni, nem az államért élni, nem jelszó ugyan, hanem valami titokzatos belső parancs, valami kategorikus imperatívusz, amelynek szinte ösztönösen engedelmeskedünk mindnyájan.

Azok, kik ma is 67 varázskörében élnek, azt szokták felhozni a rendszer védelmére, hogy ez a korszak, csodálatos gazdasági és kulturális eredményeket szült. Erről a kérdéstről sokat lehetne pro és kontra vitatkozni; itt csak mindössze annyit jegyzünk meg, hogy ha az állami patronátus káprázatos anyagi jólétet teremtett volna, kétmillió ember nem hajózott volna át az Atlanti Óceánon, hogy a földalatti Amerikában keresse meg kenyerét. Az összes hibák között, amelyeket a letűnt korszak elkövetett, kétségtelenül a részek önállóságának elfojtása volt a legnagyobb. A vármegyék ellen a centralisták azal érveltek, hogy valóságos kiskirályságok, és fenntartásuk ellenkezik a parlamentáris rendszerrel. Milyen végzetes hiba volt a községi és vármegyei autonómia megsemmisítése, kitűnt 1918-ban, az összeomláskor. Láttuk két alkalommal egymásután, hogy

csak a központi kormányzatot kell valakinek a kezébe ragadni; akinek ez sikerül, azé az állam.

A folyamatosság a Széchenyi-Kossuth-féle reformkorszak és a 67 utáni „liberális” időszak között teljesen megszakadt. Hogyan vésődött be mégis a köztudatba, hogy mi 67-től 1918-ig nyugateurópai értelemben szabadelvűek voltunk? Egyszerűen fogalomzavar folytán; egy nevet, egy frázist, melyet sokszor láttunk leírva és sokat olvastunk, realitásnak vettünk. Ez is egyike volt azoknak a káros illúzióknak, melyek elhomályosították előttünk a valóságot és megrontották a magyar életet. Az antiliberalisok tehát sárral dobálnak és agyon akarnak verni egy üres fantomot, mert a magyar szabadelvűség, melyet ők ki akarnak irtani, a nemzet „grand siècle”-jének, a Világosnál elbukott dicsőségnek halvány kísértete s 67 óta nem egyéb, mint fikció. A reakciós szónokok és publicisták, akik Magyarország legújabbkori történetét nem ismerik vagy rosszul ismerik, ebből a fikcióból vezették le egészen primitív logikával azt a következtetést, hogy a magyar fajt tönkresilányította a demokrácia és szabadverseny, mert az élelmes és a modern közgazdasági életben gyakorlott zsidósággal nem mérkőzhetett. Az igazság az, hogy a történelmi középosztály még csak kísérletet sem tett a gazdasági életnek számára is nyitva álló területén; ha meg lett volna benne a jó szándék és akarat, a közhatalmak részéről ugyanazt a jóakaratot s bőkezű támogatást élvezte volna, mint a zsidó kapitalisták.

Az intézményeknek a nemzeti jellemre való hatásától sokat írtak a nyugateurópai szociológusok. Az a kegyetlen, számító, diabolikus értelem, amely beleszorított bennünket az állami présbe, biztosan tétlenségre kárhóztatott és elfonnyasztott sok értékes faji készségeket. Maga a fajmagyarság – értjük alatta a magyar népet, – ki sem próbálhatta, hogy egy demokratikus szabadversenyben mire volna képes. Ha a megkötöttségeknek számtalan láncával nem tartják mozdulatlanságban a magyar nép nagy tömegeit, ki tudja, vájjon a kiválasztódás folytán nem támadt volna-e a népből ugyanolyanszerű polgári osztály, mint pl. Franciaországban.*)

Az úgynevezett liberális érának ez a rövid, csak a felszínt érintő analízise nem jogosíthat fel bennünket arra, hogy Magyarország tragédiáját a maga teljességében a múlt számlájára írjuk. Lehetetlenség azonban meg nem kockáztatnunk néhány súlyos következtetést.

A szörnyű Leviathán, melyben élt, mozgott

*) Körülbelül egymillióra rúg annak a szintiszta magyarságnak a száma, amely Amerika szabad földjén kereste boldogulását. Aki az amerikai magyarok között megfordult, tapasztalhatta, hogy itt a kérlelhetetlen és szentimentalizmus nélküli szabadversenyben, ahol eltiporják a gyengéket, a magyar nép fia nagyszerűen megállják helyüket. Nagy fizetésű vezető szakmunkások kerülnek ki írni-olvasni alig tudó parasztemberekből. De akadnak közöttük nagy számmal vezetők nagyobb pénzintézetekben. Általában kitűnően használható munkásoknak bizonyulnak egy olyan országban, ahol az egyén boldogulása tisztán attól függ, milyen mértékben tudja kifejezni észbeli, jellembeli és fizikai erejét. Ez a tapasztalat megcáfolja azt az állítást, hogy a magyar népet tönkretette a demokrácia.

Magyarországon a kiegyezéstől fogva mindenki és minden, belénk oltotta a tehetetlenség, az ügyefogyottság bacillusait. Ebből magyarázható, hogy a mai gazdasági krízisben minden foglalkozási csoport a kereskedők, az iparosok, a gyárosok, a tőzsdések, kivétel nélkül a hivatalos hatalmakhoz esedeknek segedelemért, mintha azok a jóakarátú, de paragrafusokhoz szűkült agyvelők jobban tudnák, mi a teendő, mintha a kormány fel volna ruházva az isteni gondviselés bölcsességének privilégiumával. Minthogy a nemzeti tevékenységet a közgyámolítás pótolta, a társadalmi erők és készségek ugyanúgy elsatnyultak, ugyanúgy visszafejlődtek, mint a föld alatt élő állatok látószervei. Mi azt tettük, hogy a magunk cselekvő, sőt gondolkodó énjét is átadtuk a felettünk trónoló közhatalomnak. Így azután a nemzeti öncélúság tudata ugyanúgy elhalványult, mint az egyéni helytállás érzése, mert az államiság lépett a nemzet helyére, ez az államiság pedig, mely függetlennek mondotta magát, oda volt kapcsolva két germán hatalom saráglyájához. Tudatos nemzeti akarat, nemzeti energia csak spontán módon, magából a társadalomból eredhet. A mi magyar társadalmunk azonban megmaradt mint passzív tömeg szertesztét bomolva csoportokra, és egymással semminemű szolidaritást nem érző rétegekre, amelyek csak abban voltak egyek, hogy lestek és lesik ma is, hogy a kormányzat adjon nekik megélhetést, munkát, ötletet. A társadalmi erők demobilizáltsága, a lelki szétdaraboltság, a túlzott étatizmus logikus fo-

lyománya, ez pedig az ország területi szétdarabolt-ságánál is sokszorta súlyosabb és helyrehozhatatlanabb csapás.

A nemzetek életében az állami szerkezet kevéssé fontos; szinte tizedrangú kérdés, hogy királyság legyünk-e vagy köztársaság, Habsburg-e vagy egyéb királyság. Az az elsőrangúan fontos, a lényeges, az ország jövőjébe vágó, milyen a belső, a társadalmi szerkezet. A társadalomnak, ha azt csak az állam fizikai ereje tartja össze egységgé, nem a belső erő, nem a lelki, a gazdasági érdekek közösségében nyilvánuló, közelebbről meghatározhatatlan belső ragaszték, egy adott pillanatban, – ha például az állam külső okok miatt fizikai erejét elveszti, – össze kell roppannia. Az ilyen társadalom szétmállik, mint ahogyan szétfut a folyadék, melynek csak az edény adta meg külső formáját. És rajtunk 1918-ban beteljesedett a gyenge, a belső ragaszték nélkül való társadalmak siralmas végzete.

(VÉGE.)

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Áldemokrácia 287
Állami ipartámogatás 26,
289, 349
Államszocializmus 290
Althusius 43
Amerikai kapitalizmus 298
Andrássy Gyula gróf (if-
jabb) 345
Angol demokrácia 242
Angol forradalom 31-42
Angol individualizmus 31, 32
Angol munkáspárt 268
Aristoteles 30, 75
Aöboth János 250
Ashley lord 240
Baco, Verulami 346
Bacsámyi 311
Baldwin 241
Ballagi Aladár 304
Bastiat, Frédéric 25, 138
Batthyány Alajos 309
„Lajos 337
Beksics Gusztáv 350
Belliot 278
Betotham 210
Beöthy Ákos 315. 321
Berzeviczy Gergely 313
Bezerédj István 336
Bill of Rights 43, 53
Bismarck 173, 175, 254
Blanc, Louis 101
Bourdeau, Jean 281
Bossuet 71, 272
Bradshaw 40
Bright 133
Brougham lord 244
Brunetière 274
Bunyan 37
Burckhardt, Jakob 10 v
Burdett, Sir Fr. 211
Burke Edmund 207, 251
Campbeli-Bannerman 239
Canning 214
Capital 261
Carbonarizmus 183
Cavofur 188
Chamberlain (id.) 234
Charte constitutionnelle 98
Churchill 239
Cobden 24, 130-135 és pas-
sim
Coke 37, 40
Colbert 111, 112
Constant, Benjamin 101
Cromwell 31, 122
Deák Ferenc 334
Declaration of Rights 15, 53
Demokrácia és parlamen-
tarizmus 281, 284
Descartes 10, 22, 73
Dicey A. V. 54
Disraeli 235

- Durkheim, Emile 89
 Egyesült Államok alkotmánya 56-69
 Emberi jogok deklarációja 85
 Eötvös József báró 336, 338
 Értéktöbblettan 265
 Étatismus 25, 289
 Fabian Society 269
 Faguet 25
 Faj és egyén 13
 Fáy András 336
 VII. Ferdinánd spanyol király 179
 Ferrero 284
 Fichte 14
 Fourier 260
 Fox, Charles 207
 Francia felvilágosodás 74
 Francia forradalom alkotmányai 73-96
 Frankfurti parlament 169
 Franklin; Benjamin 64
 Fustel de Coulanges 30
 Grabonavámellenes liga 132
 Gambetta 190
 Geníz 251
 Gladstone 233 237
 Goethe 248
 Graham, Sir James 240
 Grattant 213
 Grev lord 215
 Grev Edward 239
 Grotius 10, 43
 Grünwald Béla 322
 Guizot 32, 34, 55, 101, 102
 Guyot, Yves 194
 I. György angol király 204
 Habsburgok politikája 302
 Hanotaux 191
 Hardenberg 165
 Hatschek 206
 Hegel 14, 290
 Hitbizományok 346
 Hobbes 44
 Hajnóczy 311
 Hugo, Victor 129
 Humboldt Vilmos 15-22
 Individualizmus 12
 Irányi Dániel 344
 Italia Giovine 186
 Jacobi 173
 Jacques, Léon 192
 I. Jakab angol király 34, 35
 Janet Paul 84
 Jefferson 64
 Jordan, Camille 100
 Kalandor kapitalizmus 289
 Kant 14, 157-161
 I. Károly angol király 37
 X. Károly francia király 101
 Katolikus reakció 272
 Ketteler 275
 Kossuth Lajos 69, 325-332
 Laboulaye Edouard 24, 58
 XIV. Lajos 73, 177
 Lasealle 275
 Laud 38
 Laveleye 108, 238
 Ledru Kollin 102
 XIII. Leo 249, 266
 Liberalizmus programja 23
 Liberalizmus eredményei 196
 Liberalizmus: a forradalommal való kapcsolatai 151-157
 Liberalizmus gazdasági követelései 106
 Liberalizmus ellenhatása 246
 Liberalizmus Magyarországon 300-359
 List, Friedrich 139-147
 Lloyd George 241

- Locke államtana 43-52
 Locke nézetei a tulajdon-
 ról 50-51
 Low, Sidney 209
 Macaulay 210, 233
 MacDonald 107, 241
 Magna Charta 33, 42
 Mamin 187
 Martinez de la Rosa 179
 Martinovics-összeesküvés 308
 Marxizmus 261
 Mazzini 186
 May, Erskine 206, 242
 Melbourne lord 216, 217
 Metternich 184
 Mill 28, 219-230
 Milton 32, 206
 Milton Defensioja 41
 Mirabeau 83
 Montesquieu 78, 83 és pas-
 sim
 Montesquieu: az angol al-
 kotmány elmélete 74
 Montesquieu közgazdasági
 nézetei 81
 Morley 237
 Müller Adam 250
 Nagy Pál, Felsőbükki 346
 Napoleon 96, 97
 III. Napoleon 103
 Népbarátok társasága 208
 North, Sir D. 108
 Ollivier 190
 Ostrogorski 67
 Osztályharcelmélet 244
 Parmour lord 244
 Peel 214
 Pépe 183
 Perier Casimir 192
 Peech, Georg 277
 Petty, William 108
 Plato Állama 28
 Pöhlmann R. 30
 Puffendorf 43
 Puritanizmus 109
 Quesnay 111-116
 Quinet Edgar 73, 85, 95
 Quiroga 179
 Rákóczi Ferenc 304
 Remusat, Ch. 100
 Rerum Novarum encik-
 lika 266
 Ricardo 123-128
 Rieigo 179
 Risorgimento 188
 Rotteck-Wielcker-féle Staats-
 lexikon 168
 Rousseau 44, 82, 87, 94
 Rüssel, Sir John 215
 Salmasius 41
 Saint Simon 101, 260
 Santa Rosa 185
 Savigny 251
 Sav, „ Jean Baptiste 135
 Sav, Léon 192
 Seilliére 262
 Shelburne 207, 208
 Sieves 84
 Sismondi, Jean Charles
 Leonhard 138
 Smith Adam 112, 117-122
 Snowden 244, 268
 Somers Edward 53
 Spanvol alkotmány (1812-i)
 177
 Spencer Herbert 231, 247
 Stuartok 32
 Staël, Mme de 157
 Stein reformjai Íßi
 Széchenyi István gróf 314-
 329
 Szent korona-tan 303

- Szocializmus 257-271
Thierry 263
Thiers 101
Tisza Kálmán 345
Tocqueville 69
Tőke és munka 288
Tőke felhalmozódása 265
Tory-párt 255
Trevelyan 244
Turgot 117
Universalizmus 9
Vármegyék 307
Verhovay Gyula 351
Vilmos, Hódító 33. 52, 301
Vilmos, Orániai 53, 56
Voltaire 82
Wagner Adolf 148, 290
Walpole 198
Washington 56, 64
Weibb Sidney a. Beatrice 217
Welber, Max 109, 110
Wellington 212
Wesselényi Miklós 337
Whig-párt keletkezése 36
„ a XIX. században
203-241
Zsidó kapitalizmus Magyar-
országon 347

TARTALOM.

ELŐSZÓ	3
BEVEZETÉS.	
A liberalizmus eredete és fogalma.....	6
I. FEJEZET.	
A liberalizmus kezdetei. Az. angol forradalom és John Locke tanításai	28
II. FEJEZET.	
A liberalizmus Franciaországban	70
III. FEJEZET.	
A gazdasági liberalizmus.....	106
IV. FEJEZET.	
A XIX. század forradalmi és a liberális pártok keletkezése	151
VI. FEJEZET.	
Angol liberalizmus a XIX. században	203
VI. FEJEZET.	
A liberalizmus ellenhatásai.....	246
VII. FEJEZET.	
A liberalizmus és a XX. század problémái	281
VIII. FEJEZET.	
A liberalizmus Magyarországon.....	300
Név- és tárgymutató	360